

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : २

ओक्टोबर : २००७

अंक : ४

कुमारपाण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

ભોળાભાઈ પટેલ
વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસમિતિ સભ્ય

ભારતી ર. દવે
પ્રકાશનમંત્રી

: તંત્રી :

યોગેશ જોષી

: સહતંત્રી :

પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ મ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,
'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- વ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- વ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- વ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- વ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- વ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- વ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- વ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- વ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- વ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- વ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- વ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- વ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

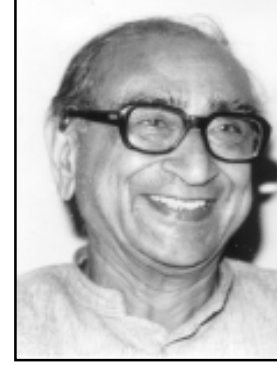
માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભારતી ર. દવે (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ s તંત્રી : યોગેશ જોષી s મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ & ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુક મ

તંત્રીસ્થાનેથી...	યોગેશ જોષી 4
પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 7
કવિતા	સાત કાવ્યો • નિરંજન ભગત 10, ચાર ગઝલો • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 13, આપણે શહેરવાસીઓ • યોસેફ મેકવાન 15, બે ગઝલો • અશોકપુરી ગોસ્વામી 16, પૂજન • ભાસ્કર ભટ્ટ 17, ઝરૂખે • મીનાક્ષી ચંદારાણા 17, શ્રવણ તો ઉમેરો • ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ 17
અનુવાદ	તડકો • લાભશંકર ઠાકર, અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 18
વાર્તા	બુધાના બે માઈલ • ડૉ. વસુધા મ. ઇનામદાર 22
નિબંધ	એકાંત • ભાગ્યેશ જહા 29
હાસ્ય	હસવામાં હાણ • હિમાંશી શેલત 31
ભારતીય સાહિત્ય	ભારતીય કૃષ્ણભક્તિ કવિતા • ભોળાભાઈ પટેલ, અનિલા દલાલ 34
આસ્વાદ	વિસર્જનથી નવસર્જનની આસ્થા : 'એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને' • વિપુલ પુરોહિત 49
અભ્યાસ	ઊંચી આશા જગાવતો હાસ્યકાવ્યસંગ્રહ • રતિલાલ બોરીસાગર 53
વિશેષ	'આગ કા દરિયા' (કુર્સ્તુએન હૈદર) • શરીફા વીજળીવાળા 60
શ્રદ્ધાંજલિ	કુર્સ્તુએન હૈદરની વિદાય • નવનીત જાની 74
સમીક્ષા/ગંધાવલોકન	મૌખિક સંસ્કૃતિની અક્ષર સંસ્કૃતિને ટપાલ • કાનજી પટેલ 78, મૂલ્યવાન સામગ્રીનું સંશોધનાત્મક સંપાદન • વિનોદ અર્ધવર્ધુ 80
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 82
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 84
આ અંકના લેખકો	86
આવરણ	મનહર કાપડિયા

તંત્રીસ્થાનેથી...

શ્રી નારાયણ દેસાઈને મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા ૨૦૦૪ના વર્ષ માટેનો મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર તા. ૧૪-૯-૨૦૦૭ના રોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે શ્રી નારાયણ દેસાઈને એમના ગ્રંથ 'મારું જીવન એ જ મારી વાણી' માટે એનાયત થયો. ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી નવલ કિશોર શર્મા આ સમારંભના અધ્યક્ષ હતા. ગાંધીજીના પૌત્ર અને પશ્ચિમ બંગાળના રાજ્યપાલ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગાંધી આ સમારંભના મુખ્ય અતિથિ હતા, જેમના હાથે આ પુરસ્કાર શ્રી નારાયણ દેસાઈને સમર્પિત કરાયો.

નારાયણ દેસાઈનો જન્મ તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૪ના રોજ વલસાડમાં. તેમના પિતા મહાદેવભાઈ ગાંધીજીના અંગત મંત્રી, સ્વાતંત્ર્યસૈનિક, અનુવાદક, ચરિત્રલેખક અને ડાયરીલેખક. નારાયણ દેસાઈને બાળપણમાં સાબરમતી તથા સેવાગ્રામ (વર્ધા)ના આશ્રમોમાં ગાંધીજી સાથે રહેવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું. આમ, નારાયણભાઈને ગળથૂથીમાંથી ગાંધીજી મળેલા. ગાંધીવિચાર, ગાંધીસંસ્કારનું એમને ધાવણ મળેલું. તેઓ ગાંધીજીને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવતા. આમ, ગાંધીજી અને ગાંધીસંસ્કાર એમની ચેતનામાં ટીપે ટીપે ઊંડે સુધી ઊતર્યા છે.

'મારું જીવન એ જ મારી વાણી'ના લેખન દરમિયાન, પુરસ્કાર પ્રતિભાવ આપતાં એમણે જણાવ્યું એ પ્રમાણે, પરકાયાપ્રવેશનો પણ અનુભવ થયો છે. આમ એમને ગાંધીજીનો સાક્ષાત્કાર થયો છે. પ્રાર્થના કરતા ગાંધીજી જાણે એમની ભીતર હાજરાહજૂર છે.

ગાંધીવિચારના પ્રખર પુરસ્કર્તા, ચરિત્રકાર, અનુવાદક, સર્વોદય કાર્યકર, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ વિદ્યાલય, વેડછી સાથે સંકળાયેલા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ એવા નારાયણ દેસાઈની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે વરણી થઈ છે. ડિસેમ્બર, ૨૦૦૭માં ગાંધીનગર ખાતે યોજાનારા પરિષદના અધિવેશનમાં તેઓ પ્રમુખપદનો હોદ્દો ગ્રહણ કરશે.

બ્યાસી વર્ષની વયે પણ એમના ચહેરા પર કે શરીરમાં થાક કે આળસ દેખાતાં નથી. ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર તેઓ ગાંધીકથા દ્વારા ગાંધીસંસ્કારના સ્ત્રિયનનું કાર્ય કરે છે.

લંબગોળ ચહેરો. માથે ટાલ. મોટા કાન. હોઠ પર મધુર સ્મિત. મોટી બ્રાઉન ફેમવાળાં ચશ્માં. કાને જરી ઓછું સંભળાય, છતાં વાત કરનાર તરફ ઝૂકીને સહુની વાત ધ્યાનથી સાંભળવા-સમજવા તત્પર. ચહેરા પર ઉત્સાહ. મેઘાવી આંખોમાં શાંતિ, પ્રેમ ને કરુણા. સત્યના આગ્રહ માટે ગાંધીજી જેવા મક્કમ. શાંત, પ્રસન્ન, કર્મઠ વ્યક્તિત્વ. વ્યંગ-વિનોદ પણ એમની વાણીમાં છલકાતાં રહે. પણ કશાક કામની વાત આવતાં ચહેરો તરત ધીર-ગંભીર થઈ જાય. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ, ચીવટ, ગાંધીવાદી રચનાત્મક અને ભૂદાન કાર્યોના

અનુભવો તથા ભીતર પલાંઠી વાળીને બેઠેલા ગાંધી એમના જીવનને અને લેખનને વ્યાપક અને પ્રેરક બનાવે છે. જીવનમૂલ્યો તથા માનવમૂલ્યોની દીક્ષા એમને મહાત્મા ગાંધી, આચાર્ય વિનોબા ભાવે તથા જયપ્રકાશ નારાયણના સાન્નિધ્યમાંથી મળી. ગુજરાતી ઉપરાંત તેઓ અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી, મરાઠી અને ઉડિયા ભાષાના અભ્યાસી છે. ‘ભૂમિપુત્ર’, કટોકટી દરમિયાન હિન્દીમાં ‘યકીન’ તથા ‘તરુણ મન’ આદિ સામયિકોનું એમણે કુશળ સંપાદનકાર્ય કર્યું છે.

‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’માં વિશ્વવિભૂતિ મહાત્મા ગાંધીની જીવનગાથા સચ્ચાઈપૂર્વક, તટસ્થતા અને સમભાવપૂર્વક ચાર ખંડોમાં નિરૂપાઈ છે. જેનાં પેટામથાળાં ‘સાધના’, ‘સત્યાગ્રહ’, ‘સત્યપથ’ અને ‘સ્વાર્ણજી’ સૂચક છે. ગાંધીકથામાં ગાંધીજીના અંતઃસ્તલમાં વહેતી અધ્યાત્મધારાનો અને અધ્યાત્મથી રસાયેલી રચનાત્મક વિચારધારાનો લેખકે તાદૃશ પરિચય કરાવ્યો છે. બાવીસ સો જેટલાં પૃષ્ઠો, એકસો પાંત્રીસ પ્રકરણો અને શતાધિક દુર્લભ તસવીરોથી આલોકિત આ ગ્રંથની રચનાનું અધિકૃત કાર્ય માત્ર નારાયણ દેસાઈ જ કરી શકે. કારણ, ગાંધી આશ્રમમાં નારાયણભાઈનો ઉછેર, તદ્દુપરાંત ગાંધીજીના જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાંનાં દસેક વર્ષ તેઓ ગાંધીજીના અંતેવાસી રહ્યા છે. ગાંધીકથાનાં ઘણાંખરાં પાત્રોનો તથા અનેક ઘટનાઓનો તેમને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે. અધિકૃત ચરિત્રગ્રંથ લખવાના ભગીરથ કાર્ય માટે ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ તથા અન્ય ગ્રંથોનો તેમણે સઘન અભ્યાસ કર્યો છે તથા લેખન દરમિયાન પરકાયાપ્રવેશનો ય તેમને અનુભવ થયો છે. પુસ્તકાર-પ્રતિભાવમાં તેમણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવેલું કે આ ગ્રંથનું લેખનકાર્ય અને એની પ્રક્રિયા એ જ એમને મન સૌથી મોટો પુસ્તકાર છે.

શ્રી જયન્ત પંડ્યાએ ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ ગ્રંથની સમીક્ષા, ‘યાત્રા, વિરાટ પર્વની’ (‘પરબ’ ડિસે. ૨૦૦૩, પૃ. ૪૩થી ૪૭)માં અંતે નોંધ્યું છે :

“મહાદેવભાઈના અવસાનની ખબર આપતો તાર ગાંધીજીએ કર્યો ત્યારે લખ્યું હતું – ‘હોપ બાબલા વિલ બી બ્રેવ... એન્ડ ફિલ મહાદેવ્ઝ પ્લૈસ વર્ધિલી.’ ગાંધીજીની એ અપેક્ષા ખોટી ન પડી. વળી, એક વેળા મહાદેવભાઈએ કોઈક નિરાંતની પળે, નિર્જન જગ્યાએ બેસીને બાપુનું ચરિત્ર લખવાની ઈચ્છા દેશબંધુ દાસનાં બહેન ઊર્મિલાદેવી સેનને જણાવી હતી. ૧૯૪૭ની ત્રીસમી જાન્યુઆરીની બપોરે ગાંધીજીએ મહાદેવભાઈને યાદ કર્યા હતા અને તેમનું સંપૂર્ણ જીવન ગુજરાતીમાં ન લખાયા વિશે અફસોસ વ્યક્ત કર્યો હતો. જુદી જુદી વેળાએ જુદે જુદે ખૂણેથી આવેલા સંકેતો ઝીલીને, જેમને વિશે મહાદેવનું સ્થાન ઉચિત રીતે ભરવાની આશા ગાંધીજીએ રાખેલી તે, નારાયણ દેસાઈએ બંને કામો પૂરાં કરી પિતાનું અને રાષ્ટ્રપિતાનું તર્પણ કર્યું અને એમ કરવા જતાં ગુજરાતી ભાષાના ચરિત્રકારોમાં મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.”

ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજીમાં નારાયણ દેસાઈનાં પચાસથી વધારે પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. એમાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો છે – ‘સામ્યયોગી વિનોબા’ (૧૯૫૪), ‘સંત સેવતાં સુકૃત વાધે’ (૧૯૬૭), ‘મને કેમ વીસરે રે ?’ (૧૯૮૬), ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ (૧૯૮૩), ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ (૨૦૦૩), ‘ભૂદાન આરોહણ’ (હિન્દીમાં, ૧૯૫૬), ‘હેન્ડબુક ફોર સત્યાગ્રહીઝ’ (અંગ્રેજીમાં, ૧૯૬૩) તથા ‘માય ગાંધી’ (અંગ્રેજીમાં,

૧૯૮૯). જીવનચરિત્ર, સંસ્મરણ તથા ચરિત્રલેખનમાં તેમની કલમ વિશેષ મહોરી ઊઠે છે. એમની પાસેથી અનુવાદોના ગ્રંથ પણ મળ્યા છે – ‘રવિહવિ’ (બંગાળીમાંથી ગુજરાતી, પદ્ય) તથા ‘તમસ’ (હિન્દીમાંથી ગુજરાતી, ગદ્ય). એમને મળેલા પુસ્તકારોમાં ‘મૂર્તિદેવી પુસ્તકાર’ ઉપરાંત કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી પુસ્તકાર, નર્મદચંદ્રક, રણજિતરામ ચંદ્રક, દર્શક ફાઉન્ડેશન પુસ્તકાર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી પુસ્તકાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા કાકાસાહેબ કાલેલકર પુસ્તકાર, ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પુસ્તકાર તથા સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સન્માન, રચનાત્મક કાર્ય માટે જમનાલાલ બજાજ પુસ્તકાર તથા નાગરદાસ દોશી પુસ્તકાર, યૂનેસ્કો દ્વારા અહિંસા તથા સહિષ્ણુતા પુસ્તકાર આદિનો સમાવેશ થાય છે.

નારાયણ દેસાઈની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે વરણી થઈ છે. આથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને એમની દૃષ્ટિનો લાભ મળશે તેમજ પરિષદનાં રચનાત્મક કાર્યોને વેગ, વ્યાપ અને દિશા મળશે એવી શ્રદ્ધા સાથે વિરમું છું.

તા. ૨૧-૯-૨૦૦૭

યોગેશ જોષી

પરિષદના આજીવન સભ્યો જોગ...

આદરણીય મુરબીઓ અને મિત્રો,

‘પરબ’ના છેલ્લા કેટલાક અંકોથી આપ સૌને ઉદ્દેશીને અપીલ કરવામાં આવી રહી છે. ‘પરબ’ના વાર્ષિક સાડાત્રણ લાખના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમજ ‘પરબ’ને રૂપરંગ તથા સામગ્રીથી વિશેષ સમૃદ્ધ કરવા પરિષદના દરેક આજીવન સભ્ય પોતે જે રકમમાં આજીવન સભ્યપદ મેળવ્યું હોય તે રકમ અને પરિષદના આજીવન સભ્યપદ માટેની હાલની રકમ રૂ. ૨૦૦૦ વચ્ચેના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય રકમ પરિષદને મોકલી આપે તેવી પરિષદની વિનંતીનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. કેટલાક સભ્યોએ તો તફાવતની રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ મોકલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ રીતે પરિષદને રૂ. ૨,૪૧,૮૫૬ નું દાન મળ્યું છે ને દાનનો આ પ્રવાહ ચાલુ છે.

આ રકમ મોકલાવવાની બાકી હોય તેવા સભ્યોને મારી હૃદયપૂર્વકની વિનંતી છે કે તેઓ સત્વરે પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નામનો ચેક અથવા આટલી રકમ રોકડેથી મોકલી આપે.

‘પરબ’ના મે ૨૦૦૭ના અંકથી બદલાયેલાં રૂપ-રંગ આજીવન સભ્યોના ઉત્સાહ અને ઉમળકાને આભારી છે.

રતિલાલ બોરીસાગર

વહીવટી મંત્રી

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ-પરિવારનાં પ્રિય સ્વજનો,

૨૦૦૬ના વર્ષને અમેરિકાના સાહિત્યપ્રેમીઓએ ‘ઇયર ઓફ બાયોગ્રાફીઝ’ તરીકે વર્ણવ્યું છે. વર્ષોથી જામેલું ‘ફિક્શન’નાં પુસ્તકોનું પ્રભુત્વ ઓછું થયું અને સંખ્યાબંધ ચરિત્રો પ્રગટ થયાં. આ ચરિત્રોમાં કવિઓ, રાજકારણીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, અદાકારો, લશ્કરી શાસકો, સ્થપતિઓ અને હેવીવેઈટ મુક્કાબાજી કરનારાઓનાં ચરિત્રો પણ છે. ચરિત્રનું અમેરિકાને એટલું ઘેલું લાગ્યું છે કે રહસ્યકથાના પ્રસિદ્ધ કલ્પિત પાત્ર શૉરલોક હોમ્સનું ચરિત્ર પણ પ્રગટ થયું છે ! આ સંદર્ભમાં ૨૦૦૬ના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રકાશિત પુસ્તકો જોવાનું મન થયું અને એ માટે પ્રવૃત્તિ થતાં તુરત જ જણાયું કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલાં બધાં પુસ્તકો કોઈ એક સ્થળે પ્રાપ્ય નથી; એટલું જ નહીં, એમની ખાવા પૂરતી એક સંપૂર્ણ સૂચિ પણ પ્રાપ્ય નથી.

આમ તો પ્રેસ અને મુદ્રક અધિનિયમ હેઠલ પ્રકાશકે જે પાંચ નકલો જમા કરાવવાની હોય છે, એમાંની એક નકલ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની કોપીરાઈટ વિભાગને આપવાની હોય છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ બાબત છે કે અહીં બધા પ્રકાશકો એમનાં પુસ્તકો મોકલતા નથી અને એને પરિણામે ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોના આ અનામતસંગ્રહમાં ત્રીસેક ટકા જેટલાં પુસ્તકો મળતાં નથી. કોઈ અભ્યાસી કે સંશોધકને પોતાના વિષય કે સ્વરૂપનાં બધાં પુસ્તકો ક્યાંય એકસાથે ઉપલબ્ધ થતાં નથી. આ બાબતને ગંભીરતાથી લેવાની ઘણી જરૂર છે.

૨૦૦૬ના વર્ષના ગુજરાતી ભાષાનાં કુલ ૯૭૪ પુસ્તકો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોપીરાઈટ વિભાગમાં મળે છે. હકીકત તો એ છે કે અંદાજે પ્રતિ વર્ષ ૧,૨૦૦થી ૧,૫૦૦ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં હોય છે. કોપીરાઈટ વિભાગનાં ૨૦૦૬નાં પુસ્તકોમાંથી જોવા મળતાં કેટલાંક વલણોનો વિચાર કરીએ.

આ વર્ષે ૧૦૫ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે; પરંતુ હાલ ગઝલયુગ ચાલી રહેલો હોવાથી ગઝલસંગ્રહો વિશેષ મળે છે. ૨૦૦૬ના સાહિત્યિક વિષયને લગતાં ૪૭૫ પુસ્તકો છે; જેમાં ૧૦૦ પુસ્તકો તો બાળસાહિત્યનાં છે. કાવ્યસંગ્રહો પછી બીજા ક્રમે નવલકથા ૬૯ અને નવલિકાસંગ્રહો ૫૦ મળે છે, ૫૯ જેટલા સાહિત્યવિવેચનના ગ્રંથો છે. ૩૨ જેટલા લલિતનિબંધસંગ્રહો, ૧૩ હાસ્ય અને વ્યંગનાં પુસ્તકો અને સાહિત્યના પ્રકીર્ણ સ્વરૂપ-પ્રકારમાં સમાવેશ પામે તેવાં અન્ય ૪૦ પુસ્તકો મળે છે.

ગાંધીવિચારનો હાલ કંઈક વિશેષ પ્રભાવ અમુક વર્તુળોમાં જોવા મળે છે, પરંતુ એ વિષયક ૨૫ પુસ્તકોમાં મહદ્અંશે તો પુનર્મુદ્રણ જોવા મળે છે. દિનકર જોશીનું ‘ચક્રથી ચરખા સુધી’, ગુણવંત શાહનું ‘ગાંધીનાં ચર્ચા’ અને નારાયણભાઈ દેસાઈનું આ વર્ષે પ્રગટ થયેલું ‘ગાંધીકથાગીત’ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આમ ગાંધીવિચારની વર્તમાન સમયમાં પ્રસ્તુતતા વિશે ચર્ચા કરતાં વિશેષ પુસ્તકોની અપેક્ષા સહેજે રહે છે.

સાહિત્યવિવેચનનું ચિત્ર ઊજળું લાગે છે. આ સમયગાળામાં મીરાં, દયારામ, ધૂમકેતુ, જયંત ખત્રી, ખબરદાર, મરીઝ, રમેશ પારેખ, જીગર તથા કિશોર પારેખના સાહિત્યિક પ્રદાનને દર્શાવતા ગ્રંથો મળે છે. કવિતા, ગઝલ, દલિત-સંવેદના અને નારી-ચેતનાને આવરી લઈને થયેલાં વિવેચનો પ્રાપ્ત થાય છે. આછુંપાતળું થયેલું મધ્યકાલીન સાહિત્યનું વહેણ આ વર્ષે એ જ ગતિએ વહે છે. એના માત્ર પાંચ ગ્રંથો પ્રગટે થયા છે. બાળસાહિત્યના સર્જન પ્રત્યે વિશેષ રુચિ-સંવર્ધન થયાં છે અને તેથી બાળસાહિત્યના અભ્યાસલક્ષી અને વિવેચનલક્ષી ૪ ગ્રંથો મળે છે.

જીવનચરિત્રની બાબતમાં નિરાશાજનક ચિત્ર છે. એમાં મુખ્યત્વે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો મળે છે. આ વર્ષમાં કોઈ સર્જકનું યાદગાર જીવનચરિત્ર લખાયેલું જોવા મળ્યું નથી. મુખ્યત્વે સંતો, ધર્મપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું પ્રમાણ વિશેષ મળે છે. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના શ્રી માધવરાવ સદાશિવરાવ ગોળવેલકરજીની જન્મશતાબ્દીના કારણે ‘શ્રી ગુરુજી સમગ્ર’ના ૧૨ ગ્રંથો મળે છે; એટલું જ નહિ, પણ એમના વિવિધ વિચારો દર્શાવતી ૧૮ પુસ્તિકાઓ મળે છે. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામની આત્મકથાનું ભાષાંતર કે કુરિયનની આત્મકથાનું ભાષાંતર ‘મારું સ્વપ્ન’ મળે છે. વળી ભારતરત્ન ભીમરાવ આંબેડકરનું ચરિત્ર પણ મળે છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનું ચરિત્ર મળ્યું નથી.

આ ૯૭૪ પુસ્તકોમાં ૫ શબ્દકોશ, ૪ ચારિત્રાત્મક કોશ અને ગ્રંથાલયશાસ્ત્રમાં ૨ પુસ્તકો મળે છે. પાર્શ્વ પ્રકાશને પણ આ વિશે ૪ ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. ‘ભીલી ગુજરાતી શબ્દકોશ’, ‘પૌરાણિક ચરિત્રકોશ’ અને ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ (ખંડ ૨૧) કોશસાહિત્યમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘બહુરત્ના વસુંધરા’ અને ‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’ જેવા માહિતીગ્રંથો મળે છે. ‘મારું પ્રિય પુસ્તક’ અને ‘શનિમેખલા’ પણ ધ્યાન દોરે તેવા ગ્રંથો છે.

સમગ્રતયા જોઈએ તો સાહિત્યક્ષેત્રે નાટ્યરચનાઓ અને એકાંકી રચનાઓનો દુકાળ દુઃખદ છે.

વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ ૯૭૪ પુસ્તકોમાં ૩૭૫ સાહિત્ય વિષયક છે, જ્યારે એ પછીના ક્રમે સમાજવિદ્યાનાં, તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને મનોવિજ્ઞાનનાં ૧૧૯ પુસ્તકો મળે છે. ધર્મ અને આધ્યાત્મિક વિષયનાં ૧૧૧ પુસ્તકો મળે છે. એમાં મુખ્યત્વે જ્યોતિષવિષયક અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પરના વિવેચન રૂપે મળેલાં પુસ્તકો છે. ચોથા ક્રમે પ્રૌઢો માટેનાં જીવનચરિત્રમાં ૧૦૪ પુસ્તકો મળે છે. વિજ્ઞાન અને પ્રાયોજિત વિદ્યાનાં ૧૬૫ પુસ્તકો મળે છે. લોકસાહિત્યનાં ૧૩ પુસ્તકો મળે છે. કહેવતવિશ્વ અને વિદેશી લોકકથાઓ ઉલ્લેખનીય છે. જાતકકથાઓ પણ આ યાદીમાં છે. સમૂહમાધ્યમોનાં ૮ પુસ્તકોમાં ‘પ્રથમ અખબાર’, ‘વીર નર્મદની પટકથા’ અને ‘અખબારી ઇતિહાસ’ મળે છે. લલિતકલાનાં ૧૩, ભાષાશાસ્ત્ર અને ભાષાવિષયક ૧૨ તથા ભૂગોળ અને પ્રવાસ વિશેનાં ૧૨ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. આ બધાંના ૩૯૦ જેટલા લેખકો, ૧૨ અનુવાદકો અને ૪૬ સંપાદકો પુરુષસર્જકો છે, જ્યારે મહિલાસર્જકોમાં ૭૭ લેખિકાઓ છે. ૬ મહિલા-અનુવાદકો અને ૨ મહિલા-સંપાદકો છે.

૨૦૦૬ના અનુવાદવિશ્વની ચિંતા ચિંતાજનક લાગે છે. અનુવાદક્ષેત્રે મુખ્યત્વે નવલકથાના ૧૦ અને નવલિકાસંગ્રહના ૨ અનુવાદ છે, જેમાંનો એક નવલિકાસંગ્રહ તો

પુનર્મુદ્રિત છે. સુધા મૂર્તિની કન્નડમાં લખાયેલી નવલકથાના અનુવાદો લોકપ્રિય બન્યા છે અને એમની કુલ ૫ નવલકથાઓ આ ગાળામાં પ્રગટ થઈ છે, જેમાંની ચાર પુનર્મુદ્રિત છે. એકંદરે બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાં અગાઉના દાયકાઓમાં જેટલા અનુવાદો થતા હતા, તેટલા ૨૦૦૬માં જોવા મળતા નથી. તમિળ, તેલુગુ, મલયાળમ કે પછી પંજાબી, ઊડિયા જેવી ભાષાઓના અનુવાદ મળતા નથી. અનુવાદકલાની તાલીમ માટે ગંભીર પ્રયાસો કરવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે.

બાળસાહિત્યમાં પ્રકાશિત થયેલાં ૧૦૦ પુસ્તકોમાં માત્ર એક જ બાળનાટક છે, જે આ ક્ષેત્રની આપણી દરિદ્રતાનું સૂચક છે. બાળકો માટેનાં વિજ્ઞાનવિષયક ૮, તથા કાવ્યવિષયક ૧૦ પુસ્તકો મળે છે. વળી બાળસાહિત્યમાં સૌથી વધુ ચરિત્રોનાં પુસ્તકો મળે છે. તેમાં ૩૦ ચરિત્રો તો માત્ર ધારણા શેઠનાં લખેલાં છે ! આમ બાળસાહિત્યક્ષેત્રે આજના યુગના બાળકને અનુલક્ષીને ઓછું લેખનકાર્ય થયેલું જણાય છે. પ્રૌઢો માટેનાં પુસ્તકોની સંખ્યા પણ માત્ર ૮ની છે.

૨૦૦૬નાં આ પુસ્તકોની સૂચિમાં જે પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં નથી. તેઓને પત્ર લખીને વિગતો મોકલવાનું કહ્યું છે. ગુજરાતમાં વ્યક્તિગત અને સંસ્થાગત પ્રકાશનો મેળવવાનું ગ્રંથાલયો માટે મુશ્કેલ બને છે. કેટલીક સંશોધન સંસ્થાઓનાં પ્રકાશનો પણ યાદીમાં જણાતાં નથી. તેથી વર્ષવાર પુસ્તકોની જે સંપૂર્ણ સૂચિ-આદર્શસૂચિ તૈયાર થવી જોઈએ તે થતી નથી. વળી પ્રકાશનોનાં સૂચિપત્રો વેચાણ માટેના મર્યાદિત પ્રયોજનથી તૈયાર થતાં હોઈ તેમાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકસૂચિમાં અનિવાર્ય એવી પ્રકાશનવર્ષ આદિની પૂરી વીગતો મળતી હોતી નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં પુસ્તકોના વ્યવસ્થિત સૂચીકરણ માટે તેમજ સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ, ગ્રંથાલયોએ તેમજ પ્રકાશકોએ પૂરી ખબરદારીથી ને સમાયોજનપૂર્વક એક સમયબદ્ધ કાર્યકર્મ ઘડી કાઢવો જોઈએ. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ આ દિશામાં વધુ સઘન પ્રયત્નો કરવાના રહે છે. તાજેતરમાં તો ગુજરાતભરનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની, સંશોધન-સંસ્થાઓની પ્રકાશનવૃત્તિ પણ મંદ પડી ગઈ છે. એક સમયે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ઘણાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરતી હતી. ૨૦૦૬ના ગ્રંથોની સૂચિ કરવાનું કાર્ય શ્રી કિરીટભાઈ ભાવસાર અને શ્રીમતી આબેદા કાઝી કરી રહ્યાં છે, પણ એ પૂર્વનાં વર્ષોની સૂચિનું શું ? ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એક સમયે દર બે મહિને કોપીરાઈટ વિભાગમાં આવેલાં પુસ્તકોની સૂચિ પ્રગટ કરતું હતું, એ પ્રવૃત્તિ પણ પુનઃ શરૂ થાય તે ઇચ્છનીય છે. કેટલાક લેખકો અને સંશોધકો પોતે પુસ્તકપ્રકાશન કરતા હોય છે, ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ અવારનવાર આવા ગ્રંથો પ્રગટ કરતી હોય છે અને કેટલીક સંસ્થાઓ નિયમિત રીતે આવા ગ્રંથો બહાર પાડતી હોય છે. કોઈક એક સ્થળે આ બધા જ ગ્રંથોની માહિતી સંકલિત સ્વરૂપે - વ્યવસ્થિત રીતે મળે તે કરવું ખૂબ જરૂરી છે. એ દિશામાં હવે ‘જાગ્યા ત્યારથી સવાર’ - એ ન્યાયે સવિશેષ કટિબદ્ધ થઈએ એવો આજનો તકાદો છે.

- કુમારપાળ દેસાઈ

કવિતા

સાત કાવ્યો^૬ | નિરંજન ભગત

૧. તમે ધ્રુવ, તમે ધરી

આ મારી આંખો સારા યે સંસારમાં ફરી ફરી,
પ્રિયે, અંતે એકમાત્ર તમારી પર જ ઠરી.

સૌંદર્ય શું એ એણે અહીં જ જાણ્યું,
આનંદ શું એ એણે હવે પ્રમાણ્યું;
મારી આંખો હવે એ બન્નેથી ભરી ભરી.

એ હવે અંતરમાં જ રમ્યા કરે,
તમારી આસપાસ જ નમ્યા કરે;
મારા સંસારમાં હવે તમે ધ્રુવ, તમે ધરી.

૨. મારી આંખો

સ્ત્રી : તમે મારી આંખોથી અજાણ,
પ્રિયે, આ મારી આંખો એ આંખો નથી,
એ તો છે તમારું હૃદય વીંધે એવાં બાણ.

પુરુષ : તો તમને પણ મારા હૃદયની ન જાણ,
એ કુસુમથી વધુ કોમળ, પણ વજથી વધુ કઠોર,
તમે છોડી તો જુઓ એ બાણ,
તોડી જુઓ એને, નહિ તૂટે એવું એ નહીર.
તો પછી એ બાણ જો છૂટે તો કયું લક્ષ્ય ચીંધે ?
જોજો, રખેને એ બાણ તમારું હૃદય વીંધે !

૩. જેને ‘મારું’ કહી શકું

મને થાય ક્યાંક કોઈ એવું હોય જેને ‘મારું’ કહી શકું,
જેને મારા મનમાં જે હોય - નરસું કે સારું - કહી શકું.

ભલે એનામાં મારા જેવી અધૂરપો હોય,
પણ સાથે સાથે થોડીઘણી મધુરપો હોય,
જેને અન્યથી ઊંચું કે નીચું નહિ, પણ ન્યારું કહી શકું.

^૬ તાજેતરમાં ‘ગૂર્જર’ દ્વારા પ્રગટ થનાર કાવ્યસંગ્રહ ‘પુનઃશ્ર’માંથી

જે મારા એકાન્તની એકલતાને સહી શકે,
હું જેવી છું તેવી ગાંડીઘેલી મને સહી શકે,
એ માનવી હોય પણ એને પ્રભુથી યે પ્યારું કહી શકું.

૪. હું તમને ખોઈ રહી

સ્ત્રી : હું તમને ખોઈ રહી,
તમે ક્યાં છો ? હું તમને ક્યાંય નથી જોઈ રહી.

પુરુષ : તમે મને નહિ, તમારી જાતને ખોઈ રહ્યા,
એથી ક્ષો છો તમે મને ક્યાંય નથી જોઈ રહ્યા;
ને હવે તમે તમારી જાત પર રોઈ રહ્યા,
તમારી આંખોમાં મારી છબી એને લ્હોઈ રહ્યા,
હવે આંખોની અંદર પણ હશે કોઈ નહિ;
હવે તમે કહી શકો, 'હું તમને ખોઈ રહી.'

૫. સર્પ ? કે રજજુ ? કે બન્ને ?

મધરાતે
તમે અચાનક મારા શયનખંડમાં આવ્યા,
તમે મને પૂછ્યું, 'જાગો છો કે ?'
મેં કહ્યું, 'હા.'
પછી તમે મને પૂછ્યું, 'કંઈ વાંચવું છે ?'
મેં કહ્યું, 'હા.'
તમે મારા હાથમાં પુસ્તક ધર્યું :
'સર્પ અને રજજુ'.
અને મારા હોઠ પર ચુંબન કર્યું.
અને તમે તરત જ ચાલ્યા ગયા.
ત્યારથી હું એ ચુંબન વાંચી રહ્યો છું.

પછીની મધરાતે
તમે અચાનક ફરી મારા શયનખંડમાં આવ્યા,
અને માત્ર આટલું જ કહ્યું,
'મારા પ્રેમમાં વિલંબિત લય છે,
એનો તમને ભય છે ?'
પછી તમે કહ્યું,
'મારી વય વધતી જાય છે,
મારી અધીરાઈ પણ. પણ...'

અને તમે અરધી વાક્યે ચાલ્યા ગયા.
ત્યારથી વિસ્મય સાથે
હું મને પૂછી રહ્યો છું,
'એ ચુંબન -
સર્પ ? કે રજજુ ? કે બન્ને ?'

૬. જવું જ છે તો જાઓ

જવું જ છે તો જાઓ, પણ મેં જે પ્રેમ કર્યો તે પ્રેમને સ્મરશો નહિ,
અને ભવિષ્યનું તમારું જે શેષ જીવન એને વ્યર્થ કરશો નહિ.
આટલાં વર્ષો તમે જાણે કે સ્વપ્નલોકમાં પરીકથામાં વસ્યા હતા,
છતાં કેટકેટલું લડ્યા હતા, રડ્યા હતા, હોંસે હોંસે હસ્યા હતા;
એનું સૌંદર્ય, એનો આનંદ, એની ધન્યતા, એને હવે હરશો નહિ,
જે કેં થયું, જે કેં ગયું, જે કેં રહ્યું, એને ધ્યાન પર ધરશો નહિ.
જીવનમાં જ્યાં જ્યાં અંત છે ત્યાં ત્યાં નવો આરંભ છે, ક્યાંય ન્યૂનતા નથી.
ભર્યું ભર્યું આ વિશ્વ છે તેવું જ જીવન છે, ક્યાંય શૂન્યતા નથી;
વિરહની વ્યાકુલતા ને વિહ્વલતામાં એકલતાને વરશો નહિ,
તમે કોઈના પ્રેમપાત્ર થશો, ને તો તમે મૃત્યુ પૂર્વે મરશો નહિ.

૭. આ મારી જાતનું શું કરીશ ?

આ મારી જાતનું શું કરીશ ? મેં જે પ્રેમ કર્યો એ પ્રેમનું શું કરીશ ?
હું પ્રેમમાં પાગલ કેટકેટલે દૂર આવી, હવે પાછી કેમ ફરીશ ?
પ્રેમમાં મેં જે કેં કહ્યું ને જે કેં કર્યું, જાણ્યું નહિ એનો શો અર્થ હશે,
એ સૌ હવે વજ જેમ લલાટે જે લખ્યું, એ શું હવે કદી વ્યર્થ થશે ?
આ મારી જાત જેણે પ્રેમ કર્યો, એના પર હવે કેવું ધ્યાન ધરીશ ?
સપત્નીની જેમ એ તો સદા સાથે રહેશે, એને હવે કેમ હરીશ ?
હું આયુષ્યની અધવચ આવી છું, હવે નવા આરંભની વય નથી,
જીવનના આરંભનો પ્રથમ જે પ્રેમ, એ પ્રેમનો કદી ક્ષય નથી;
એક દેહમાં બે જીવ ? એક ભવમાં બે ભવ ? હવે કોને વરીશ ?
એકાન્ત ને એકલતાને વરીશ, એમાં જીવીશ ને એમાં જ મરીશ.

ચાર ગઝલો | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. અબુભાઈ શેખાણીને....

જીવ કેં એવો હતો કે મૌન રહેવાયું નહીં,
એય પણ સાચું કે કહેવું તું એ બોલાયું નહીં.
થોભવાનું ક્યાં હતું ? બસ એ જ સમજાયું નહીં,
એટલે તો ક્યાંય કરતાં ક્યાંય પહોંચાયું નહીં.
દોડધામો મેં જ સર્જી દોડતો કાયમ રહ્યો,
તોય કાં લાગ્યા કરે છે ક્યાંય પહોંચાયું નહીં.
કોણ કઈ બાજુથી આવ્યું ને કઈ બાજુ ગયું ?
કેં જ સમજાયું નહીં કે કેં જ પુછાયું નહીં.
પત્ર આ કોનો મળ્યો ? એય ક્યારે છેક... મન,
આંખ પર આંસુના પડદા કેં જ વંચાયું નહીં.
માત્ર હરખાતો રહ્યો સૌને હસી મળતો રહ્યો,
લઈ ગયા શું ? દઈ ગયા શું ? કેં જ નોંધાયું નહીં.
હરવખત ભોંઠા પડાયું છેતરાયો હરવખત,
કોણ પોતાનું - પરાયું કેમ પરખાયું નહીં ?

s દસ વર્ષની ઉંમરે અબુભાઈ શેખાણીની ગઝલો વાંચી હતી.

૨. અમૃત ઘાયલને...

ખોળિયું સાવ સૂનું ખોખું છે,
કોઈ ધબકે છે એ અનોખું છે.
ક્યાંક ના થઈ ગયું હો મન મેલું,
બહારનું આ જગત તો ચોખ્ખું છે.
છોડ સઘળું સહર્ષ જીવી લે,
એ જ જીવનનું લેખું-જોખું છે.
તું ભલેને અભિન્ન માને પણ,
દેહથી મન સદાય નોખું છે.
દુઃખ સદાકાળ સીધુંસટ 'મિસ્કીન',
સુખનું જોશું જરા મલોખું છે.

૩. મનોજ ખંડેરિયાને....

આંખમાં ઓગળી ગયો જાદુ,
શબ્દ રૂપે મળી ગયો જાદુ.
પંચતત્ત્વે ભળી ગયો જાદુ,
જાતમાં ઝળહળી ગયો જાદુ.
પારણાથી તે છેક ખાંપણ લગ,
કેટલું સાંકળી ગયો જાદુ ?
આખરે એમ ઊઘડ્યો પડદો,
પ્રાણ થઈ નીકળી ગયો જાદુ.
શું ગજુ પગનું કે પહોંચે ત્યાં ?
પણ ગઝલ થઈ ફળી ગયો જાદુ.

૪. અનામી શાયરને...

રખડુ છીએ સ્વભાવથી શું ઘર બનાવીએ ?
બેસી ગયા ત્યાં 'હાશ'નો અવસર મનાવીએ.
મનમાં જે રંગ-રૂપ ને આકાર રચાયા,
એની જ ઘડીએ મૂર્તિઓ ઈશ્વર બનાવીએ.
ટીપું છીએ વિસાત ભલે કેં નથી છતાં,
ભેગા થઈને ચાલને સાગર બનાવીએ.
જે કામનું કશું જ નથી ફેંક એ બધું,
મનમાં ભરી શું ? પંડને પામર બનાવીએ.
આરંભમાં જ શૂરા પછી પડતું મૂકવું,
ચલ મન ! કશું જીવનમાં સમયસર બનાવીએ.
ગમશે બધે જ એક શરત છે ઓ જિંદગી,
કરીએ વહાલ સૃષ્ટિને સુંદર બનાવીએ.
તક તો હતી છતાંય ના મોકા ઉપર વહ્યા,
ઇચ્છા છે એ જ આંસુનું અત્તર બનાવીએ.
મજબૂર થઈને એણે પ્રગટવું પડે પછી,
'મિસ્કીન' પ્રાણ એટલો તત્પર બનાવીએ.

s કવિમિત્ર એસ. એસ. રાહી પાસેથી એક શેર સાંભળવા મળેલો :

ખાનાબદોશ લોગ હૈ ક્યા ઘર બનાર્યેંગે ?
સાયા જહાં ભી મિલેગા બૈઠ જાયેંગે.

આ શેર તો જાણે હું જીવતો હોઉં તેમ લાગે છે. એ અનામી શાયરને આ ગઝલ અર્પણ.

આપણે શહેરવાસીઓ | યોસેફ મેકવાન

આપણે
પાણીમાં પડેલ કાણાં છીએ !
વાયુમાં ભળેલ
સેન્ટ જેવી વેદનાઓ લઈ
નગરોમાં
નજરોમાં
અડવડતા આથડતા
આથડીએ અડવડીએ પડીએ ઊઠીએ છીએ.
ચાંદનીની પતરીઓ
ખરૂ ખરૂ ખરતી
મોજાંઓની જાભથી ચાટ્યા કરે છે દરિયો !
એને આંખથી સાંભળતાં સાંભળતાં
આપણે પણ
ચગળ્યા કરીએ છીએ... ખરતી...
પળેપળ પળેપળની બુંદીઓ -
ટાઇફૂનની જેમ વંતોળાઈ રહેલી ધનલાલસાએ
કરી દીધાં આત્માનાં ખંડેર !
ખંડેર આત્મામાં
યુગોથી અર્થહીન ખખડતા
હવાને ઉઝરડા ભરતા
ભમ્યા કરીએ છીએ,
પાંદડાંઓની જેમ ટોળાઈ... ટોળાઈ...
ફૂટ્યા કરીએ છીએ પાછાં
તરસે મરતા પાણીને ઉગારવા
પણ રે !
આપણે તો ખુદ છીએ
પાણીમાં પડેલ કાણાં...

બે ગઝલ | અશોકપુરી ગોસ્વામી

૧. ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો

હતો એક જીવ રઘવાયો, ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો,
ચડીને છેક પટકાયો, ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો.
ફક્ત તાકીદ ઊંચું જોવાની કેવળ ગઝલ નહોતી;
ન ગભિત અર્થ સમજાયો, ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો.
હતું ઝાંખું, જૂનું ને ધૂંધળું દરપણ હતું; કિન્તુ,
સમય વેગથી અથડાયો; ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો.
થયો જબ વીજ ઝબકારો, નહોતું મોતી; નહોતો દોરો,
પછી જણ માત્ર બગવાયો; ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો.
તિલક ભાલે ને બદલે પાંચ આંગળિયો મળી ગાલે,
નથી આ ઓછો દરમાયો, ઊંધું ઘાલી અને ચાલ્યો.

૨. એને જ રસ્તા પૂછું

સારું જ હોય તો પણ સંભવ છે હોય સુકું,
હું કલ્પવૃક્ષ સામે મારી ગઝલને મૂકું.
ક્રિયા રહિત થવાનો વિચાર સુધ્યાં ના'વે,
છે ટાઢ એટલી કે ચણોડીઓય ફૂંકું.
કોરી સલેટ રાખે તે પાસ થાય છે ત્યાં,
લખતાં જ કોતરાયું; તે ક્યમ કરીને ભૂંસું.
જળવાઈ ક્યાં શરત છે ? ઘાણીએ બેસવાની,
સંકોરતાં ભૂલી જઈ; ઝૂકવાનું પણ હું ચૂકું.
પહોંચાયું નહીં ત્યારે, હમણાં જ છેક જાણ્યું
રસ્તો ભૂલી ગયા જે; એને જ રસ્તા પૂછું.

પૂજન | ભાસ્કર ભટ્ટ

તું જ તને પૂજે છે,
લાંબે ગાળે આ મનડાને આવું કેંક સૂઝે છે.

દરિયા ઘેરો નાદ ઉછાળી,
ગાતા રહ્યા ઋચ્યાઓ,
ફૂલ પોંખણા લઈને તરુવર,
લંબાવે છે ભૂજાઓ,
નાવણ થઈને આભ સમૂળું,
ધરતી પર દૂઝે છે...

ચાંદ લઈને ઢોળે રાતે,
અમીયલ દૂધ કટોરા,
તારક દીવા કરે આરતી,
ઝરણાં ઝાલર જોરાં,
સ્તવન લઈને પંખી-ટોળાં,
વન ઉપવન ફૂજે છે.

શ્રવણ તો ઉમેરો | ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ

આ ખાલી જીવનમાં જીવન તો ઉમેરો,
આ નૌકાના શઢમાં પવન તો ઉમેરો;
તમારો આ ચહેરો છે વેરાન ઉજજડ,
ત્યાં ન્હાનો શો સ્મિતનો ચમન તો ઉમેરો;
વિચારોની દુનિયાનું પોલાણ પૂરવા,
હકીકતનું નક્કર ભવન તો ઉમેરો;
જનકજનનીની આશ પૂરવા; હૃદયમાં
બે કાવડ ઊંચકતો શ્રવણ તો ઉમેરો;
નિરસ સર્વ ચાહતની રાહત વિનાનું,
હૃદયજળમાં પ્રીતનું લવણ તો ઉમેરો.

ઝરૂખે | મીનાક્ષી ચંદારાણા

વળી એક કન્યા ઊભી છે ઝરૂખે,
ને આખીય સૃષ્ટિ ઝૂકી છે ઝરૂખે.
તમે છો ને હું છું, ને અવઢવ હૂંફાળી,
સમી સાંજે દીવડી મૂકી છે ઝરૂખે.
આ નકશીની સાખે, ને છત્તરની ઓથે,
સૂની સાંજ ઘેરી ડૂકી છે ઝરૂખે.
અજંપાનો અંબાર ઓઢી દમકતી,
ફરી રાજરાણી ઝૂરી છે ઝરૂખે.
જતા-આવતાનું એ જોણું થયું છે,
ઝીણી મ્હેલની તડ પૂગી છે ઝરૂખે.
વિહંગાવલોકન કરીને સમયનું,
પછી બાજ દષ્ટિ ફૂટી છે ઝરૂખે.
સમીર, મીઠી સરગમ સુણાવો હવે કે,
અજબ ગૂંગળામણ ઊઠી છે ઝરૂખે.
વટાવી દીવાલો, ને પહેરા, ને કિલ્લા,
ખરી એક ચકલી ઊડી છે ઝરૂખે !

અનુવાદ

તડકો | લાભશંકર ઠાકર

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

એ. '૦૦. : 14-1-1935

જ.સ્થ. : સેડલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર), વતન : પાટડી s એમ.એ.,
ડી.એસ.એ.સી. (શુદ્ધ આયુર્વેદ અભ્યાસક્રમનો ડિપ્લોમા),
શરૂઆતમાં અધ્યાપન પછીથી ચિકિત્સક s કા.ગ્રં. : 'વહી જતી
પાછળ રમ્ય ઘોષા' (૧૯૬૫), 'માણસની વાત' (૧૯૬૮),
'મારા નામને દરવાજે' (૧૯૭૨), 'બૂમ કાગળમાં કોરા'
(૧૯૭૪), 'પ્રવાહણ' (૧૯૮૬), 'લઘરો' (૧૯૮૭), 'કાલગ્રંથિ'
(૧૯૮૮), 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ' (૧૯૮૦), 'કલ્યાયન'
(૧૯૮૮), 'કિચુડ કિચુડ' (૧૯૮૮), 'સમય સમય' (૨૦૦૦),
'હથિયાર વગરનો ઘા' (૨૦૦૦), 'ટેવ' (૨૦૦૧), 'છે'
(૨૦૦૨), 'છે પ્રતિજ્ઞા' (૨૦૦૨), 'આઈ ડોન્ટ નો સર'
(૨૦૦૨), 'રમત' (૨૦૦૩), 'મોં કમિટ કર્યું છે શું ?' (૨૦૦૪),
'આવ' (૨૦૦૬). s રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૧), નર્મદ
સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૬), સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર
(૧૯૮૧), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર
(૨૦૦૨).

તડકો | લાભશંકર ઠાકર

તડકાના ટુકડાઓ
જ્યારે
અસ્તવ્યસ્ત થઈ
આળોટે દરિયામાં
માછલીઓની
મોંઘાડોમાં
વાગે એની ધાર
થડ તડકાનું ખડબચડું
ને માછલીઓનાં પાંદ
સાંઝકના ઝૂલે છે
ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં
સાચાં રે ભાઈ સાચાં.
તમેય સાચાં

અમેય સાચાં
તડકાના ટુકડાઓ સાચા
દરિયો સાચો
માછલીઓની મોંઘાડો પણ સાચી
થડ તડકાનું સાચું
એ પણ ખડબચડું
ને માછલીઓનાં પાંદ
ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં
બધાંય સાચાં
જાણો છો ?
આ સાચ જૂઠને સંભોગે છે ?
ને અંધકારની યોનિમાંથી
સરકે છે આ તડકો.

The Sun | Labhshankar Thakar

When the sun's shards scatter
and wallow in the sea
their sharp edges gash
the insides
of the open mouths of fish.
The sunlight-stem is rough
and the fish-leaves
sway in the dusk.
Birds' fruit-heaps
are raw
yet real. yes real.
You are right
we are also right.
The sun's shards are real
fish's open jaws too are real;
the sun-trunk is real
and too its roughness;
real are the fish-leaves
and the birds' raw fruit-heaps.
All are genuine.
Do you know
this truth ravishes
falsehood ?

And the sun slithers
form the vagina
of darkness ?
Daily at dawn the sun weeps.
Slowly opens its eyes
in the tiny blossoms of
borsali.¹
Upon the warm wool of
sheep
the sun quivers white-yellow.
The sun is chameli's² leaves
the sun is squirrels' ears.
Chameli's leaves have turned
long
squirrels' ears have turned
large.
Hair piled high
light raiment parted
Laxmi³ bathes
in leisurely abandon.
The sun ravishes
her every pore.

તડકો રોજ પરોઢે રોવે.
બોરસલીની ઝીણેરી ફૂપળોમાં
એની આંખ ધીમેથી ખોલે.
ગરમ ગરમ ગાડરમાં
તડકો ધોળું પીળું થરકે.
તડકો ચંબેલીનાં પાન
તડકો ખિસકોલીના કાન.
ચંબેલીનાં પાન બન્યાં છે લાંબાં
ખિસકોલીના કાન બન્યા છે મોટા.
કેશ કરીને ઢગલો
આછાં વસ્ત્ર કરીને અળગાં
એકાન્તે વાડામાં લક્ષ્મી
આળસમાં નિરાંતે બેસે ન્હાવા.
તડકો એનું રોમરોમ સંભોગે.
તડકો જાય મરી
ને તડકો રોવે.
તડકાનું શબ જાય લઈ તડકાનું ટોળું
તડકાની એક ગાય ચરે છે
તડકો કૂણો.
તમેય તડકો
અમેય તડકો
તડકાના સરવરમાં
તડકો ડૂબે.
તડકો દોડે છે
તડકો ઊંઘે છે
તડકો બોલે છે
તડકો નાચે છે
તડકો તડકો તડકો
ચારેકોર.
ઉત્તર તડકો
દક્ષિણ તડકો
તડકાનું આકાશ
તડકાની આ પવનલહરીઓ
પરશે વારંવાર.
અમેય તડકો

તમેય તડકો
તડકો તડકો રે.
નાગા થઈને નાચો
તડકો તડકો રે.
આઘા જઈને યાચો
તડકો તડકો રે.
તડકાની ટેકરીઓ પરથી
તડકો ગબડી જાય
તડકાની તલવાર વડે
તડકાનું માથું કાપો
તડકો તડકો રે.
નાગર તડકો
વાનર તડકો
ગાંધીજીની ટાલ તડકો.
તડકાનું ચંદન
તડકાના પથ્થરને જઈ અર્ચે
તડકાની છાતીને
ચૂંથે
તડકાની આંગળીઓ
તડકાના ઘણથી
તૂટે છે તડકાની પાંસળીઓ.
તડકો તૂટેલો
તડકો ફૂટેલો.
તડકો બં બં
તડકો મં મં
તડકો તારી બોચીનો છે મેલ.
તડકો પીળો રે
તડકો લીલો રે
તડકો ઊંડે રે
તડકો કાલે રે
તડકો આજે રે
તડકો ટીલું રે
તડકો બીલું રે
તડકો મૂંગો રે
તડકો ભૂંડો રે.

The sun perishes
and the sun weeps.
The sun's corpse is carried
away
by a throng of sunbeams.
A sunny cow grazes -
the sun is gentle.
You too are sunny
we too are sunny.
The sun drowns
in the sunny lake.
The sun sprints
the sun snores
the sun chatters
the sun frisks
sunshine sunshine sunshine
everywhere.
The northern sun
the southern sun
the sunny sky
these breezy currents of
sunshine
keep caressing.
We too are sunny
you too are sunny.
O sunshine sunshine.
Strip and frolic
O sunshine sunshine.
Go some distance and beg
O sunshine sunshine.

The suns tumbles down
sunny hills.
Cut off the head of the sun
with a sunny sword
O sunshine sunshine.
The cultured sun
the ape sun
Gandhiji's baldness sun.
The sun's sandalwood paste
offers worship
to the sun's stone icon
the sun's fingers
maul sunny breasts.
A sunny hammer shatters
sunny ribs.
A broken sun
a leaking sun.
the sun bum bum⁴
the sun mum mum⁵
the sun is dirt on your neck.
O the sun is yellow
O the sun is green
O the sun is deep
O the sun is tomorrow
O the sun is today
O the sun is teelu⁶
O the sun is beelu⁷
O the sun is mute
O the sun is a menace.

1. A tree with fragrant flowers
2. A bush with fragrant blossoms
3. Wife of Lord Vishnu, but in this context any beauty
4. Nonsense syllables, sometimes used in the worship of Lord Shiva
5. Nonsense syllables
6. Auspicious mark on the forehead
7. Bilva leaf, an offering to Lord Shiva

Tr. : Pradip Khandwalla

(પ્રગટ થનાર સંગ્રહ 'Beyond the Beaten Track'માંથી)

ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો ડૉ. વિક્રમને હૂંફ આપી રહ્યાં હતાં. આજે વર્ષો પછી આટલી નિરાંતે એ ઢોળાવ ચઢી રહ્યા હતા. ઢોળાવ પરથી સહેજ નીચે ઊતરીને જમણા હાથે વળો તો નદીનો પ્રવાહ સર્પાકાર થઈને ઉત્તરના ખૂણામાં અર્ધગોળાકાર સરજીને વહેતો હતો. એમને થયું હવે વર્ષો પહેલાંની લીલોતરી ક્યાં ? વચ્ચે વચ્ચે નાનાંમોટાં મકાન આવી જ્યાંથી ઢાળ પરથી દેખાતો પ્રવરા નદીનો પટ હવે દેખાતો નહોતો. એમણે જમણી બાજુ જોયું. આંબલીનું ઝાડ. તે આજે દયનીય સ્થિતિમાં હતું. એની બાજુમાં કોઠાનું ઝાડ હતું. એનું તો ક્યાંય નામોનિશાન નહોતું. એમણે ડાબા હાથની લાકડી જમણા હાથમાં લીધી. બે પગ જરા વધુ ખુલ્લા કરીને ચારે તરફ નજર નાંખી. એમણે ડોક ઊંચી કરીને જાણે એ આકાશને અને એ હવાને સૂંઘતા હોય તેમ ઊંડા ઊંડા શ્વાસ લીધા. પચાસ વર્ષ પહેલાંનો ભૂતકાળ હવા બનીને શ્વાસમાં ઊતરી ગયો.

આંખે ઝાઝું દેખાતું નહોતું. તેથી વિક્રમ રસ્તાની એક બાજુ સંભાળીને ચાલી રહ્યા હતા. હાથમાં વોર્કિંગ સ્ટિક હતી, આંખે ગોગલ્સ હતા, ગળા ફરતે મફલર વીંટાળી એ ધીમે ધીમે ઢાળ ચઢીને ઉપર આવ્યા ને ત્યાંથી ક્ષીણ થઈ ગયેલો નદીનો પ્રવાહ દેખાયો, એટલું જ નહીં એમને લાગ્યું નદીની ભેખડો જાણે પાણી વિના ઝૂરતી હતી, ભેખડો પણ જાણે ભાંગી પડી હતી. માઈલો સુધી ધસમસતી પ્રવરા નદી આજે શાંત વહી રહી હતી. પોતાના ક્ષીણ થયેલા પ્રવાહને તે માંડ માંડ ધકેલતી હતી. એમણે આસપાસ જોયું. એમને પતંગિયાં પકડવાનું મન થયું. પીળી પાંખ પરનાં નાનાં નાનાં ટપકાં ગણવાનું મન થયું, એની નાજુક પાંખ પકડીને હવામાં ઊડતાં મૂકવાં ને વળી એ ઊડતાં પતંગિયાંની પાછળ ભાન ભૂલી દોટ લગાવવાની ઇચ્છા થઈ. એમણે આજુબાજુ નજર ફેરવી. ક્યાંય પતંગિયાં ન દેખાયાં. મન ક્ષુબ્ધ થયું ! સામે જ એક લાલ ઈંટોવાળી દીવાલ દેખાઈ. એની ઊંચાઈ ભૂતકાળના વૈભવની જાણે ચાડી ખાતી હતી. એને અડીને જ એક પીપળાનું ઝાડ હતું. થોડું નમી ગયેલું ! નદીના આછા-પાતળા પ્રવાહમાં હજીય એનું પ્રતિબિંબ દેખાતું હતું. ડાબી બાજુના રાયણ અને આંબા વઢાઈ ગયાં હતાં. એ જેમ જેમ નજીક ગયા તેમ તેમ પિતાજીએ બંધાવેલું ફાર્મ હાઉસ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. એક હરતોફરતો ચૌદ વર્ષનો કિશોર એમનામાં સળવળ્યો.

એ રહેઠાણની નીચે ભેખડને અડીને એક પગદંડી હતી. એનો એક છેડો નદીને અડે તે પહેલાં એક ડોક વિનાની નંદીની મૂર્તિ હતી. બાળપણમાં શંકર ભગવાનને નમસ્કાર કરીને આજ ખંડિત નંદી પર પાણી ચઢાવતો. અસ્સલ બળદના આકારના કાળા ડિબાંગ પથ્થરમાંથી હૂબહૂ ઘડેલા એ નંદી પર સાંજ પડે વિક્રમ બેસતો. રસ્તેથી પસાર થનાર એને ટોકતા, 'અરે, આ ભગવાનના નંદી પર આમ બેસાય ?' વિક્રમ પાસે એનો જવાબ હતો : 'રોજ સવારે પ્રવરાના પાણીથી એને કોણ નવડાવે છે ?' ને પછી મુઘ્ધ નજરે નદીના પ્રવાહને

એકીટસે નિહાળતો... આથમતા સૂરજનાં કિરણોને નદીમાં વહી જતાં જોતો. ને ત્યાં જ માની બૂમ સંભળાતી,

‘વિક્રમિયા, હવે ચાલ તારું લેસન બાકી છે ! હમણાં અંધારું થશે. તારી બાંડી ગાયનું દૂધ હમણાં આવશે... શેડકદું પીવું હોય તો ઝટ ઉપર આવ !!’

પચાસેક પર્તગિયાં થાય એવડો ઢાળ તે દોટ મૂકીને ચઢી જતો. ગોવાળિયો ગાયો ચરાવીને પાછા આવેલો હોય, સહુથી પહેલાં બાંડી ગાય ખીલે બંધાતી. તે એની નજીક જતો. એ ઊભી હોય તો એની ડોકે વળગતો ને બેઠી હોય તો એના આંચળ આગળ મોઢું લઈ જતો. મા ઓટલે ઊભી રહી કહેતી, ‘વિક્રમિયા, શું કરવા એને હેરાન કરે છે ? હમણાં જ એને દોહી છે. ચાલ એનું દૂધ જુદું રાખ્યું છે તે તું પી લે !’

‘મા, મારે જોવું હતું કે એના આંચળમાં વાછરડી માટે દૂધ રખાવ્યું છે કે નહીં ?’ પ્રત્યુત્તરમાં મા હસીને કહેતી, ‘એ મૂંગા જનાવરને તારી પર કેટલો પ્રેમ છે ? તું એના આંચળને અડે, મોઢામાં નાંખે તોય તને લાત મારતી નથી.’

‘મા, એ તો ગાયમાતા છે, ખરું ને ?’

‘તારી વાત સાચી, પણ પેલી કાળીને જો, એની જ વાછરડી છે પણ સુખદેવ વિના કોઈનેય આંચળને અડવા નથી દેતી... ચાલ હવે સંધ્યાટાણે એને પજવીશ નહીં. હમણાં અંધારું થઈ જશે ને તારું લેસન ?’

વિક્રમ ગાયની ડોકે વળગી પડતો ને પછી દોડતો જઈને માને કહેતો,

‘મા...મા, મારું દૂધ ?’ ને પછી પાછળ ઊભેલા પૂંછડી હલાવતા મોતિયા કૂતરા તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતો, ‘આને પણ આપજે હં !’

આ જ પ્રવરાના પ્રવાહમાં આથમતા સૂરજનાં કંઈ કેટલાંય પ્રતિબિંબો એણે નિહાળ્યાં હતાં. ત્યાં જ એ મોટો થયો. બે માઈલ સુધી નદીના કિનારે કિનારે ચાલીને નિશાળે ભણવા જતો, નદીના પ્રવાહ સાથે દોડ લગાવી દોડતો ! ક્યારેક ભાતભાતના નાનામોટા પથરા અને માટલાંની ઠીકરીઓ નાંખીને પ્રવરાના નીરમાં ઊઠતા વલયોને નિહાળતો ! પ્રવરા નદી વિક્રમના જીવનમાં અભિન્ન અંગની જેમ સંકળાયેલી હતી.

એમના ખેતરમાં કામ કરનારાં મજૂરો વિક્રમના ઘરેથી થોડેક જ દૂર નાની નાની ઓરડીઓમાં રહેતાં. પાંચેક ગાયો, છએક બળદોની જોડી, કૂતરાં, મરઘાં, બિલાડાં અને પોપટ જેવાં પાળેલાં પશુ-પંખીઓથી નાનકડું ફાર્મ સદાય જીવંત ભાસતું. પહેલાં તો કોસ દ્વારા ખેતી કરતા. આગળ જતાં એન્જિન મૂકવામાં આવ્યું ત્યારે આજની જેમ ટ્રેક્ટરથી ખેતી નહોતી ! પિતાજી વિવિધ પ્રકારનાં ફળો-શાકભાજી ઉગાડીને પ્રાયોગિક ખેતી કરતા. ગામમાં કોઈ સાજુંમાંદું હોય તો લીંબુ, મોસંબી, કે પાકાં પપૈયાં અને કેળાં આખા ગામમાં વેચાતાં એટલું જ નહીં, બોરની સીઝનમાં બોર અને ગોરસ આંબલી પણ થતાં. વિક્રમને ત્યારે પિતાજીનો વૈભવ અને કુટુંબકબીલો નાનકડા રજવાડા જેવો લાગતો ! આ ફાર્મ-માં પિતાજીનું સામ્રાજ્ય હતું.

વિક્રમ ઢાળ ઊતર્યો, ને થોડા અંતર પર એક જમાનામાં બાગશાહી નામે ઓળખાતી પોતાની વાડીમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો. બાળપણમાં જે ગેટ ભવ્ય લાગતો હતો, એવો આજે લાગ્યો નહીં, એમને પોતાને જ આશ્ચર્ય થયું. પડું પડું થયેલા ઝાંપાના દરવાજાને એમણે

ધક્કો માર્યો, એના કિચૂડાટથી બાજુના વૃક્ષ પરનાં પંખીઓ કલબલાટ કરતાં ઊડ્યાં ને વિક્રમના મોઢેથી શબ્દો સરી પડ્યા.

‘બા, પેલા પંખીને જોઈ મને થાય,

એના જેવી જો પાંખ મળી જાય

તો આભલે ઊડ્યા કરું’

એટલામાં આગળથી વાંકી વળી ગયેલી ચંપા પોતાની જેમ જ લાકડીના ટેકે ટેકે આગળ આવીને બોલી,

‘આવી ગયા, સાહેબ !’

‘અરે ચંપા, હું શાનો સાહેબ ?’

‘સાહેબ, પેલા લોકો તો ક્યારનીય તમારી રાહ જોઈને ગયા – તમને સામે ના મળ્યા ?’

ચંપાની વાતનો જવાબ આપ્યા વિના બાજુમાં જ પડેલા કોતરણીવાળા બેઠક જેવા લાગતા ગોળ પથ્થર પર બેસી ગયા !

‘ચંપા, પાણી આપને ?’

ચંપા બોલી, ‘આ...આ એ જ અવાજ. આ જ મારો વિક્રમ !’ હાથની છાજલી કરી વિક્રમને નજીકથી જોતાં બોલી, ‘વિક્રમભાઈ, તમારો અવાજ સાંભળવા તો અહીં રહું છું.’ ને પછી મનોમન બોલી, ‘એ પાણી માગતા, ને હું દૂધ આપતી પણ એ દિવસો હવે ક્યાં ?’ ચંપાએ ગોળામાંથી ડોયા વડે પાણી લઈ પ્યાલો ભર્યો, ધ્રૂજતા હાથે પાણી ધર્યું !

‘ચંપા, કેટલાં વર્ષ થયાં તને ? ને આ શું ? તારા કપાળ પરનો રૂપિયા જેવડો મોટો ચાંદલો ક્યાં ? તો શું ચીમનભાઈ.. મને કોઈએ ખબર ના આપી ?’ ક્ષણેક ચંપા કશું બોલી નહીં. પછી ધીરે રહીને બોલી, ‘હવે છોકરાઓ શહેરમાં રહે છે. મને ત્યાં બોલાવે છે પણ મેં કહ્યું : મારાથી વાડી છોડીને ન અવાય. આ હું આવડી પંદર વર્ષની હતી ત્યારની આ વાડીમાં મને આણેલી ને મારા આવ્યા પછી બે વર્ષે તમારો જન્મ થયેલો ! કહો કેટલાં વરસ થયાં ?’ ડો. વિક્રમ કશું બોલ્યા નહીં. મ્વાન હસીને પાણી પીધું. એમને થયું, ‘આટલી ઉંમરે ચંપાને વાડી છોડીને જવાનું મન થતું નથી, જ્યારે હું વાડીનો સોદો કરવા...’ એ ફરી ભૂતકાળને મમળાવવા લાગ્યા.

એમને થયું નાના હતા ત્યારે મા-બાપ, નોકરચાકર જ નહીં, પશુપંખી એ જ અમારું વિશ્વ હતું. એમાં બુધાનું પણ અસ્તિત્વ હતું. હાથમાંની વોલ્કિંગ સ્ટિક પગલે પગલે એમને આગળ ખેંચી જતી હતી. આ ઢોળાવથી તે આ નદીના કિનારાની ભેખડ અને તેની નીચેનો ખડક એ નાથાની નિશાની ! વર્ષો થઈ ગયાં. ત્યારે હવામાં આવી ગંધ નહોતી. નદીનાં વહેતાં નીતર્યાં નીરની જેમ અજબ શાંતિનું વાતાવરણ હતું. રસ્તે આંબલી-કોઠાના ઝાડ પર ફૂદાફૂદ ને હૂપાહૂપ કરતી વાનરસેના ક્યારેક વાડીમાં ઊતરી પડતી ને વાડીના વાતાવરણમાં એક ઉત્તેજના ફેલાતી, બૂમાબૂમ, થાળીઓને ખખડાવીને એમને ભગાડવાનો પ્રયાસ થતો. એ સમગ્ર ઘોંઘાટ કોઈ સુરીલા સંગીત જેવો મધુર લાગતો. અહીંથી ત્રણેક ખેતરવાં જાવ તો ટ્રેનના પાટા આવી ગયા છે. ગામમાં બસ અને ટ્રેનનાં સ્ટેશન છે, એટલું જ નહીં હાઈસ્કૂલ પણ છે. પોતે ભણતા ત્યારે ચારેક માઈલ ચાલીને જવું પડતું. પોતે

જમીનદારનો દીકરો, ગામમાં સહુથી પહેલી સાઈકલ એમની પાસે હતી. પોતે જોસથી સાઈકલ ચલાવતા ને બુધો સાઈકલ સાથે હરીફાઈ કરતો હોય તેમ દોડતો !

ગામનાં લોકો કહેતાં, બુધો આ ગામમાં ક્યારનો છે એની કોઈનેય ખબર નથી. વિક્રમ નાનો હતો ત્યારે બંસીના મોઢેથી સાંભળ્યું હતું કે બુધો અનાથ હતો. બુધાના બાપા લાકડાં કાપી, વેચીને પેટ ભરતા. એક વાર નદીમાં મોટી રેલ આવેલી. કહે છે કે અડધું ગામ તણાઈ ગયું એમાં બુધાનાં મા-બાપ પણ હતાં. દસેક વર્ષનો બુધો પૂર ઓસરી ગયા પછી પણ નદીકિનારે બેસી રહેતો. એક દિવસ વિક્રમના પિતાજી એને નોકરો દ્વારા ઉઠાવી લાવ્યા. માબાપના ગયા પછી બુધાનું બોલવાનું નહીંવત્ થઈ ગયું. એણે વર્ષો સુધી ગાયો ચરાવવા જવાથી માંડીને ઘરનાં નાનાંમોટાં કામ કર્યાં, ને જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ કામમાં અનિયમિત થયો. પિતાજી એને લડતા તો એ રિસાઈને આ મોટા ઝાંપે ઊભો રહેતો, મા નોકરને મોકલી એને બોલાવી-મનાવી લેતી. એ માને ખૂબ પ્રેમ કરતો. મા પણ એને સંભાળતી !

વિક્રમને યાદ છે, નજીકનાં બે-ત્રણ ગામડાંમાં એ જતો, ઝાઝું બોલતો નહીં. સવારે રતનપુરથી નીકળી કસબા સુધી એક આંટો મારતો. રસ્તામાં ક્યાંય રોકાતો નહીં. કોઈ સામે મળતું તો હાથ હલાવતો. કોઈ કાંઈ પૂછે તો હાથ હલાવતો. એક વાર વિક્રમ પિતાજી સાથે ઘોડાગાડીમાં આવતો હતો. મૂશળધાર વરસાદમાં રસ્તામાં બુધો મળ્યો. પિતાજીએ બુધાને રોક્યો. ઘોડાગાડીમાં બેસાડ્યો. પણ જેવી ઘોડાગાડી ચાલુ થઈ કે તે છલાંગ મારીને ફૂટી પડ્યો. પિતાજીએ એને હાંક મારી. એ ના આવ્યો. પછી એમણે એને મોટી ગાળ ભાંડી હતી.

જે દિવસે બુધાએ નદીમાં ભૂસકો માર્યો હતો એ દિવસે અર્ધબેભાન અવસ્થામાં એને નાથી મળી, તે નદીકિનારે રેતીના પટમાં પડી હતી. નાથી એને કહેતી, ‘બુધા, તેં મારો જીવ બચાવ્યો. આજથી હું તારી.’ માએ એને કપડાં આપ્યાં, એટલું જ નહીં ભેખડના છેવાડે અવાવરું પડેલી ઓરડી પણ આપી. નાથી ખેતરે કામ કરવા લાગી. બુધો નાથીની સાથે રહેવા લાગ્યો. નાથી સરસ મજાની ટોપલીઓ ગૂંથતી. એની બનાવેલી ટોપલી તે વેચતી, એ ભાવતાલ કરતી નહીં. ક્યારેક કોઈ ટોપલી ઉપાડીને ચાલવા માંડે તો બુધો પાછળ દોડતો. જ્યાં સુધી એને પૈસા કે અનાજ ન આપે ત્યાં સુધી લઈ જનાર સાથે ચાલતો. ક્યારેક એના ઘર આગળ ઊભો જ રહેતો. ને માત્ર એટલું જ કહેતો : ‘આપો... આપો; ટોપલી લો અને પૈસા આપો.’ ટોપલી લઈ જનાર પૈસા કે અનાજ આપે કે તરત જ નાથીને આપી દેતો.

રસ્તામાં કોઈ પણ ભીડમાં આવ્યું હોય તો સહુ પહેલાં એ બુધાની રાહ જોતા. ક્યારેક ગાડીનું પૈડું કાચા રસ્તાની ધૂળમાં ફસાઈ જાય, કે માથા પરના ભારાનો ભાર વધી જાય તો એ રસ્તા પર તેઓ બુધાની અપેક્ષા રાખતા. હાથ હલાવતો ચાલતો બુધો વગર બોલ્યે સમજી જતો. તે એ લોકોને મદદ કરતો, ક્યારેક વિક્રમનું દફતર ઉપાડવા માટે એની પાછળ દોટ મૂકતો ! એ બે માઈલ સુધીના રસ્તાનો એ જાણ્યે-અજાણ્યે હકદાર બન્યો હતો.

આંબો વેડાવીને જતા હોય તો રસ્તામાં મળેલા બુધાને કેરી પકડાવતા, તો ક્યારેક ફાટેલા કંતાનના ટુકડામાં અનાજ બાંધી દેતા, ક્યારેક શાકભાજી પણ એને આપતા. લોકો

એને મજાકમાં ગાંડો કહેતા. એ કહેતો, ‘મરો ને હવે, શાંતિથી જીવવા દો !’

મા, નાથીને અવારનવાર કપડાં આપતી, નાથીના એક હાથમાં બંગડી અને બીજો હાથ એવો જ અડવો. માએ એના બંને હાથમાં પહેરવા બંગડી આપી ત્યારે એણે કહ્યું હતું, ‘અમારી જ્ઞાતમાં પરણ્યા પછી પતિનો ત્યાગ કરનારી સ્ત્રી માત્ર એક જ હાથમાં બંગડી પહેરે છે, જો એ બાળક વિનાની હોય ને બીજો પુરુષ એને એ હાથમાં બંગડી પહેરાવે તો તે એનું ઘર માંડે ! માએ બુધાને સમજાવ્યો, નાથીના હાથમાં બંગડી પહેરાવવા ! બુધાએ રાજીખુશીથી બંગડી પહેરાવી હતી. એક વાર નાથીએ માને કહ્યું, ‘હું મા નહીં બની શકું, બુધો સમજતો જ નથી.’ ચોમાસાના ચાર મહિના એ ઓરડીમાં સૂતો, પણ નાથી એને ક્યારેય પતિના રૂપમાં ન પામી શકી.

બુધો આમ તો કોઈનોય નહીં, અરે નાથીનો પણ નહીં, છતાં તે આખા ગામનો ! કોઈનું એના વગર અટકતું નહીં, પણ સહુને બુધો જોઈતો ! ગામમાં લગ્નમંડપ બુધાની મદદ વિના બંધાતો નહીં. એ કામ પત્યે કે એ આપો કહીને ઊભો રહેતો ! ક્યારેક છોકરાઓ રંજાડે તો કહેતો, ‘ચૂપ મરોને !’ જો ગુસ્સે થાય તો એમની પાછળ દોટ મૂકતો, છોકરાઓ ગભરાઈને દોડે તો એની પાછળ દોડતો, ને જો કોઈ ગભરાયા વિના ઊભા રહેતા તો બુધો પોતે જ ત્યાંથી દોડી જતો.

ગામની સીમમાં જો મળી જાય તો કોઈકના ગાડા પાછળ ચાલતો, બે માઈલની હદ આવતાં પાછો વળતો, લોકો વિચારતાં કામકાજ વિના બુધો શું કરે છે ? કોણ એને પૈસા આપે છે ? બુધો કોઈની આગળ ફરિયાદ કરતો નહીં. નાથી ખાવાનું આપતી. બુધાનાં કપડાં ધોતી. એ નાથી સાથે પણ ‘આપો’ સિવાય કશું વધુ બોલતો નહીં.

નાથી બુધા કરતાં ઊંચી અને શ્યામ, મોટી મોટી આંખો, ઘૂંટણ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા વાળ, ચાલતી ત્યારે જમણો પગ લચકાતો. એની એ ચાલ પર ગામનો ગણપત સોની મોહી પડેલો. સાંજ પડતાં ભેખડની પગદંડી પરથી નાથીની ઓરડી આગળ આંટા મારી ગંદા ઈશારા કરતો, નાથી બુધા આગળ ફરિયાદ કરતી, તે સાંભળી લેતો, કશું કહેતો નહીં. એક દિવસ ઘાસ કાપવાની દાતરડીની ધાર ઘસતાં નાથીએ એને જોયો, એ સઘળું પામી ગઈ, મનમાં ખૂબ રાજી થઈ બુધો પોતાને ચાહે છે એ તે સમજી ગઈ.

આથમતા સૂરજનાં અંતિમ કિરણોને લઈને નદી વહી રહી હતી. સૂરજ ખાલીખમ થયો ને અંધારાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવા લાગ્યું. એવા સમયે નાથીની ઓરડી આગળ ગણપતે ખોંખારો ખાધો. નાથી કશું કહે તે પહેલાં ગણપતના બરડા ઉપર બુધાએ ધારદાર દાતરડી ફેરવી. લોહીની એક જબરજસ્ત છોળ ઊડી ને કપડાં પર ઊડેલા લાલચટક લોહીથી તે છળી ઊઠ્યો ને એણે ગણપત કરતાંય મોટી ચીસ પાડી. બુધો બધું સહી શકતો પણ કોઈનું લોહી નહોતો જોઈ શકતો. હાથમાં દાતરડું લઈને દોડતા બુધાને નાથીએ પકડી લીધો. ગણપત વેદનાથી વ્યાકુળ જેમતેમ વિક્રમના ઘરે પહોંચ્યો. પિતાજીએ નોકરની મદદથી ઘાબાજરિયાથી ઘા ભરી દીધો ને બળદગાડામાં એને ઘેર પહોંચાડ્યો. પિતાજીએ ઘા પર પાટાપિંડી કરતા, અનેક વાર ગણપતને ઘા વિશે પૂછ્યું હતું, પણ ગણપત એટલું જ બોલ્યો, ‘અંધારામાં કોઈ લુંટારાઓએ એને લૂંટવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. એના ગયા પછી થોડી જ વારમાં નદીના પગથારેથી સૂસકારા બોલાવી કપડાં ધોતી નાથીના ધબાક ધબાક અવાજે

ગણપત સોનીને પૂછેલા સવાલનો જવાબ આપી દીધો હતો.

ક્યારેક ગામ તરફ જતી કેડી પર નાથી અને બુધો ચાલતાં. નાથી આગળ દોડતી. બુધો એને પકડી પાડતો, નાથી ઝાડના ઓથે સંતાતી. પણ બુધો થોભતો નહીં, એ તો ચાલ્યો જતો. નાથી આપમેળે ઝાડના ઓથેથી નીકળી બુધાને પકડી પાડતી, બુધો લુચ્ચું હસતો, નાથીનું આખું શરીર તે દિવસે હસતું રહેતું !

નાથી ટોપલીઓ બનાવવા ઉપરાંત સરસ મજાનાં છૂંદણાં છૂંદતી. એક વાર માને આવીને કહે, 'તમે મારું ખૂબ કર્યું છે, બુધાની જેમ જ તમે મારું જીવન જીવવા જેવું બનાવ્યું છે, મારે તમને કશું આપવું છે, તમે લેશો ?' મા હસીને બોલી, 'સારું, લઈશ !' નાથીએ માના હાથ ઉપર નાનકડા ફૂલનું છૂંદણું કરી આપ્યું. ગામમાંથી ઘણા લોકો છૂંદણાં કરાવવા આવતા.

એક વાર માથે ટોપલીઓ મૂકીને વેચવા નીકળેલી નાથી હરિયાળી પગદંડી પર દોડતી હતી. પાછળથી બુધો એને પકડી પાડે તે પહેલાં કેડી ઓળંગતાં સાપ પર નાથીનો પગ પડ્યો ને નાથી હંમેશને માટે ત્યાં જ ઢળી પડી. નાથીને ઉપાડીને ઘરે લાવવામાં આવી. મા ચોધાર આંસુએ રડી હતી. મા જીવતી રહી ત્યાં સુધી ઘણી વાર નાથીવાળું છૂંદણું જોઈ એને યાદ કરી રડી હતી.

ગામલોકોની મદદથી નાથીના અંતિમ સંસ્કાર બુધા પાસે કરાવ્યા હતા. હસતો-કૂદતો બુધો ચૂપ થઈ ગયો હતો. સ્મશાનમાં આવેલામાંથી જો કોઈ મળી જાય તો તે કહેતો 'આપો... આપો નાથીને પાછી આપો.' કેટલાક બુધાથી ડરીને દૂર ભાગતા તો વળી કોઈ શૂન્ય નજરે એની સામે જોઈ આકાશ તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતા, 'બુધા એ તો ભગવાનને ઘેર ગઈ.'

નાથીના મૃત્યુ પછી બુધો સાપના દર શોધતો. દરમાં સંતાયેલા સાપને ઉશ્કેરતો, લાકડીથી એમને ઘાયલ કરતો, ક્યારેક હાથમાં ધારદાર દાતરડું ને પોતાનાથી બે વેંત ઊંચી લાકડી લઈ તે દર આગળ કલાકો સુધી બેસી રહેતો.

મા અને પિતાજી બુધાને સાપને નહીં મારવા સમજાવતાં. હવે લોકો બુધાથી ડરતાં. એક હાથમાં ધારદાર મોટું દાતરડું ને બીજા હાથમાં ડાંગ લઈને તે સવારે નીકળી પડતો ને છેક સાંજ પડે પાછો આવતો. સાપ માર્યો હોય તો ટોપલીમાં લઈ પિતાજી આગળ આવતો ને કહેતો 'આપો... નાથી આપો.'

એક સમી સાંજે સાપને મારવા જતાં ચૂકી ગયેલા ઘાએ બુધાના પગ પર મોટો ચીરો પાડ્યો. લોહી જોઈ ગભરાયેલા બુધાએ નદી ભણી દોટ મૂકી, પિતાજી અને પોતે એને પાછળ દોડ્યા પણ પકડાઈ જવાની બીકે એણે ભેખડથી જ પડતું મૂક્યું. નદીમાં ધબાકો થયો. અડધા ડૂબેલા ખડક પર એ પછડાયો. લોહીનો મોટો રેલો પાણીમાં રહીને પાણીથી અલગ ક્યાંય સુધી વહેતો હતો.

ડો. વિક્રમે જોયું, હવે નદીનો આ તરફનો કાંઠો સૂકો ભઠ થઈ ગયો હતો. બુધાવાળો ખડક હવે સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. એણે વિચાર્યું આ નદીના કાંઠે દોડતો વિક્રમ કે દોડતાં દોડતાં ધબાક કરીને ફૂદી પડતો બુધો હવે આ નદીને નહીં મળે. બુધાના ગયા પછી આ પગદંડી પર ચાલવાનું લોકોએ બંધ કર્યું. એકલદોકલ જનારને બુધાનો અવાજ સંભળાતો. વિક્રમ પણ એ રસ્તે જતાં ગભરાતો. પોતાની સ્કૂલનું એ છેલ્લું વર્ષ હતું. ત્યાર પછી મોટા શહેરમાં

જઈ વિક્રમ ભણ્યો. સાઈકિયાટ્રિસ્ટ થયો. એમનો એક પેશન્ટ હતો. મિલિન્દ આત્મહત્યા કરવામાં નિષ્ફળ ગયો. તે કહેતો, 'ડોક્ટર સાહેબ, મને ઊંઘ નથી આવતી, ઊંઘની ગોળી આપો, ઇજેક્શન આપો... અરે કાંઈ નહીં તો મોત આપો... આપો... આપો...' ડોક્ટર વિક્રમ અંદરથી ખળભળી ઊઠતા.

ડોક્ટર વર્ષો પછી ગામડે આવ્યા હતા. ગામનું કુદરતી સૌંદર્ય હવે નથી રહ્યું. બુધો જે કેડી પર ચાલતો ત્યાં હવે ટ્રેન દોડે છે. ગામમાં મોટી સ્કૂલ થઈ છે. હવે ઘેર ઘેર નળ આવી ગયા છે. હવે કોઈ નાથીની જેમ ધબાક ધબાક કરીને નદીએ કપડાં નથી ધોતા.

જે થોડી જમીન ફાર્મ હાઉસની આસપાસ હતી ત્યાંથી નદીનો વ્યૂ દેખાતો હતો. ત્યાં ફાઇવસ્ટાર હોટેલ બાંધવાના ઇરાદાથી એક શેઠ અહીં આવ્યા હતા. એમણે વિચાર્યું હું આ જમીન વેચીને મારાં સંતાનોને મબલખ પૈસા વારસામાં આપી શકીશ, પણ અને બાળપણમાં જે જીવનવૈભવ મળ્યો તેનું શું ? મારા એ ભૂતકાળનો ખજાનો હું એમને નહીં આપી શકું. બાંડી ગાળનું તાજું દૂધ, એના દોહાતા દૂધની શેરોનો રણકાર, આંબાના મહોરની મહેંક, નાનાં કાચાં મરવાંની ખટાશ, કોયલના ટહુકાને પડવાવતું બાળપણ, વિચાયેલી કૂતરીનાં કૂણાં કૂણાં ગલુડિયાં, એમના મોઢેથી આવતી દૂધની ખુશ્બૂ બાવળના તાજા દાતણમાંથી નીકળતો તૂરો રસ, ક્યારેક દાંત ઘસતાં ગળી જવાતો તૂરો રસ, બાવળની ડાળખીમાંથી ઝરી પડેલો ચીકણા પ્રવાહમાંથી બનતો ગુંદર ને ગુંદરની કાચ જેવી લટકતી સળકડીઓ. ભૂરિયા આંબાની ડાળીઓ પર બેસીને, પરીક્ષાની કરેલી તૈયારીઓ, નદીના પ્રવાહમાં નૃત્ય કરતો વરસાદ, આવી તો કેટલીય બાબતો છે જે હું મારાં બાળકોને આપી શક્યો નથી.

વિક્રમને હાથમાંની લાકડી ફેંકી દેવાની ઇચ્છા થઈ. ખભા પાછળ દફતર ભેરવીને બે હાથ પહોળા કરીને ઢાળ પરથી નદી તરફ દોટ મૂકવાની એમને ઇચ્છા થઈ. ખંડિત નંદીની મૂર્તિ હજી ત્યાં જ હતી. એના પર ચઢવા જતાં એમના ઘૂંટણમાં જોરદાર કળ ઊપડી. આ જ રસ્તે બુધો મારું દફતર ઊંચકવા પાછળ દોડતો. પવનના સળવળાટથી બાજુનો પીપળો ડોલી ઊઠ્યો. વિક્રમે કાન સરવા કર્યાં... આપો... આપો... નાથી આપો... કાંઈ નહીં તો મોત આપો આપો... આપો... ડોક્ટર !

વિક્રમે ઝડપભેર ગામ તરફ ચાલવા માંડ્યું !!

r

બૂલસુધાર

'પરબ'ના ઓગસ્ટ-૨૦૦૭ના અંકમાં પૃ. ૧૦ ઉપર કાવ્યક્રમાંક ત્રણમાં શીર્ષક અને પહેલી પંક્તિમાં છપાયેલ 'કાવ્યના ઘરમાં'ને બદલે 'કાવ્યના ઘરમાં' વાંચવા વિનંતી.

ધાર્યું હતું તેટલું તે નિર્ભેળ ન નીકળ્યું. હિમાલયની શાંતિ અને નિર્ભેળ એકાંત ઇચ્છનીય નિર્ભાંતિ તરફ દોરી જશે તેવી આશા હતી. દેશના ૧૦૮ સનદી અધિકારીઓ હોય અને ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, બેંગ્લોર અને મેક્ષવેલ સ્કૂલ, અમેરિકાના પ્રાધ્યાપકો હોય પણ તો પૂછવાનું જ શું ? જાહેર વહીવટ અને સરકારી નીતિનિર્ધારણની પ્રક્રિયાનું પૃથક્કરણ ચાલ્યા કરે છે, ઘણી વાર એમ લાગે કે ધરતીથી ખૂબ દૂરની વાતો થાય છે. કદાચ એટલે જ આ પર્વત-નગરી મસૂરીને પસંદ કરી હશે.

પર્વત ઉપર પથ્થરના ભવનને એમણે “ગંગા” નામ આપીને અમારી હોસ્ટેલ બનાવી છે. રૂમમાં એકાંત સમાય તેવી ક્ષમતા છે. એક સરસ નવું દર્પણ છે, નવી-પોલિસ કરેલાં ટેબલ-ખુરશી છે, ઊકળતી ચા પીવી હોય તો “કેટલ” છે. એકાંતને ગમે તેવા બધા પરિવેશ હાજર છે. એને ઉશ્કેરવા માટે મારી પાસે મહર્ષિ અરવિંદ, ઇવાન યુટંગ, સુરેશ જોશી, કાલિદાસનું મેઘદૂત બધું જ હાજર છે. ચીનની કવિતાઓ, એઝરા પાઉન્ડની ‘Selected Poems’ અને તેની પ્રસ્તાવનામાં એલિયટની શબ્દસૃષ્ટિ પણ છે. આ બધું હોવા છતાં એકાંતને અનેક બારીઓ છે. મોં ચઢાવીને બેઠેલા ટીવીને હું બોલવા દેતો નથી, નવા દર્પણમાંથી છલકાતા જૂના બાવન વર્ષ બોલકા બને છે, મૂળ તો એની ફેમમાંથી ફૂટી નીકળતી પોલિસનો પરિશ્રમ પે’લા લાકડાને જંગલથી જુદો નથી પાડી શકતો એના લીધે એની ગંધ રૂમમાં ખૂબ આંટા મારે છે.

એકાંતમાં એમ થાય છે કે એક વાર માછીમાર પોતાની જાળને ફેંકે તેવી રીતે પહાડ ઉપર ફેંકું અને આમ ટકાર ઊભેલા દેવદાર વૃક્ષના મૂળમાંથી પકડી લાવું કોઈ જનમોજનમની વારતા. ખંખેરી નાખું પહાડી-પવનની ગીતપંક્તિઓ અને ભેગા કરી લઉં સવારે સાત વાગ્યે નિશાળ જતાં બાળકોના અવાજોની ગૂંચડા-વળેલી ભાષાની ભીનાશને; પણ એકાંતને આવું કશું મંજૂર નથી. વળી-વળીને એકાંતના કાણામાંથી દેખાતું નગર, એના માર્ગો, સ્વજનો આવી ચઢે છે. ઠંડીમાં ધ્રૂજતા એકાંતને જોઈને પેલા દુર્જનો અર્જુન સામે અઢાર અઠૌહિણી સેનાની પ્રથમ પંક્તિમાં ઊભેલા મહાનુભાવોની જેમ ગોઠવાઈ જાય છે. સ્પર્ધાની અને શોષણની સર્પિણીઓ નાગલોકની નવી વારતા માંડવા થનગને છે. પ્રત્યેક વાદળમાંથી કાલિદાસ ઊતરી આવે છે, ઠંડા પવનની પ્રત્યેક લહેર આખા વિપ્રયોગને ઉજ્જા કરી મૂકે છે. અરવિંદ જેને કવિતામાં મંત્ર કહે છે તેવી પ્રાણપોષક લાગણીઓની તરંગલંબાઈ દૂર હિમાલયના શિખરસ્પર્શનો આહવાદ માણે છે પણ શબ્દદેહે ઉતરવાનું નામ નથી લેતી.

એમ થાય છે પેલી બાજુથી ઊતરીને ચાલી નીકળું, મૌનના પ્રદેશમાં. એકાંતના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામવા, પર્વતની ભુજાઓમાં ફૂલી ગયેલો ભૂતકાળ અને શૂર્પણખાની જેમ બૂમાબૂમ કરતો પવન – એકાંતને એમ એકલું પડવા દેતા નથી. ઘણી વાર એમ થાય ચાલો, આકાશને ખોદીએ. શોધી કાઢીએ થીજેલા શબ્દોના અભ્યન્તરોને. દેવો અને દાનવોના યુદ્ધના અવાજોને

ઓગાળી, ઓગાળી વહાવી દઈએ ભાગીરથીમાં. સ્વર્ગ-નરકના દરવાજા વચ્ચે ઊભા રહીને થોડી વાર ચિત્રગુપ્ત સાથે થોડી ગુપ્ત ગુફ્તેગુ કરીએ. સૂરજને કોમળતાની કવિતા અને છાયાની શીતળતાની એક અરજી આપવાની ઇચ્છા છે. વાદળી આકાશનાં કાળાં-ડિબાંગ પોલાણોમાં રખડવું છે, જથ્થાબંધ વાદળોનાં પોચાં પોચાં મેદાનોમાં થોડી ધીંગામસ્તી કરવી છે, ખોવાઈ ગયેલી ગિલ્લીને કોઈ ગ્રહમાંથી શોધી લાવવી છે. મારા જન્મસ્થાને રહેલા ચંદ્ર સામે બેસીને થોડી વાતો કરી લેવી છે. પક્ષીઓને દઝાડતાં કિરણોને રસ્તામાં જ પકડીને એમનો હાથ મચડવો છે. હવામાનશાસ્ત્રીઓની આગાહીઓને વિસ્મયથી સાંભળતા ઇન્દ્રદેવની હસ્તરેખાઓ વાંચી સંભળાવવી છે. અને ભેંકાર આકાશમાં લીલાંછમ ખેતરો જેવી પ્રાર્થનાઓ અને કવિતાઓમાં ખુલ્લા પગે દોડવું છે. આંતરડાને હચમચાવીને ગવાયેલાં વેદનાનાં ગીતોને ભેટવું છે, પ્રેમનાં દશ્યોને સંઘરી રાખનાર કોઈ દેવ સાથે થોડો વિવાદ કરવો છે, વરુણદેવને પહેલા વરસાદનું ગીત સંભળાવી ઋણ ચૂકવવું છે.

આ બધું કરવું છે, તે કહું છું ત્યારે કમ્પ્યુટરમાંથી આળસ મરડીને વર્ગખંડની વાતો બહાર નીકળે છે, ટીવીમાં ગૂંચળાઈ ગયેલું કોલાહલનું એક વાદળ બારણું ખોલી બહાર આવતું હોય તે રીતે એકાંતમાં મૌન રહેલા ટીવીનો તરખાટ ઊભો કરે છે. ટેલિફોનના તારના ગૂંચળામાંથી ઘંટડીઓની એક હારમાળા સાંજના તૈયાર થઈને ફરવા નીકળતી સહેલીઓની માફક બહાર નીકળે છે. આધુનિક મેનેજમેન્ટના તજજ્ઞોનાં વ્યાખ્યાનો શ્વેત-દાઢીવાળા ઋષિની અદાની પલાંઠી વાળીને મારી સામે બેસી જાય છે, ગીતામાંથી અર્જુન એની પણછમાંથી નવા પ્રશ્નોના બાણ છોડે છે, સામે છોડેથી કૃષ્ણના મૌન-મુસ્કાનથી એકાંત આખેઆખું તરડાય છે. કોલબેલના ગળામાં ‘સા’બ જાને કા ટાઈમ હો ગયા’ એવો કર્કશ અવાજ લટકે છે, બાથરૂમમાં ઊકળતા ગંગાજલમાં હિમાલય મને ‘વલોબલ-વોર્મિંગ’ની વાત સમજાવે છે, દવાની પડીકીઓ અને ગરમ ધાબળા મને આ એકાંતથી ભાગી છૂટવા રસ્તા બતાવે છે. પર્વત ચઢી-ચઢીને હાંફી ગયેલા બૂટ એક નવા પ્રાણયામની સલાહ આપે છે.

એકાંતને મેં કહ્યું હતું, ‘આવું નહિ !’ માત્ર આપણે બે જ હોઈએ તેવી રચના કરવાની પરંતુ એ કોનું માને છે તે મારું માને...!

માની લો કે તમે એક ફૂલગુલાબી પ્રકૃતિ ધરાવતાં સન્નારી છો, અને તમારા જીવનસાથી કહેતાં પતિ બિલકુલ સોગિયા અને જરા સરખું હસવામાંયે પૃથ્વી એની ધરી પરથી ખડી પડશે તો પોતાનું નામ આવશે એવી ચિંતાથી ત્રસ્ત રહે છે. હવે તમે શું કરશો ?

દેખીતું છે કે તમે કશું જ નહીં કરી શકો. આપણે ત્યાં આટલાં નાનાં કારણોસર છૂટાછેડા લેવાનો ચાલ નથી. આપણે એનો આરંભ કરનારાં મશાલચી થઈ જ શકીએ પણ એવા ઉધામાનો કાં તો આપણને શોખ નથી, અને કાં તો એ માટેની વય વીતી ગઈ છે. ચાલો, હવે આગળ વિચારો. તમારી પાસે કયા કયા વિકલ્પો છે ?

નથી જડતા, બરાબર ને ? એમ જ હોય. તમે તમારા જીવનસાથીની સાવેસાવ સામે છેડે હો તો પણ તમારે તો જીવનનૌકામાં બેસી રહેવું પડશે, અને હલેસાં મારવાનો શ્રમ પણ લેવો જ પડશે. તમારા ભાગ્યે રેતીમાં વહાણ ચલાવવાનું આવી ગયું હોય તોયે ! (તમને તો ખબર હશે જ કે જીવનનૌકા બંનેમાં ચલાવવાની હોય છે, પાણીમાં અને રેતીમાં.) તમે અધવચ્ચે અંપલાવી નહીં શકો, ભલે કલ્પનામાં તમે એ ક્રિયા વારંવાર કરી હોય !

આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી મૂળ કથા આવે છે. અમારી સાથે સ્નેહા નામની એક છોકરી ભણતી હતી. જરા બેવડ બાંધાની, અને રૂપાળા દેખાવાની ચિંતા ફગાવીને પ્રેમથી ખાતીપીતી, અને બેધડક હસતી-હસાવતી. અમને એ ગમતી કારણ કે એ સદા ખુશમિજાજ રહેતી, અને બધ્યાંઝળ્યાં કરતાં એના જેવાં મનને રુચે એ સ્વાભાવિક છે. છોકરાઓને રાજી રાખવા એ કંઈ ન કરે એટલે સહુને એમ જ હતું કે સ્નેહા પરણશે નહીં, અથવા તો એને કોઈ પસંદ કરશે જ નહીં. પણ ચમત્કારો તો બને, અને બનતા રહે. સ્નેહા પરણી, અને તેય રૂડા રાજકુમાર જેવા પ્રસન્નને. અમને ખાતરી હતી કે આ સ્નેહાના મરકતા ચહેરાનો જ પ્રતાપ. પ્રસન્ન પણ એમના નામ મુજબની પ્રકૃતિ ધરાવતા હશે એમ માની લેવું એ અમારે પક્ષે અક્ષમ્ય નાદાની હતી. પણ એમાં અમારો વાંક નહીં. અમે કોલેજના તમામ વર્ગો દરમિયાન દર વર્ષે એક એમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચારેય ભાગ ભણેલાં.

અમારી નાદાનીની માહિતી દસ વર્ષ પછી અમને મળી. સ્નેહા સાસરે ગઈ એટલે ધારેલું કે એ તો એના રજવાડામાં લીલાલહેર કરતી હશે. પૂરાં દસ વર્ષ પછી એને જોવાનું બન્યું. આ સ્નેહા ? અમે આઘાતથી મૂઢ બની ગયાં. શરીર ઓગળી ગયેલું, ચહેરો રડમસ, કોઈની સાદડીમાં આવી હોય એવો. આમ બને જ શી રીતે ? નિરાંતે બેસવાનું થાય તો વળી ચતુરાઈથી વાત કઢાવી શકાય. ગપસપમાં પરોવાયાં, અને ધીરે ધીરે બધું સ્પષ્ટ થયું. પ્રસન્નકુમાર તો છેક જ દિવેલિયા નીકળ્યા ! સ્નેહાને એની જાણ થઈ એમના હનીમૂન દરમિયાન. બંને બાય રોડ, એમની નવી નક્કોર મોટરમાં, હિલસ્ટેશન ફરવા ગયાં. શિયાળાની ઠંડી અને ધુમ્મસછાયા રસ્તા. અજાણી જગ્યા અને ઝાંખા દેખાતા માર્ગને કારણે વારંવાર મોટર ઊભી રાખીને ચોકસાઈ કરવી પડે, જ્યાં જવું હતું તે સ્થળની દિશા માટે પૂછપરછ

કરવી પડે. કાતિલ પવનને લીધે કાચ ચડાવી દીધેલા. રસ્તા અંગેની પૃચ્છા માટે લાંબી છતાં અનિવાર્ય એવી વિધિ કરવી પડે. પહેલાં કાચ નીચે સરકાવવાનો, પછી સવાલને બહાર મોકલવાનો, પછી જવાબને અંદર આવવા દેવાનો, અને ફરી કાચ ચડાવી દેવાનો. આ વિધિ ત્રણચાર વખત તો સુપેરે સંપન્ન થઈ, પણ પછી થાક, ભૂખ કે કંટાળો, અથવા તો ત્રણેય એકસાથે અનુભવવાને કારણે પ્રસન્ને બંધ કાચમાંથી જ સાઈકલ પર ચાલ્યા જતા એક બહાવરા ગ્રામજનને સવાલ પૂછ્યો કે યે રસ્તા જોગીન્દરનગર જાયેગા કે નહીં... પેલા માણસેય ઠંડીમાં કાનબાન ઢાંકેલા, અને ન ઢાંક્યા હોય તો પણ બંધ કાચમાંથી એ કેટલું સાંભળી શકવાનો ? એ બાપડો ઇશારતથી સમજાવવા મથે કે એને કશું સમજાતું નથી પણ એના ઇશારા પ્રસન્ન સમજે ત્યારેને ! પેલાના આવા હાવભાવથી પ્રસન્નની છટકું-છટકું થતી કમાન ખરેખાતની છટકી. સ્ટીયરિંગ પર હથેલી પછાડી મોં ફાડીને એ ગજ્યો : ‘જોગીન્દરનગર ?’ હવે એ અબુધ આદમી ગભરાયો. રાંકડો થઈને હાથ જોડવા લાગ્યો, કાન પાસે હાથ અડાડી નકારમાં હાથ વીંઝવા લાગ્યો. આ અદ્ભુત જુગલબંદીની એકમાત્ર સાક્ષી સ્નેહા માટે આખુંયે દશ્ય બત્રીસ પકવાનનો થાળ હતું. ચાર્લી ચેપ્લિનની એકાદ મજેદાર મૂંગી ફિલ્મ અણધારી જોવા મળી ગઈ હોય એમ એ ખિલખિલાટ ઝૂમી ઊઠી. આ ગોટાળો જેમ જેમ આગળ વધ્યો તેમ તેમ સ્નેહાના હાસ્યનું વોલ્યૂમ વધતું ગયું. એ હસતાં હસતાં બેવડ વળી ગઈ, આંખમાં પાણી છલકાયાં. પ્રસન્ને ગાડીને એક ધડાકામાં ફર્સ્ટ ગિયરમાં નાખી આંચકા સાથે દોડાવી. સ્નેહાના ખડખડ હસવા પર પગ મૂકતો હોય એમ જોરથી એસ્કેલેટર દબાવી દીધું. એનું મગજ કોધથી ફાટી ગયું.

‘સ્નેહા... આ આ...!’

એના ધમધમતા ભેજામાંથી માત્ર આટલું જ નીકળ્યું, પરંતુ એ અવાજ ફાટી ગયેલો સંભળાયો. માત્ર સ્નેહાને. હજી તો આગળના પ્રસંગમાંથી એ હસી પરવારી નહોતી ત્યાં આ અવાજ સાથે એની તીવ્ર કલ્પનાશક્તિએ એમ જ એમના ગરજતા સિંહના ગળામાંથી બિલાડીનો અવાજ નીકળે એ દશ્યને સાંકળી દીધું, અને એ શબ્દશઃ હોહોહાહામાં લોટપોટ થઈ ગઈ.

પ્રસન્ને આવી ઘટના આ પહેલાં ચાખી નહોતી. એને એમાં પોતાના શાનદાર વ્યક્તિત્વનું અપમાન દેખાયું. મોં ચડાવીને એણે મોટર દોડાવી, ક્યાંયે સુધી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહીં. સ્નેહા પૂરેપૂરું હસીને શાંત પડી ગઈ ત્યારે વાતને પાછી વાળવા માટે કે મામલો સંભાળી લવા માટે બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. આ પછી આખાંયે પ્રવાસમાં સ્નેહા કે પ્રસન્નને મઝા ન આવી. પ્રસન્નને સ્નેહા નાદાન લાગી અને સ્નેહાને પ્રસન્ન મૂંજી લાગ્યો.

ધ એન્ડ. ભલે એમણે છૂટાછેડા ન લીધા તોયે.

અમારા ફુઆજીની કથા પણ કંઈક આવી જ છે. ફોઈની સેન્સ ઓવ હ્યુમર ગલગોટા જેવી. ફુઆ સાવ પ્રસન્ન જેવા નહીં પણ ફોઈની સરખામણીમાં જરા પાછા પડે. છમકલાં થતાં રહે. ફુઆજીની અનેક ખાસિયતોમાંની એક એમને નહાતાં ખૂબ વાર લાગે એવી. ફોઈની લાક્ષણિકતા એમનો સ્વચ્છ વાસણો માટેનો આગ્રહ.

એક વાર ફુઆ બાથરૂમમાં હતો ત્યારે કોઈક અગત્યના કામસર મળવા આવ્યું. ખૂબ રાહ જોઈ, ફોઈએ બારણું ખખડાવી કહ્યું સુધ્યાં કે બબલભાઈ મળવા આવ્યા છે.

કુઆ જેનું નામ, તે ઉતાવળ કરી નહીં. આવનાર બબલભાઈ કંટાળ્યા. અકળાઈને બોલ્યા કે નહાવામાં આટલી બધી વાર ! ફોઈ એ ક્ષણે જરા મોજમાં હશે તે એમણે ઉત્તર આપ્યો કે અમારું ગાડું તો ભઈ એવું ! આ અમારી ખાસ સાધના ગણાય. એકે જીવનમાં બંબો ઘસ્યો, અને બીજાએ બરડો ! કર્તાનું કરવું ને કુઆએ જે ક્ષણે બાથરૂમનું બારણું ખોલ્યું તે જ ક્ષણે ફોઈને મુખેથી સરેલું શુભ મુક્તામાળા જેવું વાક્ય આખેઆખું સાંભળ્યું. મળવા કોણ આવ્યું છે તેની સાડીબાર રાખ્યા વિના એમણે ફોઈને છટકારી કાઢ્યા : ‘વાર લાગે તો લાગે, બરડો મારે હાથે ઘસું છું તેમાં કોઈને શી તકલીફ પડી જાય છે, હૈં ? મારે જેટલો બરડો ઘસવો હોય તેટલો ઘસીશ. તમારી બંબા માંજવાની પ્રવૃત્તિમાં બોલું છું એકેય અક્ષર ?’

હસવું દાબીને ફોઈ કામ કરતાં જાય, અને જરાતરા મલકાતાં જાય. ફોઈનો સ્મિતમંડિત ચહેરો ન ખમાતાં કુઆએ આકરાં અને અપ્રસ્તુત વેણ કઢ્યાં, ફોઈએ વળતા પ્રહાર કર્યાં. બબલભાઈની હાજરી કોઈએ લેખામાં ન લીધી.

કુઆ ઉશ્કેરાય એટલે બમણા તપે, શ્વાસ ભરાય, કપાળે પરસેવો વળે, થાક લાગી જાય. એ બધું જ કમશ: થયું, અને ફોઈએ એમને સોરબિટ્ટેટ આપી, જે જીભ નીચે મૂકી ત્યારે જ કુઆ બોલતા બંધ થયા. ગાંઠવાળી દોરીમાં એક ગાંઠ ઉમેરાઈ. આથી ઊલટું પણ, અલબત્ત, બની જ શકે. ટીવી જોવા સાથે બેઠેલાં નારી-નર (ઘરમાં બે ટીવીની સગવડ ન હોવાને કારણે જ) રમૂજ દશ્ય જોઈને એકસાથે ખડખડાટ હસી પડે એવું નયે બને. એક પાત્ર એવું હોય કે જે આ બિન્નતાપ્રેરક જગતમાં હસવાનાં બહાનાં જ શોધતું હોય, તો બીજું પાત્ર આ અસાર સંસારમાં હસવાની નિરર્થકતા અનુભવી પેલાં હસતાં પાત્રને છીછરું ગણી વધુ ઉદાસ બની જતું હોય. એને થાય કે લે ! આમાં વળી આટલું બધું હસવા જેવું શું છે ! આજકાલ રમૂજનું કોઈ સ્તર જ નથી રહ્યું....

આવી દશામાં ખડખડાટ હસતું પાત્ર કશુંક કિટિકલ બોલે તો યુદ્ધ ટાળી નહીં શકાય, અને જો એ અપમાનિત થઈને હસવાનું બંધ કરી દે, અને સમસમીને બેસી જાય તો એના સ્વાસ્થ્યને પારાવાર નુકસાન થવાનું. હવે તમને સમજાશે કે વિકલ્પો શોધવા સરળ નથી.

r

પ્રકીર્ણ

અંગ્રેજી બોલવું સહેલ છે : આચાર્ય જયદેવ શાસ્ત્રી, ૨૦૦૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૧૩, રૂ. ૬૦/-.

લગ્નોત્સવ : રેખા શાહ, ૨૦૦૭, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૪૫, રૂ. ૧૫/-.

યુવાની રાખો મેઘધનુષી : નાઝનીન ઓ. સાહેરવાળા, ૨૦૦૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૨૭, રૂ. ૬૦/-.

કબીર વચનામૃત : ડૉ. રાજેશ પી. અધ્વર્યુ, ત્રીજી આવૃત્તિ : ૨૦૦૭, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૩૭૮, રૂ. ૮૦/-.

આખી જિંદગીનું ભવિષ્યકથન : પંડિત રવિવર્મા, ૨૦૦૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૪૦૨, રૂ. ૧૫૦/-.

ભારતીય સાહિત્ય

ભારતીય કૃષ્ણભક્તિ કવિતા^S

ભોળાભાઈ પટેલ
અનિલા દલાલ

ભારતીય સાહિત્ય અને કળાઓમાં પ્રાચીનકાળથી કૃષ્ણ એક મુખ્ય વિષય રહ્યા છે.

કૃષ્ણને મહાભારતના તો નાયક પણ કહી શકાય, અને ભાગવત પુરાણ તો એમનું વાઙ્મય રૂપ છે.

પહેલી સદીથી કૃષ્ણોપાસનાનો આરંભ મનાય છે. વિષ્ણુના અવતાર તરીકે તેમની મધુરોપાસના છટ્ટીથી નવમી સદીમાં દક્ષિણ ભારત – દ્રવિડ દેશના તમિળ આળવાર ભક્તોએ શરૂ કરી હતી.

ભગવદ્ ગીતામાં, એમ તો, ભક્તિનો મહિમા શ્રીકૃષ્ણને મુખે થયો છે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે મજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ વાપ્યહમ્ ॥

હું બધાં પ્રાણીઓમાં સમાનભાવે વ્યાપ્ત છું. કોઈ મને અપ્રિય કે પ્રિય નથી, પરંતુ જે મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે, તે મારામાં છે અને હું તેમનામાં છું.

પરંતુ ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપિત ભક્તિ વિશેષે જ્ઞાનભક્તિ છે. એ ભક્તિનું નવધારૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નવમી સદીમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ભાગવતના સપ્તમ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી એ નવ પ્રકારની ભક્તિ તે :

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યમ્ સહ્યં આત્મનિવેદનમ્ ॥

ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ ભક્તિપરંપરાનો જબરદસ્ત મહિમા છે – એ વાત ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસકાર શિશિરકુમાર દાસે¹ કરી છે. એ સાથે એમણે ઉદ્દૃત કરેલ શ્રી એસ. એન. દાસગુપ્તનું કથન પણ એટલું જ સાચું છે કે હિન્દુ ધર્મને સમજવા માટે ભાગવત-નિરૂપિત ધર્મની નવી અવધારણા સમજવી આવશ્યક છે.

ગીતાથી ભાગવતની ભક્તિભાવના જુદી એ રીતે છે કે ભાગવતમાં ભક્તિ ઐકાન્તિક અને આવેગસભર છે, ભાવોચ્છ્વાસપૂર્ણ છે. એ પ્રેમભક્તિ અર્થાત્ મધુરોપાસના છે. વિષ્ણુના અવતાર એવા કૃષ્ણ માટેની એ રાગાનુગા ભક્તિ – કહો કે વિરહ ભક્તિ મૂળે તમિળના આળવાર ભક્ત કવિઓનું અવદાન છે. ભાગવતના પ્રારંભમાં ભક્તિ નારદ મુનિને કહેતી

^S ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રગટ થનાર ‘વૃંદાવન મોરલી વાગે છે’ (ભારતીય કૃષ્ણભક્તિ કવિતા)નું પ્રાસ્તાવિક.

1. ‘A History of Indian Literature (500-1399)’ Sisirkamar Das, Sahitya Akademi (2005)

સંભળાય છે :

उत्पन्ना द्रविडे साहं वृद्धिं कर्णाटके गता ।

क्वचित् क्वचिन्महाराष्ट्रे गुजरी जीर्णतां गता ॥

હું દ્રવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ, કર્ણાટકમાં વૃદ્ધિ પામી. ક્યાંક ક્યાંક મહારાષ્ટ્રમાં સમ્માન પામી અને ગુજરાતમાં વૃદ્ધત્વને પામી.

પણ પછી પોતે વૃન્દાવનમાં સ્વરૂપવાન નવયુવતી થઈ, એવું ભક્તિએ કહ્યું હતું. (અલબત્ત, ભક્તિની આ ઉક્તિ મૂળ ભાગવતના રચનાકાળ વખતની છે.)

ભક્તિ દ્રવિડ દેશમાં એટલે દક્ષિણ ભારતમાં આવિર્ભૂત થઈ, એ વાત પ્રાપ્ત પ્રમાણોથીય છૂટીથી નવમી સદીમાં થઈ ગયેલ તમિળ આળવાર ભક્તોના સંદર્ભે સ્વીકારી શકાય. નમ્માળવારનાં પદોના પોતાના અંગ્રેજી અનુવાદ Hymns for the Drowning³ના સુદીર્ઘ પરિશિષ્ટમાં આળવાર ભક્તિનો ઇતિહાસ આપતાં અને એનું વિશ્લેષણ કરતાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન એ. કે. રામાનુજને નોંધ્યું છે કે - છૂટીથી નવમી સદી દરમ્યાન હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને સંવેદનામાં એક બહુમુખી વળાંક (a great many sided shift) આવ્યો. તે વળાંકનું એક નામ છે ભક્તિ. એ ભક્તિ સંસ્કૃત ધર્મસાહિત્ય અને પુરાણકથાઓ સાથે તમિળભૂમિની તળ એવી નારી અને નૃપતિઓ વિષેની વિભાવનાઓના સમ્મિલનમાંથી નિપજ છે. એથી શરૂઆતનાં આળવાર ભક્તિકાવ્યોમાં શૃંગાર, વીર અને દિવ્યભાવનું રસાયણ છે. આળવારો રચિત પદોનાં ઉદાહરણોથી રામાનુજને પોતાની વાત પ્રસ્થાપિત કરી છે.

એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે બાર જેટલા આળવારોમાંથી બ્રાહ્મણો બે જ છે, તેમાં એક શૂદ્ર છે અને એક છે કવયિત્રી ગોદા. આ ભક્તકવિઓનો સ્રોત વેદઉપનિષદ નથી. રામાનુજન કહે છે કે વેદના દ્રષ્ટા ઋષિકવિઓએ સ્વયં જોયું હતું અને અનુભવ્યું હતું, તેમ આ આળવાર ભક્તકવિઓએ જે સ્વયં જોયું છે અને અનુભવ્યું છે - એની સીધી અભિવ્યક્તિ કરી છે. આ ભક્તિકવિઓ ઈશ્વરની શબ્દોમાં સ્તુતિ કરીને કે એનાં પૂજાઅર્ચન કરીને સંતુષ્ટ નથી. એમને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે કોરી જિજ્ઞાસા નથી. એ ભક્તકવિઓ તો સીધા ઈશ્વરને - ભગવાનને પોતાના કરવા ઇચ્છે છે અને સામે એમ પણ ઇચ્છે છે ભગવાન પણ એ ભક્તોને તેમના પોતાના કરી લે. એ સાથે એ ભક્તો તો ગાવા માગે છે, નાચવા માગે છે, કવિતા રચવા માગે છે, ચીતરવા માગે છે, મંદિરો અને મૂર્તિઓ બનાવવા ઇચ્છે છે અને આવી બધી તમામ શક્ય રીતિઓથી ભગવાનને રૂપ આપવા ઇચ્છે છે. આ બધી કળાઓ ભક્તકવિઓ માટે તેમની દિવ્યાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિની રીતિઓ છે, ભગવાનને પામવાનાં ઉદ્દેશનો છે.

આળવાર એટલે નિમજ્જિત - ભક્તિમાં ડૂબેલો. આળવારો વિષ્ણુ (તિરુમાલ - શ્યામ)ની ભક્તિના સાગરમાં ડૂબેલા છે. તમિળમાં રચાયેલું આળવારોનું આ ભક્તિસાહિત્ય 'નાલાયિર (ચાર હજાર) દિવ્યપ્રબન્ધમ્' નામથી સુગ્રથિત છે. અહીં એ વાત પણ દક્ષિણની ભક્તિપ્રવૃત્તિ સંબંધે કહેવી જોઈએ, અને તે એ કે વિષ્ણુ અર્થાત્ કૃષ્ણભક્તિ સાથે શિવભક્તિ

2. 'Hymns of the Drowning', A. K Ramanujan, Penguin (1993)

પણ સમાંતરે ચાલતી હતી. શિવભક્તો નાયનમાર કહેવાય છે.

આ આળવારો અને નાયનમારોએ પરંપરિત હિન્દુ ધર્મમાં એક પરિવર્તન આણ્યું, તેને એક નવી ઊર્જા પ્રદાન કરી. હિન્દુ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધી ગણાતા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ (જેનું દક્ષિણમાં સારું એવું પ્રચલન હતું)નાં કેટલાંક સારાં તત્ત્વો પોતામાં લઈ શક્તિશાળી બનેલા હિન્દુ ધર્મે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના પ્રસાર-પ્રચારને આજની ભાષામાં કહીએ તો જાણે એક બ્રેક મારી. આળવારોની ભક્તિકવિતા એ રીતે અત્યંત પ્રભાવક સિદ્ધ થઈ.

અહીં ભાગવતપુરાણનો અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભાગવતપુરાણ આળવારોના દિવ્યપ્રબંધ પછી રચાયેલો ગ્રંથ છે. ફ્રિડહેલ્મ હાર્ડી નામના વિદ્વાને તમિળની આળવાર ભક્તિનો સઘન અભ્યાસ કરીને 'Viraha Bhakti' - (વિરહભક્તિ) નામે ગ્રંથ (૧૯૮૩) લખ્યો છે. તેમણે કૃષ્ણભક્તિના વિકાસમાં તમિળ આળવારોના પ્રદાનનું અધ્યયન કર્યું છે. હાર્ડી ભાગવતપુરાણ પર દિવ્યપ્રબંધનો પ્રભાવ વિગતે બતાવે છે. તિરુમંગલે આળવાર, નમ્માળવાર, પેરિચારવાર અને ગોદા - આણ્ડાળ આદિની રચનાઓથી ભાગવતકાર પરિચિત છે, જ્યારે આળવારો ભાગવતપુરાણથી અપરિચિત છે. ભાગવતના દશમસ્કંધની ૨૧થી ૨૯ અધ્યાયોની ગોઠવણી દિવ્યપ્રબંધના 'તિરુપ્પાવૈ' અનુસાર થયેલી છે. કૃષ્ણચરિતમાં આવતા શૃંગારપ્રવણપ્રસંગો અને એમના પ્રત્યેની ભાવાવિષ્ટ ભક્તિ એ આળવારોની રચનાઓનું પ્રાણપદ તત્ત્વ છે.

હાર્ડીને મતે ભાગવતપુરાણ એ દક્ષિણના આળવારોની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની ભાવાવિષ્ટ અને મધુર - શૃંગારિકભક્તિને ઉત્તર ભારત માટે સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તુત કરતો ગ્રંથ છે. તેમાં (૧) વૈદિક પરંપરા (૨) વેદાંત, (૩) આળવારોની ભક્તિ અને (૪) તમિળની પ્રાચીન 'સંગમ કવિતા' (ઈ.સ. પૂર્વ ૨૦૦થી ઈ.સ. ૨૦૦) - આ ચારેય તત્ત્વોનો સમન્વય થયેલો જોઈ શકાય છે. 'વિરહભક્તિ' સંજ્ઞાને સમજાવતાં ફ્રિડહેલ્મ હાર્ડી કહે છે^૩ - 'આળવારોની ભક્તિમાં ગોપીઓના કૃષ્ણ સાથેના મિલન કે સંયોગની નહિ, પણ પોતાના એ પ્રિયથી થતા વિરહની પ્રધાનતા છે. કૃષ્ણગોપીના કથાપ્રસંગો અને ભાવનિરૂપણમાં મિલન એ પહેલી ભૂમિકા છે, પછીથી વિરહ જ સ્થાયી બને છે, અને મરણોત્તર અંતિમ મિલનની પણ તેમાં આકાંક્ષા નથી. આળવારોની ભક્તિમાં ઐન્દ્રિય આવેગો અને ભાવોથી મુક્ત બનેલા આત્માનો પરમાત્મા સાથેનો યોગ એ જેમ ચરમ સાધ્ય છે, તેમ ભાવાવિષ્ટ ભક્તિમાં નિમગ્ન, ઐન્દ્રિય આવેગો અને હૃદયભાવોવાળી અવસ્થા બીજું ચરમ સાધ્ય છે. આ બીજા પ્રકારના સાધ્યમાં વિરહ એક અનિવાર્ય અંગભૂત તત્ત્વ છે. ભક્તની ભગવાન સાથેના મિલનની તાલાવેલી અને મિલન પછી વિરહની દશા ભક્તના મૂળભૂત મનુષ્યત્વને - તેના માનવીય અસ્તિત્વની વિશિષ્ટતાને પ્રગટ કરે છે. ભાવાવિષ્ટ ભક્તિએ આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના

૩. 'Viraha Bhakti' Friedhelm Hardy (૧૯૮૩). ફ્રિડહેલ્મ હાર્ડીના આ ગ્રંથની મૂળભૂત સ્થાપના 'વિરહભક્તિ' નામથી ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીરચિત ગ્રંથ 'કૃષ્ણકાવ્ય' - રંગદ્વાર પ્રકાશન (૧૯૮૬)ના પૃ. ૧૫૧થી ૧૫૪ પર છે. અહીં તેનો આધાર લીધો છે.

વિરહના મૂળભૂત સંબંધ રૂપે પ્રગટ કર્યો છે અને એ રીતે અભેદમાં પણ કશુંક ભેદજ્ઞાન સ્વયં પરમાત્માના સ્વરૂપનું અંગભૂત માનવું પડે છે. કેવલાદ્વૈતથી આમ આ વલણ જુદું પડે છે.

મોટાભાગના વિદ્વાનો, ડાર્કી સમેત, ભાગવતપુરાણની રચનાનો સમય નવમી-દશમી સદી સ્વીકારે છે, એ સાથે એ દક્ષિણ ભારતમાં રચાયું હોવાનું માને છે. ભાગવત પર ભલે આળવારોનો પ્રભાવ હોય, પણ પછી શ્રીમદ્ ભાગવત જ સમગ્ર ભારતીય કૃષ્ણભક્તિ-કવિતાનો સ્રોતગ્રંથ બની જાય છે, અને તેમાંય ભાગવતનો દશમસ્કંધ અને તેનોય પૂર્વાર્ધ – જેમાં કૃષ્ણની બાળલીલા અને ગોપલીલા મુખ્યત્વે છે. ભાગવતના ૧૨ સ્કંધપ્રમાણની રીતે જોઈએ તો એક બાજુએ દશમસ્કંધ, બીજી બાજુએ બાકીના ૧૧ સ્કંધનો સરવાળો.

કૃષ્ણભક્તિસાહિત્યમાં ભાગવત પછી કવિ લીલાશુક – બિલ્વમંગલનું માત્ર ૧૧૨ શ્લોકોમાં રચાયેલું કાવ્ય ‘કૃષ્ણકર્ણામૃત’ પણ દક્ષિણમાં રચાયેલું માનવામાં આવે છે. એનો રચનાકાળ ૧૧મી-૧૨મી સદી હોવાનું અનુમાન કરાય છે. કેટલાકને મતે એ ‘ગીતગોવિંદ’ પછીની રચના છે, કેટલાકને મતે ભાગવત અને ‘ગીતગોવિંદ’ના રચનાકાળ વચ્ચેની.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ લીલાશુકની રચનાને પૂર્વાચલમાં પ્રસારિત કરી, ત્યાર પછી વલ્લભાચાર્ય દ્વારા પશ્ચિમાંચલમાં એનો પ્રસાર થયો. લીલાશુકની ભક્તિકવિતા એ સ્વયં કવિના – ભક્તના આત્મનિવેદન રૂપે આવે છે, એ એની – ભાગવત અને ગીતગોવિંદથી કથનકેન્દ્રની રીતે – જુદી પડતી વાત છે.

ભાગવત કૃષ્ણભક્તિનો ઉત્સ હોવા છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે ભાગવતમાં રાધાનું પાત્ર નથી, જે રાધા પરવર્તી કૃષ્ણભક્તિકવિતામાં શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકી દે છે. લોકસાહિત્ય કે સ્કંટ શ્લોકોમાં રાધાનો ક્યાંક ઉલ્લેખ મળે છે, કવિ લીલાશુકમાં પણ રાધા ઉલ્લેખ પામે છે, પરંતુ રાધા એક કેન્દ્રીય ચરિત્ર તરીકે તો લગભગ ૧૨મી સદીમાં થઈ ગયેલા કવિ જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’માં નિરૂપિત થાય છે. જનમાનસમાં રાધામાધવયુગલની અભિન્ન છબી ‘ગીતગોવિંદ’ સૌપ્રથમ સ્થાપિત કરે છે. (રાધામાધવયો: જયન્તિ યમુનાકુલે રહ: કેલય: – ગીતગોવિંદ નાન્દીશ્લોક). રાધા-માધવની કેલિલીલાનું જયદેવે જે ગાન કર્યું, તેનો પ્રભાવ ભારતનાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ આદિ બધી કળાઓ પર આજદિન સુધી જોઈ શકાય છે.

ભાગવત, કૃષ્ણકર્ણામૃત, ગીતગોવિંદ પછી કૃષ્ણભક્તિકવિતા ભારતની વિભિન્ન સ્થાનીય ભાષાઓમાં રચાવી શરૂ થાય છે, જેમ આળવાર ભક્તોએ સ્થાનિક તમિળ ભાષામાં રચી હતી. ઇસ્લામનાં આક્રમણો ૧૧મી ૧૨મી સદીમાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં, એટલું જ નહિ, પછી જાણે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઇસ્લામનું શાસન શરૂ થાય છે. એ સમયે જ અપભ્રંશમાંથી બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી આદિ વિભિન્ન ભારતીય આર્ય ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી રહી હતી.

‘વૃદ્ધિં કર્ણાટકે ગતા:’ – ભક્તિના આ કથનની સાર્થકતા ૧૦મીથી ૧૨મી સદીની આસપાસ કર્ણાટકમાં આવેલા વીરશૈવ ભક્તિના આંદોલન અને વીરશૈવ કવિઓની ભક્તિકવિતામાં જોઈ શકાય છે. કર્ણાટકમાં બૌદ્ધ ધર્મની સમાંતર જૈન ધર્મનો પ્રસાર હતો.

ધીરે ધીરે જૈન ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું, પણ પછી વીરશૈવ ભક્તિસંપ્રદાય પ્રમુખ બની જાય છે. વીરશૈવ કવિઓની ભક્તિ-રચનાઓને ‘વચન’ કહેવામાં આવે છે, જે ગદ્યકાવ્યના રૂપે હોય છે, પણ એ સંગીતબદ્ધ પણ થયાં છે અને ગવાય છે. પછી સૈકાઓ સુધી પ્રસારેલા વીરશૈવ ભક્તિ-સંપ્રદાયમાં ત્રણસો જેટલા ‘વચન’કારો થઈ ગયા, જેમાં ૩૩ તો કવયિત્રીઓ છે. વીરશૈવ ભક્તો વિરક્ત બની શિવભક્તિમાં લીન રહેતા અને ગામડે ગામડે ફરી ભક્તિનો ઉપદેશ દેતા.

આ સંપ્રદાય કે પંથની એ વિશેષતા હતી કે તેમાં જાતિભેદને કે લિંગભેદ (સ્ત્રી-પુરુષ)ને સ્થાન નહોતું, વીરશૈવો બધા ‘શરણ’ કહેવાતા અને એક શરણ ભલે શૂદ્ર જાતિનો હોય, તે બ્રાહ્મણ શરણ સાથે લગ્નસંબંધે જોડાઈ શકતો. એ રીતે આ સંપ્રદાય ધર્મ સાથે સામાજિક કાન્તિ લાવનાર પણ છે. ઘણા વચનકારો સમાજના નીચલા સ્તરમાંથી આવેલા છે; જેમકે મોચી, વણકર, ધોબી વગેરે.

કર્ણાટકમાં કૃષ્ણભક્તિધારા વીરશૈવ પરંપરાને સમાંતર ચાલવા છતાં તત્કાલીન વિજયનગર રાજ્યના રાજપુરોહિત વ્યાસરાય દ્વારા એક પંદરમી સદીમાં તે સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૧૨મી સદીમાં રામાનુજાચાર્ય કર્ણાટકમાં વૈષ્ણવભક્તિનો માર્ગ પ્રબોધેલો, પણ એનો પ્રભાવ ૧૪મી સદીમાં મધ્વાચાર્યના દ્વૈતમતના પ્રસાર પછી વિસ્તરે છે. કર્ણાટકમાં વૈષ્ણવભક્તિધારા ‘હરિદાસ’ ધારા કહેવાય છે, જે વ્યાસરાય દ્વારા સ્થાપેલ ‘દાસકૂટ’ના કવિઓથી પ્રવાહિત થાય છે. વ્યાસરાયે પુરંદરદાસ અને કનકદાસ જેવા કવિશિષ્યો આપી કર્ણાટકની વૈષ્ણવ કવિતાને ઊંચાઈએ પહોંચાડી એટલું જ નહીં, એ મહાન સંગીતકાર ત્યાગરાજ દ્વારા કર્ણાટકી સંગીતમાં નિબદ્ધ થઈ જનજન સુધી પહોંચી છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિના કેન્દ્રમાં વિઠોબા છે. તુકારામે એમના અભંગોમાં પંઢરીના વિક્કલને એવા ગાયા કે વિઠોબા-તુકોબા એક સામાસિક શબ્દ જેવા થઈ ગયા. પરંતુ તુકારામે જે વારકરી સમ્પ્રદાયની ધાર્મિક જાત્રાઓને ચરમોચ્ચ બિંદુએ પહોંચાડી, તેને અગાઉ પુનર્જીવિત કરનાર તો જ્ઞાનદેવ-નામદેવ હતા. મહાનુભાવ પંથના ચક્રધરસ્વામી તેના પુરોધા હતા. સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રો, ટીકા લખવાની પરંપરા છીડીને એ વખતે હજુ તો અલ્પવિકસિત કહેવાય એવી મરાઠીમાં જ્ઞાનદેવે (૧૨૭૫-૧૨૯૬) ગીતા પર માત્ર ૧૫ વર્ષની વયે ઓવી છંદમાં ‘ભાવાર્થદીપિકા’ ટીકા લખી, જેને આપણે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ તરીકે ઓળખીએ છીએ. જ્ઞાનદેવ જાણે ગર્વપૂર્વક કહેતા હોય તેમ કહ્યું છે કે મારી ભાષા મરાઠી છે.

જ્ઞાનદેવ-સાહિત્યના એક અભ્યાસી પુ. ચ. દેશપાંડેએ^૪ કહ્યું છે કે આ હજી તો અલ્પવિકસિત કહેવાય એવી ભાષામાં જ્ઞાનદેવના ‘બોલવા’થી એક એવી પ્રૌઢી અને અભિવ્યક્તિક્ષમતા આવી કે બધી વિકસિત ભાષાઓને એની ઈર્ષ્યા થાય. જે આજેય કોઈ પણ ભાષા માટે અભિવ્યક્ત કરવા અઘરા પડી જાય, એવા વિષયો પર જ્ઞાનદેવ બોલ્યા છે. જ્ઞાનેશ્વરી પછી બીજે જ વર્ષે ૧૬ વર્ષની વયે જ્ઞાનેશ્વરે ‘અમૃતાનુભવ’ની રચના કરી, જે એમનો મૌલિક ગ્રંથ છે. ૧૩મી સદીમાં લખાયેલ ‘અમૃતાનુભવ’ને આધુનિક કવિ વિં. દા. કરંદીકરે આજની મરાઠીમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે. દિલીપ ચિત્રેએ વર્ષોના પરિશ્રમ પછી એનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે.

૪. ‘જ્ઞાનદેવ’: પુ. ચ. દેશપાંડે, સાહિત્ય અકાદેમી (૧૯૮૩)

ખરેખર તો એ. કે. રામાનુજને જેમ નિરીક્ષણ કર્યું છે, તેમ આજની ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતાના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલો છે. ૧૨મી-૧૩મી સદીમાં જેમ વીરશૈવોએ કન્નડાભાષાને અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ બનાવી એ રીતે જ્ઞાનદેવ-નામદેવે મરાઠીને; એ જ વાત બંગાળી, ગુજરાતી, અસમિયા કે હિંદીની મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતાના સંદર્ભમાં કહી શકાય એમ છે. નિરક્ષર જનોથી માંડી વિદગ્ધ મરાઠી વાચકો ભાવાર્થદીપિકાની રચનાનાં સાતસો વર્ષ પછી પણ એના ચમત્કારી શબ્દોથી મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે.

નામદેવ (૧૨૭૦-૧૩૭૫) જ્ઞાનદેવના સમકાલીન, બલકે વયજેઠ હતા, પણ એમણે જ્ઞાનદેવની આજ્ઞાથી વારકરી સંપ્રદાય દ્વારા ૧૩મા-૧૪મા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં વિહ્વલભક્તિનો પ્રસાર કર્યો. વારકરી એટલે પંઢરપુરની કે તીર્થસ્થળની નિયત સમયે પઢયાત્રા. સમુદાયમાં ભક્તમંડળીઓ વિહ્વલનાં કીર્તન ગાતાં ગાતાં વર્ષ દરમ્યાન યાત્રાઓ કરે છે. નામદેવના મતે વિહ્વલભક્તિ એ વૈષ્ણવભક્તિ. પોતાના ભક્તિમાર્ગમાં તેમણે કીર્તન સાથે સંકીર્તનનો - નામસ્મરણનો મહિમા કર્યો. એકનાથ (૧૫૩૩-૧૫૮૯) માટે તો વિહ્વલભક્તિ કુળ-પરંપરામાં હતી. તેમણે ભાગવતને મરાઠીમાં ઉતાર્યું ('નાથ ભાગવત') ને ભાવાર્થ રામાયણ પણ રચ્યું.

મહારાષ્ટ્રમાં વિહ્વલભક્તિનું અંતિમ ઉચ્ચ શિખર તે તુકારામ. જોકે તે પહેલાં સંત ચોખામેળાના નામનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તેમનો સમય નિશ્ચિત નથી, પણ નિમ્નકુળમાં જન્મેલા ચોખામેળા, અથવા ચોખાબા રાયાના અભંગ ભક્તોમાં જાણીતા છે. તુકારામ (૧૬૦૮-૧૬૫૦) કણબી જાતિમાં જન્મેલા, પણ એ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ સિવાય બધી જ્ઞાતિઓ શૂદ્ર ગણાતી. તુકારામને પણ વિહ્વલભક્તિ વંશપરંપરામાં મળી હતી. તુકારામના લગભગ ચાર હજાર જેટલા અભંગો ભક્તિપરંપરાની જ નહીં, મરાઠી ભાષાની ને કવિતાની સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ છે. કહેવાય છે કે તુકારામને સ્વપ્નમાં નામદેવ અને વિક્રોબાએ દર્શન દીધાં અને અભંગોની રચના કરવાનું કહ્યું, એટલું જ નહીં, નામદેવે કહ્યું કે મેં વિહ્વલની સ્તુતિમાં એક લાખ અભંગ લખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે પૂરો થયો નહોતો, તે તમારે (એટલે કે તુકારામે) પૂરો કરવો. આ સ્વપ્ન જાણે ૧૩મી સદીમાં થયેલા નામદેવ અને ૧૭મી સદીમાં થયેલા તુકારામને એક સુદીર્ઘ એવી વિહ્વલભક્તિની પરંપરામાં જોડે છે. આ મરાઠી સંતકવિઓએ સંપ્રદાયગત સંકુચિત દષ્ટિથી ઉપર ઊઠી સાર્વજનિક બ્રાતૃભાવનો મહિમા કર્યો છે. તુકારામે પોતાના અભંગ જનજનમાં પ્રસારિત કર્યાં. તેઓ મોટા સમુદાય આગળ જાહેરમાં કીર્તન કરતા. પંઢરપુરની યાત્રાનો - 'વારી'નો - મહિમા નીચેના એક અભંગમાં જોઈ શકાશે :

પંઢરીચ્યા વાટે
બાભરીચે કાટે
સખા વિહ્વલ ભેટે
પાંડુરંગ....

દિલીપ ચિત્રે જેવા આધુનિક કવિ કે ભાલચંદ્ર નેમાડે^૫ જેવા કથાકાર વિવેચકે તુકારામની ભક્તિકવિતાની અદ્યતનતા દર્શાવી છે. ચિત્રેએ પેન્ગ્વિન શ્રેણીમાં તુકારામના અભંગો - 'Says Tuka' - નામથી એક વિસ્તૃત ભૂમિકા સાથે પ્રગટ કર્યાં છે.

શું જ્ઞાનદેવ કે શું તુકારામ - આ બન્ને મધ્યકાલીન કવિઓ આજની મરાઠી કવિતામાં એટલા જ પ્રસ્તુત રહ્યા છે. ભક્તિએ નારદને કહ્યું હતું કે 'કવચિત્ કવચિત્ મહારાષ્ટ્રે' - હું (એટલે કે ભક્તિ) મહારાષ્ટ્રમાં ક્યાંક ક્યાંક સ્થાન પામી - પરંતુ કહી શકાય કે આ સંત કવિઓએ ભક્તિને મહારાષ્ટ્રમાં પણ બરાબર જીવંત રાખી, સમગ્ર પ્રજાને ઊંચનીચ સૌને, પ્રેરણાનાં પીયૂષ પાયાં છે.

વળી ભાગવતમાં કહ્યું છે તેમ, ભક્તિ શું ગુજરાતમાં આવીને જાણી અવસ્થાને પામી હતી (ગુર્જર જીર્ણતાં ગતા) ? નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૪-૧૪૮૦) વિશે લખતાં ઉમાશંકર કહે છે^૬ :

'નરસિંહની કવિતામાં ભક્તિની, કહો કે, ભરતીનો પરિચય થાય છે. ભક્તિનો આગળ પડતો પ્રભાવ... ૧૮૫૨માં દયારામનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધીના સમયમાં સતત દેખાયા કરે છે.'

એમ કહી એ પ્રશ્ન કરે છે, 'નરસિંહની કવિતામાં ઉત્તરંગિત થતો ભક્તિનો જુવાળ આવ્યો ક્યાંથી ?'

એ પ્રશ્ન પછી આપણી ભક્તિપરંપરાને ઉમાશંકર મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિપરંપરા સાથે જોડતાં કહે છે :

'મધ્યકાલીન ભારતમાં ભક્તિસાહિત્યનો પ્રાદુર્ભાવ એ એક વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક ઘટના રૂપે પ્રતીત થાય છે. દેશમાં ચાલી રહેલા મહાન ભક્તિ-આંદોલનની એ સાહિત્ય સાક્ષી પૂરે છે. બલકે, ભક્તિસાહિત્યના પ્રાદુર્ભાવ પછી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ પહેલી વાર સોળે કળાએ ખીલવા પામતી હોય એમ દેખાય છે.'

આપણે અગાઉ એ. કે. રામાનુજનનો આવો જ મત જોયો હતો કે આપણી ભક્તિ-કવિતા અને ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ જોડાયેલાં છે.

નરસિંહ મહેતા ગુજરાતીમાં કૃષ્ણભક્તિના અનન્ય ગાયક છે. નરસિંહની કૃષ્ણભક્તિ પ્રેમભક્તિ છે, અને એની એક પ્રેરણા જયદેવના ગીતગોવિંદમાં પણ જોઈ શકાય. નરસિંહને મહારાષ્ટ્રના સંતકવિ નામદેવની રચનાઓનો પરિચય છે. પરંતુ નરસિંહ અને નામદેવમાં દરેકની પોતાની આગવી મુદ્રા છે, ખાસ તો નરસિંહની પ્રેમભક્તિનો વિચાર કરતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સ્થાપક વલ્લભાચાર્ય (૧૪૭૩-૧૫૩૧) નરસિંહ પછી થયા એટલે નરસિંહ પર એમની પ્રેરણા કે પ્રભાવનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. નરસિંહમાં પરકીયા પ્રીતિનાં શૃંગારિક પદો પણ ઘણાં મળે છે.

૫. - 'Says Tuka' - Tr. Dilip Chitre, Penguin (૧૯૯૧)

- 'પુન્હા તુકારામ' - દિલીપ ચિત્રે, પોપ્યુલર, મુંબઈ (૧૯૯૦)

- 'તુકારામ ગાથા' - સંપા. ભાલચંદ્ર નેમાડે, સાહિત્ય અકાદેમી (૨૦૦૪)

- 'તુકારામ' - ભાલચંદ્ર નેમાડે, અનુ. હીરાલાલ શાહ, ગુ.સા. પરિષદ (૨૦૦૩)

૬. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' - ગ્રંથ-૨, ખંડ-૧, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯૭૬)

ઉમાશંકર મધ્યકાળના ભારતના અન્ય ભક્તકવિઓ સાથે નરસિંહ મહેતાની તુલના કરતાં લખે છે :

‘નરસિંહમાં જયદેવનો ઉલ્લેખ છે, એટલું જ નહિ, ‘ગીતગોવિંદ’થી નરસિંહ મહેતા સુપરિચિત છે... નરસિંહ ઉપર જયદેવની અસર ગાઢ જણાય છે... નરસિંહમાં એક બાજુ જયદેવ જેવી સંભોગ શૃંગારની સ્થૂલતા જોવા મળે છે, તો બીજી બાજુ જયદેવ કરતાં તો વધુ બુલંદપણે પણ મુખ્યત્વે પ્રેમતત્ત્વને ખીલવનારા ચંડીદાસ – વિદ્યાપતિ કરતાં પણ વધુ સ્ફુટપણે ભક્તિનું તત્ત્વ પ્રકટ થાય છે. એ રીતે નરસિંહનો લીલાલક્ષી પ્રેમભક્તિનો લલકાર એના સમય સુધીમાં અનોખો છે.’

નરસિંહ મહેતા પછી ગુજરાતીમાં કૃષ્ણકવિતા લગભગ રચાતી ગઈ છે અને એ તમામ ભક્તકવિઓ પર એમની અસર જોઈ શકાય. પુષ્ટિમાર્ગીય દયારામ પણ એમાં અપવાદ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નરસિંહ-મીરાંનાં નામ એકથાસે બોલાય છે. પરંતુ નરસિંહ પછી ગુજરાતીમાં કવિ ભાલણ (૧૫૦૦-૧૫૫૦) પણ કૃષ્ણભક્તિના મહત્ત્વના હસ્તાક્ષર છે, અલબત્ત એમને મીરાંના સમકાલીન પણ ગણી શકાય. કે. કા. શાસ્ત્રી ભાલણ પર હિન્દી અષ્ટછાપના કવિઓની અસર જુએ છે.

અન્ય કૃષ્ણકવિઓને તો કૃષ્ણભક્તિનાં પદો રચતાં ગોપીભાવ ધારણ કરવો પડે, પણ આળવાર ભક્તકવિત્રી આંડાળ હોય કે પ્રેમદીવાની મીરાં હોય કે ઓડિયાનાં માધવી દાસી હોય – એમનામાં તો ગોપીભાવ સહજ રીતે જ સ્ફુટ થાય. મધ્યકાલીન ભક્ત-કવિત્રીઓમાં મીરાંનું સ્થાન અનન્ય છે. એમની લોકપ્રિયતા આખા દેશમાં છે. શુભલક્ષ્મીએ મીરાંવિષયક ફિલ્મમાં એમની ભૂમિકા ભજવી, એમનાં પદો ગાઈ એ પદોને સમગ્ર દેશના ભાવકોમાં પહોંચતાં કર્યાં છે. મીરાંનાં પદો રાજસ્થાની, વ્રજ અને ગુજરાતીમાં મળે છે. આ બધા પ્રદેશોમાં જીવનના જુદા જુદા તબક્કાના એમના વસવાટને કારણે તે હશે. ઉત્તરવયે તે ગુજરાતમાં દ્વારકામાં રહ્યાં હોવાનું મનાય છે. મીરાં એટલાં લોકપ્રિય કવિત્રી છે કે એમના નામે અનેક પદો ચઢી ગયાં છે. હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસકારો કે સમીક્ષકો ભલે મીરાંની ગુજરાતી પદરચનાઓની ચર્ચા ન કરતા હોય, પણ તેમની ગુજરાતી પદસમૃદ્ધિની વાત કર્યાં વિના તેમનું મૂલ્યાંકન અપૂર્ણ રહી જાય છે, એવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારોએ તેમનાં હિન્દી પદો પણ લક્ષ્યમાં લેવાં પડે; તો જ મીરાંના સમગ્ર કર્તૃત્વનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

પ્રેમાનંદ (૧૬૪૦-૧૭૦૦) તો આખ્યાનકવિ, પણ દેશના અનેક કૃષ્ણકવિઓએ ભાગવતના દશમસ્કંધને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાની ભાષામાં રચનાઓ કરી છે, એવી ગુજરાતીમાં ભાલણ, પ્રેમાનંદ આદિએ કરેલી છે. પ્રેમાનંદનું દશમ-સ્કંધ મૌલિક રચનાની ઊંચાઈ ધારણ કરે છે. યમુનાના કાલિદહમાં બાળકૃષ્ણ કૂદી પડતાં જશોદાએ કરેલો વિલાપ ‘મારું માણેકડું રિસાયું રે, શામળિયા’ ગુજરાતી ભાષાનું એક ઘરેણું છે, અને એ રીતે એમના ‘સુદામા-ચરિત’નું કૃષ્ણસુદામાના સંવાદનું પેલું કાવ્ય – ‘તને સાંભરે રે – મને કેમ વિસરે રે’ પણ.

દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૨) પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કવિ, માત્ર સંપ્રદાયની

સીમામાં આબદ્ધ નથી રહેતા. એમની ગરબીઓ ગુજરાતમાં ગવાતી રહી છે અને હવેલી-સંગીત દ્વારા સુપ્રતિષ્ઠિત છે. દયારામે વ્રજભાષામાં પણ પદો-દોહા રચ્યાં છે. ૧૮૫૨માં તેમના અવસાન પછી અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થાય છે પણ ગુજરાતમાં કૃષ્ણ-કવિતા તો અર્વાચીન-અદ્યતન યુગમાં પણ રચાતી રહી છે.

બંગાળીમાં કૃષ્ણકવિતા અર્થાત્ વૈષ્ણવ પદાવલિનો એક મુખ્ય સ્રોત છે કવિ જયદેવનું ગીતગોવિંદ. બંગાળી વૈષ્ણવ પદાવલિના બૃહત્ કે વધુ સંચયોમાં જયદેવની અષ્ટપદીઓ પણ સ્થાન પામે છે. જયદેવના ગીતગોવિંદનો પ્રભાવ વિદ્યાપતિ (૧૩૮૦-૧૪૬૦) અને ચંડીદાસ પર સ્પષ્ટ છે. વિદ્યાપતિ રાજ્યાશ્રિત કવિ હતા. તેમનાં રાધાકૃષ્ણ નાયક-નાયિકા રૂપે ચિત્રિત છે. વિદ્યાપતિનાં પદો રાધાની વયઃસંધિ, પૂર્વાનુરાગ, અનુરાગ, અભિસારનું, કહો કે નાયિકાભેદની રીતે આલેખન કરે છે. કૃષ્ણ પણ ધીટ નાયક છે. વિદ્યાપતિનાં પદોમાં ચૈતન્યે ભક્તિભાવ જોયો એટલે આ શૃંગારી કવિને પણ વૈષ્ણવ મહાજનોમાં સ્થાન મળ્યું. પરંતુ એ વાત નોંધવી જોઈએ કે વિદ્યાપતિની ભાષા મૈથિલી છે. પછી એ મૈથિલી અને બંગાળીની મિશ્રિત ભાષા જેવી ‘વ્રજબુલિ’ તૈયાર થાય છે (એ મથુરાવૃન્દાવનની આસપાસ બોલાતી અને સુરદાસે પ્રયોજેલી વ્રજભાષાથી જુદી છે.) એ વ્રજબુલિ વૈષ્ણવ કવિઓની ભાષા તરીકે રૂઢ થઈ જાય છે, એ બંગાળીથી પણ થોડી જુદી પડે છે. પણ બંગાળ અસમ અને ઓડિશાના મોટાભાગના વૈષ્ણવ કવિઓની રચનાઓનું એ માધ્યમ રહી.

ચંડીદાસની ભાષા અવશ્ય બંગાળી છે, પણ એ નામે ત્રણ કવિ મળે છે. બડુ ચંડીદાસ, દ્વિજ ચંડીદાસ અને ચંડીદાસ. બંગાળીમાં સોળમી સદીમાં રચાયેલી ‘શ્રીકૃષ્ણકીર્તન’ (એ નામકરણ એ પ્રાચીન હસ્તપ્રતના સંશોધકે આપેલું છે) રાધાકૃષ્ણવિષયક સૌથી જૂની રચના ગણાય છે. બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસકાર સુકુમાર સેન પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતથી મૂળ રચનાઓને એથીય જૂની માને છે. (આ ચંડીદાસનું ગામ શાંતિનિકેતનથી થોડા કિલોમીટર દૂર આવેલા નાન્નુરને બતાવાય છે. ત્યાં ચંડીદાસની ઉપાસ્ય દેવી બાસુલી-વિશાલાક્ષીનું આજે પણ ટેરાકોટાનું મંદિર છે. ચંડીદાસ અને રજકિની રામીના અનુરાગની કથા નાન્નુરના લોકો આજે પણ કરે છે અને રામી જે પથ્થર પર કપડાં ધોતી તે પથ્થર પણ નાન્નુર ગામની ભાગોળમાં આવેલા તળાવને કાંઠે બતાવાય છે !) શ્રીકૃષ્ણકીર્તન શૃંગારપ્રધાન પદોની શૃંખલા છે અને એમાં પ્રાકૃત હદે જતા શૃંગારમાં ચૈતન્યના પ્રભાવથી ભક્તિભાવ વંચાય છે.

બંગાળમાં ભારતના અન્ય વિસ્તારોની જેમ પંદરમી સદીમાં ભક્તિ-આંદોલનનો જુવાળ આવ્યો હતો. તેના કેન્દ્રમાં પ્રેરણાપુરુષ શ્રી ચૈતન્યદેવ (૧૪૮૬-૧૫૩૩) છે. એમને કૃષ્ણનો અવતાર માનવામાં આવે છે. વૈષ્ણવ પદાવલિમાં કૃષ્ણની સાથે ચૈતન્ય વિષે પણ પદો રચાયાં અને જ્યારે પણ વૈષ્ણવકીર્તન અનુષ્ઠાન થાય ત્યારે ‘ગૌર ચંદ્રિકા’ અર્થાત્ ચૈતન્યવિષયક પદોનું ગાન થાય છે. ચૈતન્યે ગૌડ વૈષ્ણવમતની સ્થાપના કરી. એમણે સ્વયં તો આઠ શ્લોકનું ‘શિક્ષાપટક’ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે, પણ એમણે પ્રવર્તવિલ વૈષ્ણવમત આખા બંગાળમાં તે છેક ઓડિશા અને વ્રજવૃન્દાવનમાં વ્યાપેલ છે. ચૈતન્યે પોતાની વૃન્દાવનની યાત્રા દરમ્યાન કૃષ્ણલીલા વિષેનાં સ્થાનકો ચીંધી બતાવેલાં, જેની પૂજા થાય છે, જેમકે ગિરિરાજ ગોવર્ધન, યમુના પુલિનની મહારાસની રમણરેતી, ચિરઘાટ આદિ. ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપ ગોસ્વામી અને જીવ ગોસ્વામીએ આ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રીય વિધિવિધાન આપ્યાં,

વૈષ્ણવભક્તિનું 'ભક્તિરસામૃત સિંધુ' નામે અલગ કાવ્યશાસ્ત્ર પણ રચ્યું અને 'ભક્તિરસ'નો ઉમેરો કર્યો. પદાવલિ રચવાની રીતિ પણ નક્કી કરી, જેથી પદસાહિત્ય રૂઢિગત બની ગયું.

નવ દ્વીપ - નદિયામાં જન્મેલા ચૈતન્યદેવે ગૃહસ્થી છોડી નાની વયે સંન્યાસ લઈ સંકીર્તનની ફેરીનો આરંભ કરી જાણે ભક્તિનો ફુવારો ઉડાડ્યો. કીર્તન એટલે પદ, ભજન; સંકીર્તન એટલે નામધૂન :

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

પોતાના બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુકુમાર સેન લખે છે કે ચૈતન્યે બંગાળ અને ઓડિશાના વિશાળ જનસમૂહને એક સાર્વજનિક મંચ પર ભેગા કર્યાં. મુક્ત ધાર્મિક વિચારો અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનો તે મંચ હતો. ઊંચનીચ, અમીર-ગરીબ, હિંદુ-મુસલમાન સૌ માટે ખુલ્લો હતો. એ વખતના મુસલમાની શાસનમાં એમણે નવજીવન આણી દીધું. ચૈતન્યના આગમનથી ઈંદું છોડીને પંખી બહાર આવ્યું હોય એમ બંગાળી પ્રજાએ પાંખો ફફડાવી એવી રૂપકાત્મક ભાષામાં એક વિદ્વાને લખ્યું છે. તેમણે ભક્તિ-સાહિત્યમાં નવી પ્રેરણા આપી.

પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જેમ હવેલી સંગીત, તેમ ચૈતન્ય અનુમોદિત ગૌડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં પછી નરોત્તમદાસના ખેચરી મહોત્સવ પછી કીર્તનગાનની પરંપરા શરૂ થઈ, જેની સંગીત પરંપરામાં લોકસંગીતના સ્વર પણ ભળી જતાં ભારતીય સંગીતનું એક અભિનવ - મધુર રૂપ પ્રગટ્યું. વૈષ્ણવ પદકવિતા તેના કીર્તનગાનની પરંપરાથી જીવંત રહી છે. એ રીતે જ તો કન્નડાના દાસ કવિઓ પુરંદરદાસ, કનકાદાસનાં પદો ત્યાગરાજ દ્વારા આજે કર્ણાટકી સંગીતને નામે ઓળખાતી ગાનપરંપરામાં નિબદ્ધ થઈ ચિરંતન રહ્યાં છે.

આ ગૌડીય વૈષ્ણવ પદો નરસિંહ મહેતા કે સુરદાસનાં પદોની જેમ રાધા અને કૃષ્ણની પ્રેમલીલાનાં છે, પરંતુ એક ભેદ આપણે ધ્યાનમાં લેવો પડશે. બંગાળી ગૌડ પરંપરામાં રાધા પરકીયા છે, અન્યની પરણેતર છે (કૃષ્ણના મામા થતા આયાન ઘોષની), એ રીતે એ નિષિદ્ધ પ્રેમલીલાનાં પદો કહેવાય. પરંતુ કૌટુંબિક સામાજિક બંધનોની કે અપકીર્તિની કે કલંક લાગવાની પરવા કર્યા વિના પ્રગટતા પ્રેમની તીવ્રતા વધારે હોય - કૃષ્ણ માટેની પ્રીતિ આ પ્રકારનાં સામાજિક બંધનોથી પર છે, એવું અર્થઘટન પણ પરકીયા ઉપાસનાનું થાય છે. ચૈતન્ય દેવે પોતાની અનન્ય કૃષ્ણપ્રીતિથી આ શૃંગારપ્રધાન પદોને કીર્તનના - ઈશ્વર-સ્તવનના સ્થાને સ્થાપિત કર્યાં છે. ચૈતન્ય આ પદો સાંભળતાં. 'મહાભાવ' અવસ્થામાં આવી જતા, જેમ ભાગવત કે ગીતગોવિંદ સાંભળતાં. ચૈતન્યે દેશમાં અનેક પરિભ્રમણો કરેલાં, પણ પોતાના જીવનમાં અંતિમ વર્ષો (૧૫૧૫-૧૫૩૩) જગન્નાથપુરીમાં જ રહ્યા. ત્યાં રોજ જગન્નાથજીના મંદિરે જતા અને મંદિરમાંના ગરુડસ્તંભ પાસે ઊભા રહી જગન્નાથની મૂર્તિને એકીટશે જોતા. આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેતી રહેતી. કહેવાય છે કે નીલ સાગરમાં કૃષ્ણનું નીલરૂપ જોઈ તેમાં વિલીન થઈ ગયા હતા.

ઓડિશામાં ચૈતન્યદેવના આગમન સમયે સોળમી-સત્તરમી સદીમાં પંચસખા નામે પાંચ મોટા ભક્તકવિઓ થઈ ગયા - બલરામદાસ, જગન્નાથદાસ, અનંતદાસ, યશોવંતદાસ અને અચ્યુતાનંદદાસ. તેમની ભક્તિ મુખ્યત્વે જ્ઞાનભક્તિ પ્રકારની હતી, પણ તેમનામાંથી

જગન્નાથદાસે ઓડિયામાં ભાગવતનું રૂપાંતર કર્યું હતું. એ વખતની આસપાસ સારળાદાસે ઓડિયા મહાભારત અને બલરામદાસે દંડી છંદમાં 'દંડી રામાયણ'ની રચના કરી હતી. પણ ઓડિશામાં જગન્નાથ મુખ્ય દેવતા રહ્યા છે. ઓડિયામાં તેમને વિષે પદો રચાયાં, તે પ્રકારાન્તરે કૃષ્ણભક્તિ જ છે, જેમ પંઢરપુરની વિહલભક્તિ પણ છે. જગન્નાથજીના મંદિરમાં તો આરતી અનુષ્ઠાનમાં ગીતગોવિંદનું નર્તનસહ ગાન ગાવાની રીત હજી સુધી છે. એની પ્રસ્તુતિ કરનાર દેવદાસી પરંપરા લુપ્તપ્રાય છે. ગીતગોવિંદનું જગન્નાથની આરતી વખતે ગાન થાય છે - એ વાત એ કાવ્યના ધાર્મિક માહાત્મ્ય સંદર્ભે છે. હજીય આષાઢી બીજની રથયાત્રા વખતે જ્યારે મંદિરમાંથી જગન્નાથજી, બળદેવજી અને સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓને બહાર લાવી રથારૂઢ કરાય છે ત્યારે જગન્નાથજીને પધરાવતાં 'ગીતગોવિંદ'ની એક અષ્ટપદી અનુષ્ઠાનિક રીતે પ્રસ્તુત થાય છે.

ઓડિયામાં કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો રચાયાં, તે સાથે કેટલાક ઓડિશાના વૈષ્ણવ ભક્તકવિઓએ 'વ્રજબુલિ'માં પણ પદો રચ્યાં છે. ઓડિશાના આધુનિક કવિઓ પણ ગુજરાતી કવિઓની જેમ રાધાકૃષ્ણની કવિતાઓ લખે છે અને તેમાં રમાકાન્ત રથ (૧૯૩૪)ને તો પ્રસિદ્ધ સરસ્વતી સમ્માન તેમના 'રાધા' કાવ્યગ્રંથ માટે મળ્યું છે.

અસમ (આસામ)ની પ્રજામાં વૈષ્ણવ ભક્તિ અને એનાં સંસ્થાનોએ ધાર્મિક જ નહિ, જાહેર જીવનવ્યવસ્થામાં પણ યોગદાન કર્યું છે, એમ કહેવાય. વૈષ્ણવ સત્રો અને પ્રત્યેક ગામમાં નામઘરોની જાળગૂંથણીથી એ શક્ય બન્યું છે. અસમનો આ વૈષ્ણવ મત 'એકશરણિયા' અથવા 'મહાપુરુષિયા' વૈષ્ણવ ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે. એના સ્થાપક હતા શંકરદેવ (૧૪૪૯-૧૫૬૯). ૧૨૦ વર્ષના દીર્ઘ આયુષ્ય દરમ્યાન શંકરદેવે અનેક વાર દેશના તમામ તીર્થસ્થાનોમાં ભ્રમણ કર્યું. એ વિકટ યાત્રાઓના અનુભવોનો લાભ લઈ પોતાના વૈષ્ણવ મતની સ્થાપના કરી, જેમાં એક શરણ તે નારાયણ-વિષ્ણુના અવતાર કૃષ્ણનું. પરંતુ શંકરદેવે કૃષ્ણની મૂર્તિપૂજાને સ્થાને શીખોના ગુરુ ગ્રંથસાહેબની જેમ ભાગવતાદિ ધાર્મિક ગ્રંથોને અધિરૂઢ કરી તેમની પૂજાની વિધિ રાખી. (પછીથી અસમના વૈષ્ણવ ધર્મના એક ફાંટામાં મૂર્તિપૂજા પણ પ્રવેશ પામી છે.)

શંકરદેવ અને એમના પ્રબુદ્ધ શિષ્ય માધવદેવે સાથે મળીને આ વૈષ્ણવ ધર્મને એક સાંસ્થાનિક રૂપ આપ્યું. પ્રત્યેક ગામમાં નામઘર હોય, ત્યાં ભાગવતની પૂજા અને ભાગવતી દ્વારા પાઠ પણ થાય. એવાં નામઘર કોઈ ને કોઈ સત્ર સાથે જોડાયેલાં હોય, એ સત્રો મુખ્ય સત્રો સાથે. દરેક સત્રના અધિષ્ઠાતા ગોસાંઈજી હોય, એ ગૃહસ્થી પણ હોઈ શકે. કેટલાંક સત્રોમાં માત્ર સંન્યાસીઓ રહેતા હોય છે. આખા અસમમાં આ સત્રો પથરાયાં છે, એટલું જ નહિ, બ્રહ્મપુત્રના વિરાટ પ્રવાહ વચ્ચે આવેલા વસ્તીવાળા માઝુલીના ટાપુ પર શંકરદેવ - માધવદેવના વખતથી સત્રો સ્થપાયાં છે, અને આજે પણ ત્યાં પૂજાપાઠની પરંપરા જીવંત છે. આ સત્રોએ અસમના સામાજિક જીવનને પણ અગાઉ કહ્યું તેમ પ્રભાવિત કર્યું છે, એટલું જ નહિ, કેટલાંક કમલાવાડી જેવાં માઝુલીનાં વૈષ્ણવ સત્રોએ સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં પણ ભાગ લીધેલો. વીરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્યની જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા નવલકથા 'મૃત્યુંજય'નો એક કેન્દ્રીય વિષય વૈષ્ણવ સત્ર અને તેના ગોસાંઈજીના માધ્યમથી ૧૯૪૨ના આંદોલનમાં રેલના પાટા ઉખાડવાની ઘટના છે. એ રીતે એ વૈષ્ણવ સત્રની પરંપરા

પર બીજાં અસમિયા જ્ઞાનપીઠવિજેતા ઇન્દિરા ગોસ્વામીની નવલકથા ‘ઉનેખોવા હાવડા’ (બિધઈ ખાધેલી અંબડી) જાણીતી છે.

શંકરદેવ પ્રસ્થાપિત વૈષ્ણવ મતમાં રાધા કેન્દ્રમાં નથી, તેમ પ્રેમભક્તિ અથવા મધુરોપાસના પણ. શંકરદેવ અને માધવદેવે મુખ્યત્વે દાસ્ય ભક્તિનાં પદો રચ્યાં છે, ઉપરાંત બાળકૃષ્ણવિષયક વાત્સલ્યભાવનાં અને બાળકૃષ્ણની શિશુલીલાનાં. શંકરદેવે અંકિયાનાટ રચી કૃષ્ણભક્તિની દૃશ્યપરંપરા શરૂ કરી હતી. તેમણે અને માધવદેવે જે પદો રચ્યાં, તે ‘બરગીત’ તરીકે જાણીતાં છે. ‘બરગીત’ એટલે તેને ભજન કહી શકીએ. આ બરગીત (કીર્તન) ગાવાની વિશિષ્ટ સંગીતપરંપરા છે. શંકરદેવના પટ્ટશિષ્ય માધવદેવ તો ઉત્તમ ગાયક પણ હતા. શંકરદેવનો એક ગ્રંથ ‘કીર્તનઘોષા’ છે, માધવદેવનો ગ્રંથ છે ‘નામઘોષા’. શંકરદેવે વ્રજબુલિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસકારોએ શંકરદેવની રચનાઓને બંગાળી પરંપરામાં સમ્મિલિત પણ કરી છે.

વૈષ્ણવ મતના પ્રસારપ્રચાર માટે શંકરદેવે પોતાના શિષ્યો સાથે મળીને ભાગવતને અસમિયામાં ઉતાર્યું છે. તેમણે પ્રસ્તુત કરેલું ભાગવત અસમિયા કવિતામાં પુનરુત્થાનનું યુગચિહ્ન બની ગયું છે – એવી નોંધ અસમિયા સાહિત્યના ઇતિહાસકાર બિરંચીકુમાર બરુવાએ કરી છે, તેમાં ભાગવતનો આદિ દશમસ્કંધ (દશમસ્કંધનો પૂર્વાર્ધ) અતિ લોકપ્રિય થયો છે. અસમમાં વૈષ્ણવ ભક્તિગીતોની લાંબી પરંપરા રહી છે.

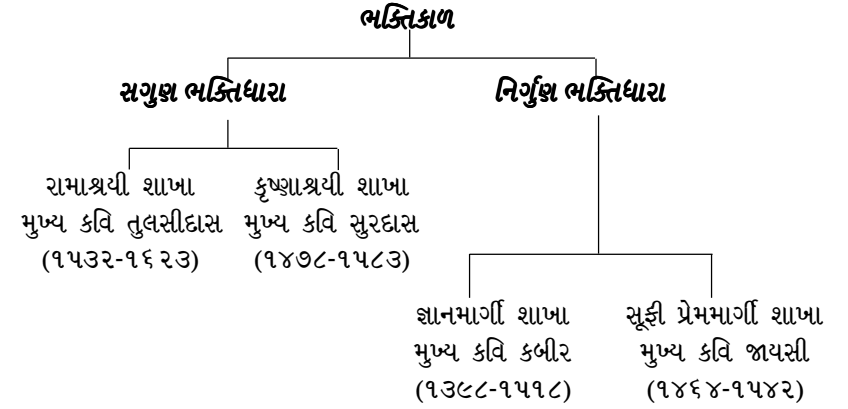
ભાગવતપુરાણની અગાઉ ઉલ્લેખેલી ‘ઉત્પન્ના દ્રાવિડે સાહં’ જેવી એક બહુ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ હિન્દીના ભક્તિસાહિત્યના સંદર્ભે પ્રચલનમાં છે :

ભક્તિ દ્રાવિડ ઉપજી લાયે રામાનંદ

પ્રગટ કિયા કબીરને સપ્ત દ્વીપ નવખંડ.

આ દોહામાં દ્રાવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ ઉત્તર ભારતમાં કેવી રીતે પ્રસાર પામી તેનો નિર્દેશ છે. ચૌદમી-પંદરમી સદીમાં રામાનંદ સ્વામી સ્વયં દક્ષિણમાંથી આવ્યા, પણ એક ઉદાર ધર્મદષ્ટિ લઈને. એમની ભક્તિમાં જાતિભેદને સ્થાન નહોતું. તેમના શિષ્યોમાં કબીર જેવા નિર્ગુણશાખાના સંત કવિ હોવાની કિંવદન્તી પ્રચલિત છે. કબીરને ‘રામ’ નામનો મંત્ર ગંગાના ઘાટ પર રામાનંદે આપેલો કહેવાય છે. ‘કબીર’ એ અરબી શબ્દનો અર્થ મહાન થાય છે અને એ ‘મહાન’ થયા. કબીર નામ કુરાનમાં અલ્લાહનાં જે ૯૯ નામો છે, તેમાંનું એક છે. એટલે કબીર જન્મે બ્રાહ્મણ હોય કે ન હોય, પણ એમનો ઉછેર મુસલમાન જુલાહા કુળમાં થયેલો એ હકીકત સ્વીકારી શકાય. ‘કબીરદાસ’ સંજ્ઞા તેમને વૈષ્ણવભક્તની કોટિમાં રાખતી લાગે.

હિન્દી સાહિત્યના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં ભક્તિ-કાળને નીચેના કોષ્ટકમાં સમજાવી શકાય :

હિન્દીમાં કૃષ્ણકવિતાના મુખ્ય કવિ સુરદાસ છે. તેમણે તે વખતની (હિન્દીની બોલી ગણાતી) વ્રજભાષામાં કવિતા કરી છે. સુરદાસને પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય વલ્લભાચાર્ય દીક્ષા આપી હતી, એટલું જ નહિ, તેમને મંદિરના ‘કીર્તનિયા’ તરીકે આરૂઢ કર્યા હતા. સુરદાસે મુખ્યત્વે વાત્સલ્ય અને પ્રેમભક્તિનાં પદો લખ્યાં છે. આજે પ્રાપ્ત તેમના ‘સૂરસાગર’માં ચાર હજારથી વધારે પદો છે, અને તે પણ ભાગવતની જેમ ૧૨ સ્કંધોમાં વિભાજિત છે. જોન સ્ટ્રેટન હાઉલે જેવા સુરસાહિત્યના અભ્યાસી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ‘સૂરસાગર’ની પ્રાપ્ય હસ્તપ્રતોને આધારે સઘન સંશોધન કરીને સુરનાં પદોની આ સંખ્યા કે તેનું ભાગવતાનુસારી વિભાજન તથા તેમના વલ્લભાચાર્યથી દીક્ષિત થવાની હકીકતને સમર્થન આપતા નથી.

સુરદાસે વાત્સલ્યભાવનાં પદોમાં અનન્યતા સિદ્ધ કરી છે. જશોદા-કૃષ્ણ એમનાં પદોમાં માતાશિશુનું આર્કિટાઇપ બની જાય છે.

જશોદા હરિ પાલને જુલાવે

કે

મૈયા મોરી મૈં નહિ માખન ખાયો.

– જેવાં પદોની લોકપ્રિયતા આજ પણ એવી જ છે. બાલલીલાનાં કે વાત્સલ્યનાં પદોની જેમ મુરલીનાં પદો કે રાધાકૃષ્ણનાં પૂર્વરાગ-અનુરાગનાં વિયોગ-શૂંગારનાં પદો સુરદાસને પ્રેમભક્તિના કવિ તરીકે સ્થાપિત કરે છે. સુરદાસની રાધા જયદેવની રાધા, વિદ્યાપતિની રાધા અને ચંડીદાસની રાધાથી જુદી છે. આ રાધા સ્વકીયા રાધા છે, ગૌડીય પરંપરા જેમ એ પરકીયા નથી, ભ્રમરગીતની ભાગવતી સંકલ્પના સુરદાસમાં સગુણની સ્થાપના અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના ખંડનખંડનને અતિક્રમી વિરહબોધની ઉત્કટતાની અભિવ્યક્તિ રૂપે આવે છે. ઉદ્ભવને ભ્રમર અન્યોક્તિ દ્વારા સંબોધિત પદોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, જેમાં સરળ હૃદય ગોપીઓની વાગ્વિદગ્ધતા પ્રગટ થઈ છે. એમના પ્રાપ્ત ‘સૂરસાગર’માં અંતે રાધાકૃષ્ણ-મિલન (રાધા-માધવ ભેટ ભઈ)નો પ્રસંગ પણ આવે છે.

s ‘Surdas’ (Poet, Singer, Saint), John Stratton Howland, Oxford (1954)

હિન્દીમાં સુરને સૂર્ય સમાન અને તુલસીદાસને ચંદ્ર સમાન ગણ્યા છે (સૂર સૂર તુલસી સસી) તેમાં સુરદાસની પદસિદ્ધિનો નિર્દેશ છે. આ પદોમાં જેટલી વિશુદ્ધ પ્રેમની વ્યંજના છે, તેટલી ભક્તિની પણ જોઈ શકાય. રૂપકની રીતે કહેવાય કે ગોપીઓ જીવાત્મા છે અને કૃષ્ણ પરમાત્મા છે. ગોપીઓના તલસાટમાં જીવાત્માનો પરમાત્મા માટે તલસાટ છે. પરંતુ એનો માનવીય ભાવ પણ આપણને સ્પર્શે છે. હાર્ડીએ આળવાર ભક્તોની ભક્તિને ‘વિરહ-ભક્તિ’ કહી છે, તે સુરદાસ જેવા કવિ-ભક્તો સંદર્ભે કહી શકીએ.

પછી કૃષ્ણભક્તિનાં પદ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતોમાં બંધાઈ જાય છે. ભગવાનની પુષ્ટિ – અનુગ્રહ વિના ભક્તિ થઈ શકતી નથી, એ દર્શન વ્રજભાષાના ભક્તિકાલીન કવિઓમાં પ્રગટતું હોય, પણ તે કવિતા રૂપે. સુરદાસ અને અષ્ટસાખામાં અન્ય કવિઓનાં પદ હવેલીસંગીતમાં બદ્ધ થઈ પુષ્ટિમાર્ગનાં મંદિરોમાં રોજબરોજના અનુષ્ઠાનમાં ગવાતાં રહી જીવંત રહ્યાં છે.

અષ્ટસાખાના કૃષ્ણકવિઓની સંગતમાં મુસલમાન કવિ રસખાન (૧૫૩૩-૧૬૧૮)નો ઉલ્લેખ આવશ્યક છે. તેમણે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી હતી. તેમના સવૈયા કવિત્તમાં વૈષ્ણવકવિઓની સ્પર્ધા કરતી પ્રેમમાધુરી જોવા મળે છે, જે એમની ભક્તિનું જ રૂપ છે.

ભક્તિકાળ પછી હિન્દીમાં રીતિકાળ (૧૭૦૦-૧૯૦૦) આવે છે અને કવિતા રાજ્યાશ્રિત બને છે, તેમાં નાયકનાયિકા ભેદ, નખશિખ વર્ણન જેવા વિષયો હોય ભલે, પણ રાધા-કૃષ્ણ નાયક-નાયિકા રૂપે રહે છે. પણ આ કવિઓને કૃષ્ણભક્ત કવિઓ કહેવાનું મુશ્કેલ છે, ભલે બિહારી જેવા રસસિદ્ધ કવિની ‘સતસઈ’નો મંગલ શ્લોક રાધા નાગરીની સ્તુતિનો હોય.

આધુનિક કાળમાં પણ કૃષ્ણકાવ્યની પરંપરા છે. રત્નાકરનું વ્રજભાષામાં લખાયેલું ‘ઉદ્ધવશતક’, હરિઓધનું ‘પ્રિયપ્રવાસ’ કે આધુનિક કવિ ધર્મવીર ભારતીના કાવ્ય ‘કનુપ્રિયા’ને સહજે યાદ કરી શકાય.

સંસ્કૃતથી શરૂ કરીને આપણી અર્વાચીન ભાષાઓમાં કૃષ્ણકવિતાની ભક્તિ-પ્રવણ જીવનોલ્લાસથી ઉચ્છલ પ્રસન્નગભીર ધારામાં એકાદ ડૂબકી પણ ભારતીય આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિરાસત સાથે તેની સાહિત્યિક સંસિદ્ધિનો અનુપમ અનુભવ કરાવે છે. છઠ્ઠીથી દશમી સુધીના આળવાર ભક્તિઆંદોલનના એક તબક્કા પછી મુખ્યત્વે ભક્તિચેતનાનો દ્વિતીય જુવાળ તે તેરમી અને વિશેષે તો પંદરમી સદીથી આપણી બધી ભાષાઓમાં સમાંતરે આવે છે. સંત-ભક્તકવિઓની આવી ફસલ વિશ્વસાહિત્યના ઈતિહાસમાં વિરલ છે. આ ભક્તકવિઓની રચનાઓ ભક્તિને રસની કોટિ સુધી અને રસને ભક્તિની કોટિ સુધી પહોંચાડે છે.

કૃષ્ણભક્તિ-કવિતા ભારતીય સાહિત્યની એક ઉપલબ્ધિ છે. સમગ્ર ભક્તિસાહિત્યે ઈસ્લામશાસિત સમયગાળામાં પ્રજાજીવનને નવચૈતન્ય બક્ષ્યું છે, તેમાં સૂફી કવિઓનું પણ યોગદાન છે. મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતાની વિશેષતા એ છે કે અગાઉ જ્યારે સંસ્કૃતમાં રચાયેલ સાહિત્ય અને ધર્મસાહિત્ય એક વિશેષ વર્ગ દ્વારા દ્વારા રચાતું કે આસ્વાદિત થતું, ત્યારે આ ભક્તિકવિતા જનજનની ભાષામાં લખાઈ, જનજન સુધી પહોંચી અને એના લખનારા પણ સમાજના તમામ સ્તરમાંથી આવ્યા છે. આપણી ભક્તિકવિતા સમગ્ર પ્રજાની

વાચિક અભિવ્યક્તિ બનીને રહે છે.

કૃષ્ણભક્તિએ કવિતાની સાથે અન્ય કળાઓ નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ આદિમાં પણ મધ્યકાલીન ભારતીય સિસુક્ષાને પ્રોત્સાહન કરી છે. મુરલીધારી કૃષ્ણ કે નટવર કૃષ્ણની છબિ એનું સૂચન કરે છે. ગીતગોવિંદનાં અને અન્ય રચનાઓનાં ચિત્રાંકન કે પહાડી કાંગરા રાજપૂત ચિત્રશૈલી કૃષ્ણકવિતાની સમાંતર છે, નાથદ્વારાની પિછવાઈઓમાં એ પરંપરા હજુ જળવાઈ છે. કલકત્તા પાસે વિષ્ણુપુરનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ટેરાકોટના રાધાકૃષ્ણપરંપરાનાં શિલ્પો અદ્ભુત અને અનન્ય છે. રાધાકૃષ્ણવિષયક કવિતા અને કળાઓ અને એ બધી કળાઓનું આવું સામંજસ્ય પરમ આનંદ પમાડે છે.

અહીં સંગૃહીત કૃષ્ણભક્તિનાં પદો-કીર્તનો-ભજનો માત્ર ભક્તભાવકો માટે નથી, શુદ્ધ કાવ્યરસિકો માટે પણ છે. ધાર્મિક શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાથી ઊંચે ઊઠી માત્ર કવિતાની રીતે પણ આ પદોની રસસિદ્ધિ પ્રમાણી શકાય છે. રવીન્દ્રનાથે ‘વૈષ્ણવ કવિતા’ નામે કાવ્યમાં કહ્યું છે તેમ આ માત્ર ‘વૈકુંઠેર તરે વૈષ્ણવેર ગાન’ નથી. આ ગીતઉત્સવમાં માત્ર ભગવાન અને ભક્ત ભલે નિર્જનમાં વિરાજતા હોય, આપણે સામાન્ય નરનારી બહાર ઊભાં રહી ઉત્સુક કાને જો તેની એકાદબે તાન સાંભળી લઈએ તો એ સૂર સાંભળી એકાએક આપણને આપણી આ ધરા દ્વિગુણ મધુર લાગવા માંડે છે :

**શુનિ સેઈ સુર
સહસા દેખિતે પાઈ દ્વિગુણ મધુર
આમાદેર ધરા.**

†

પ્રકીર્ણ

ઈતિહાસ પરિમલ : ડૉ. મુગટલાલ પી. બાવીસી, ૧૯૮૫, પ્રકા. લેખક પોતે, ૨૮/એસ, મહાપ્રકાશ એપાર્ટમેન્ટ, સુભાષભિજ, અમદાવાદ-૨૭, પૃ. ૧૦૬, રૂ. ૧૫/-.

ઈતિહાસદર્પણ : ડૉ. મુગટલાલ પી. બાવીસી, ૧૯૮૪, પ્રકા. લેખક પોતે, ૨૮/એસ, મહાપ્રકાશ એપાર્ટમેન્ટ, સુભાષભિજ, અમદાવાદ-૨૭, પૃ. ૮+૧૨૪, રૂ. ૩૫/-.

ઈતિહાસ મધુ : ડૉ. મુગટલાલ પી. બાવીસી, ૧૯૮૧, ૨૮/એસ, મહાપ્રકાશ એપાર્ટમેન્ટ, સુભાષભિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૭, પૃ. ૧૪૬, રૂ. ૩૦/-.

ઈતિહાસરેખા : ડૉ. મુગટલાલ પી. બાવીસી, ૧૯૮૦, પ્રકા. લેખક પોતે, ૨૮/એસ, મહાપ્રકાશ એપાર્ટમેન્ટ, સુભાષભિજ, અમદાવાદ-૨૭, પૃ. ૮+૧૦૦, રૂ. ૨૫/-.

મને પજવે છે : આર. ડી. પટેલ, ૨૦૦૭, ગુજરાત પુ. સ. સ. મંડળ લિ., રાવપુરા, વડોદરા, પૃ. ૮+૧૮૪, રૂ. ૧૨૦/-.

કવિ કાન્તદ્રષ્ટા કહેવાય છે. તે પશ્ચાત્ દર્શન તેમજ પુરોદર્શન કરી શકે છે. કાળના સીમાડા તોડીને યદ્યથ વિહરી શકે છે. કાલાતીત સંવેદનોને આત્મસાત્ કરી શકે છે તેમ આત્મસાત્ અનુભૂતિઓને કાલાતીત પણ બનાવી શકે છે. કાવ્યસર્જન કવિને મન એક લીલા-કીડા છે. ઘણી વાર કાવ્યસર્જનની લીલા કોઈ સ્થૂળ વિસર્જનક્ષણમાંથી ઉદ્ભવતી હોય છે. જૂન, ૧૯૪૦માં રચાયેલું કવિવર સુન્દરમ્નું ‘એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને’ સોનેટગુચ્છ દુર્ગ-ખંડનના સાક્ષીભાવમાંથી જન્મેલું છે. સહજ નિરીક્ષણમાંથી જન્મતી અનુભૂતિ અને અનુભૂતિથી પમાતા દર્શન સુધીની યાત્રા આ સોનેટપંચકમાં વિસ્તરી છે. ‘અસુંદર સર્વને ચાહી ચાહીને સુંદર...’ બનાવવા ઇચ્છતા ગાંધીયુગના અગ્રિમ ઊર્મિકવિ સુન્દરમ્ના આ સોનેટગુચ્છમાં યુગવર્તી સંવેદના તો ઝિલાઈ જ છે, સાથોસાથ માનવ્યનો મહિમા કરતી વૈશ્વિક સંવેદના પણ આલેખાઈ છે. કવિના ‘યાત્રા’ (૧૯૫૧) સંગ્રહમાં ‘એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને’ સોનેટગુચ્છ સમાવિષ્ટ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધની ભીષણ સંહારલીલાને જોયા-અનુભવ્યા પછી શ્રી અરવિંદની નિશ્રામાં પરમ યોગના સાધક બનવાની દિશા સ્વીકારનાર સુન્દરમ્ના આ સોનેટગુચ્છમાં મનુજ માંગલ્યની ઉમદા ભાવનાનું આલેખન થયું છે. ગુચ્છનાં પાંચેય સોનેટમાં ક્રમશઃ કવિએ પોતાના દર્શનને ચિંતનોર્મિનો પુટ ચઢાવીને સાક્ષાત્ કર્યું છે.

(૧)

સોનેટગુચ્છના કેન્દ્રમાં છે કિલ્લો. ‘યુગો યુગોની ઊભેલી કથા’ને પોતાનામાં સમાવીને ઊભેલા જર્જરિત કિલ્લાને તોડી પાડતી ક્ષણો કવિને ઉશ્કેરે છે. પ્રથમ સોનેટના આરંભે જ આવતી નકારાત્મકતા સોનેટગુચ્છના ભાવવલયને વિસ્તરવા માટેની ગરજ સારે છે :

‘અહીં નથી મુહૂર્ત, મંગલપ્રદીપના ધૂપ ના,’

આ નિષેધ પછીની ચાર પંક્તિઓ સુધી વિસ્તરે છે. મુહૂર્ત, મંગલપ્રદીપ, ધૂપ, કુમકુમ, પુષ્પ, સ્વસ્તિક, અર્ચના, પુરોહિત, મૌલવી, શિલ્પગુરુ, તજજ્ઞો – આદિની સૂચક ગેરહાજરીની નોંધ સાથે કવિ કાવ્યાત્મક રહસ્ય રચે છે. પોતાની રહસ્યલીલામાં સપડાતા ભાવકને વળી, એક સંબોધન દ્વારા આશ્ચર્યકારક આઘાત આપે છે :

‘અહીં બદનસીબ કોટ ! તુજ આજ ઉત્પાતને’

કવિતાની કડીઓ ગૂંથાતી જાય છે. કવિ તો તોડી પડાતા કિલ્લાની વાત કરે છે એવી પ્રતીતિ સહજ જ જન્મે છે. સોનેટના અષ્ટકનું ભાવારોહણ સુન્દરમ્ની કાવ્યસૂઝ દર્શાવે છે. કોટના યજ્ઞતરની પ્રથમ ઈંટ મૂકતી વેળા જે કંઈ સાધનસરંજામની ઉપસ્થિતિ હતી તે ‘સમે અહીં નથી’ – કહીને કવિ કરુણનો આલાપ છેડે છે :

‘સમે અહીં નથી જ કોઈ કશું જે કહ્યું હ્યાં તદા
પદા પ્રથમ તારી ઈંટ અહીંયાં મુકાઈ મુદા.’

ષટ્કમાં દુર્ગ-ખંડનની ક્ષણો ઝિલાઈ છે. જીર્ણ દુર્ગના વક્ષ પર શ્વાસ ભરી ભરીને સતત ઘા ઝીંકતા પાંચ-સાત મજૂરોની છબિ કિલ્લાની સાથે ઉપસાવી છે. સૌ કોઈ તૂટતી ઈંટે, ઊડતી ધૂળને જોઈને દુર્ગ પાસેથી પસાર થઈ જાય છે. પરંતુ કવિની દષ્ટિ ‘યુગયુગો ઊભેલી કથા’ને ઢગ બનીને ઢળી જતી જતી જુએ છે. ‘નહિ આજ કોને વ્યથા !’ કહીને કવિ પોતાની વ્યથાને રજૂ કરે છે. કવિ અહીં દુર્ગની દુર્દશાને પડછે કરુણને ઉપસાવે છે. કોટને ‘બદનસીબ’ એવું આપેલું વિશેષણ દુર્ગવિસર્જનની નિયતિને સૂચવે છે. સોનેટગુચ્છના આ પ્રથમ મણકામાં કવિએ દુર્ગ-ખંડનની સ્થૂળ ભૂમિકાથી ભાવસંચલનની ગતિને ઉદ્ઘાટિત કરી છે.

(૨)

બીજા સોનેટમાં કવિ કિલ્લાની મહાનાયક તરીકેની મુદા ઉપસાવીને અંતે તો તેની ‘બદનસીબ’ સ્થિતિને પડઘાવે છે. પ્રથમ ચતુષ્કમાં દુર્ગ નગરજનોને આશ્વસ્ત કરવાની ભૂમિકા ભજવતો કવિ દર્શાવે છે.

‘નિહાળી તુજ દુર્ગ-રૂપ જન શ્વસ્ત સૌ પોઢતાં’

બીજા ચતુષ્કમાં દુર્ગની દીર્ઘ દુર્ઘર્ષ અચળતાને કવિ તાકે છે. દુશ્મનોના દળો સંમુખ અભેદ બનીને ઊભા રહેતા દુર્ગ ઘણાં આક્રમણોનો પ્રતિકાર ઢાલ બનીને કર્યો છે. દુર્ગ અહીં નગરશ્રીના પ્રરક્ષક ચંડની ભૂમિકામાં છે.

‘પ્રરક્ષક તું ચંડ આ નગરશ્રી તણો દિગ્ગજ’

આરંભની આઠ પંક્તિઓમાં કવિએ સહજ ભાષાકર્મથી દુર્ગની મહાનતાને – વિરાટતાને ઉપસાવી આપી છે, પરંતુ ત્રીજા ચતુષ્કથી સોનેટની સ્વરૂપગત અનિવાર્યતા રૂપ ભાવપલવે આવે છે. દુર્ગની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ દયનીય છે. દુર્ગ હવે દુર્ગમ, અભેદ, ઉત્તુંગ નથી. ‘ત્રણ બદામના મ્હેલડાં’ દુર્ગને વામન બનાવી દે છે. દુર્ગની અધોગતિને કવિ આ રીતે વ્યંજિત કરે છે :

‘ખણે શુકર શ્યાન ગર્દભ લલાટ તારું ખરે...’

અંતિમ યુગમાં કવિ ‘શી ચંચલ દશા કશી ન’તી કરામતોની કમી’ કહીને ‘કૃતાંતતણી કૂચ’નો નિર્દેશ કરે છે. કૃતાંત એટલે કે યમ-કાળની કૂચને દુર્ગ પણ અટકાવી ન શક્યો એમ કહી કવિ દુર્ગની મર્યાદા સામે કાળની સમર્થતાને ઉપસાવે છે. સોનેટગુચ્છનો બીજો મણકો દુર્ગની વિસર્જનક્ષણને કાળસાપેક્ષે યથોચિત પુરવાર કરવા મથે છે.

(૩)

ત્રીજું સોનેટ ‘કાળ’ની સર્વવ્યાપકતા અને તેના પ્રભાવનો સંકેત કરે છે. સમગ્ર સોનેટની પદાવલિ ઓજ ગુણથી સભર છે. કાળના કદમને અતિક્રમી ન શકનાર સૌ કોઈ કૃતાંતની પગલીને અનુક્રમી રહ્યાંની અનુભૂતિ કવિ વર્ણવે છે. ફરી એક વાર દુર્ગને સંબોધી કવિ તેની પૂર્વકાલીન વિરાટ વ્યક્તિમતાને તાકે છે :

‘અહીં સફર શી અપૂર્વ, અતિકાય હે દુર્ગ, તૈં
નિહાળી નજરે મનુષ્ય લઘુકાયની, વામણો

ધરા ઉપર શું ટગમગુ પળત જંતુ સમો

ધસે ગગન આંબતો ગરુડ, માતરિયા શું વા”

મનુષ્યના જીવનવિકાસનો સાક્ષી બનેલો દુર્ગ તેના સામર્થ્યની પ્રતીતિ કરે છે. પ્રથમ સોનેટના નકારનો વિસ્તાર અહીં ત્રીજા સોનેટને અંતે જોઈ શકાય છે :

“હવે અસિ ન અથ, ચાપ નહિ તોપ બંદૂક, ના

કશુંય અહીં કામયાબ, તહીં જીર્ણને વૃદ્ધ હે,

તને નહિ નભાવશે જગ જિગીષણા – ક્ષુબ્ધ આ”

વિશ્વવિજેતા બનવાની માનવઈચ્છાની સમક્ષ દુર્ગનું અસ્તિત્વ સંકટમાં મુકાયની કવિવ્યથા અહીં પડઘાય છે. અનેક સમરાંગણનો સાક્ષી રહેલો દુર્ગ પોતાના વૃદ્ધ અસ્તિત્વને કાયમ રાખવા માટે હવે અશક્ત બન્યાની વાત કરીને કવિ ચોથા મણકાના આરંભ માટેની શક્યતા ઉઘાડે છે.

(૪)

ચોથા સોનેટ સુધીમાં તો કિલ્લાની ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે. કિલ્લો સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ બને છે. યુગોયુગ સુધી ટકી ગયેલો કિલ્લો પણ હવે તૂટી રહ્યો છે. સર્વસ્વ તૂટી રહ્યું છે. જિગીષુ – જગમાં હવે ક્યાંય કોઈ માર્ગ ન રહ્યાની વેદના કવિને પીડે છે. કામ – કોધ – મદ ઇત્યાદિ ષડ્રિપુના મહાસાગર વચ્ચે માનવ્યને ઉગારે એવી કોઈ નૌકા જણાતી નથી. બીજા ચતુષ્કમાં સુગમ દુર્ગને રચવાના મનુષ્યજાતના અથાક પ્રયત્નો છતાં કવિને હવે ટકવાની કોઈ આશા જણાતી નથી. જળ-સ્થળ, અંતરીક્ષ – કોઈ એવું સ્થાન બ્રહ્માંડમાં શેષ નથી જ્યાં માનવની જિગીષુવૃત્તિનું આક્રમણ ન થયું હોય. માનવજાતની શસ્ત્ર પ્રતિની દોટને કવિ વક્તાથી સૂચવે છે :

“અહો ધસમસે મનુષ્ય-ઉરની જિગીષા – ક્ષુધા,

રયે અશાનિ – શસ્ત્ર – અસ્ત્ર દુરજેય અન્યોન્યથી.”

સોનેટના અંતિમ યુગમાં કવિ જય-પરાજયની જાણે કે વિભાવના જ બદલી નાખે છે :

“જયા જય તણાં અહા વિકૃત ઘોર આ દંગલો,

બધા જય પરાજયો, સકલ, મંગલો જંગલો.”

અહીં કિલ્લાની પરંપરાગત છબિ ભૂંસાઈ જાય છે. કિલ્લો માનવઅસ્તિત્વનું પ્રતીક બનીને ચોથા મણકામાં ઊપસી આવે છે.

(૫)

સોનેટગુચ્છનું અંતિમ સોનેટ કવિતા-વિચારોર્મિને કેન્દ્રિત કરીને એક સર્વવ્યાપક સનાતન દર્શન પર લઈ આવે છે. પાંચમા સોનેટ સુધી પહોંચતામાં તો દુર્ગ-ખંડનની અનુભૂતિ એક વિશિષ્ટ દર્શન સુધી વિસ્તરી ચૂકી છે. યંત્રયુગ – અણુયુગમાં માનવઅસ્તિત્વ દિનપ્રતિદિન વામણું બનતું જાય – તૂટતું જાય એવા સંજોગોમાં કવિ પોતે જ પ્રશ્નોનો જવાબ નકારમાં આપે છે :

“બધા જય પરાજયો સકલ મંગલો જંગલ

નહીં જહીં લગી હજી પર સત્ય ના જીતશે,”

કવિની શ્રદ્ધાનો એક નવો રણકો અહીં સંભળાય છે. કોઈ પરમ સત્યના વિજયની આસ્થા કવિને આશ્વસ્ત કરે છે. મનુષ્યના અંતરમાં રચાતો પ્રેમ અને સત્યની શ્રદ્ધાનો અચળ દુર્ગ જ હવે અજેય બની રહેશેની શ્રદ્ધા કવિનો આશાવાદ પ્રગટાવે છે :

“રચાય મનુ-અંતરે વિમલ સત્ય-સંધાનનો.

સમસ્ત જગને અમોઘ પ્રણયેથી સંરક્ષતો”

કવિને વિસર્જિત થતા દુર્ગની ઊડતી ધૂળમાં પ્રેમ-સત્યથી આસ્થાદિત મધુર ભાવિની મુદ્રા ઊપસતી જણાય છે. નિરાશાની કાંકરીઓ ખરીને ઊર્ધ્વ આશાની સુદુર્ગા બની વિસ્તરે છે. સોનેટના અંતિમ યુગમાં કવિની આસ્થા વસંતના રૂપક સાથે ઉમદા ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે :

“ભલે અહીં ન ધૂપ દીપ ફૂલમાળ ના અર્ચના,

છતાં અહીં ધુળેટીમાં નવવસંત – આરાધના.”

પૂર્વેની બધી જ નકારાત્મકતા સોનેટગુચ્છને અંતે પરમ આશાવાદની કવિશ્રદ્ધા સાથે ઊપસી આવે છે.

કવિએ અહીં સોનેટગુચ્છની સ્વાયત્ત આકૃતિ તો કંડારી જ છે. સાથોસાથ દરેક સોનેટની ઊર્મિકાવ્ય તરીકે પણ સ્વતંત્ર મુદ્રા પ્રગટાવી આપી છે. પ્રથમ સોનેટનો ઘાટ પેટ્રાર્કનશૈલીએ ઘડાયો છે. બે, ચાર અને પાંચમા ક્રમના સોનેટનો આકાર શેઈફ્સિપરિયનશૈલીએ બંધાયો છે. તો ત્રીજું સોનેટ મિલ્ટનની અનિયમિત પંક્તિવિભાજનની પ્રથાએ રચાયું છે. પાંચેય સોનેટમાં કવિએ પૃથ્વી છંદની પ્રવાહિતાને સમર્થ કસબથી જાળવી છે. યુદ્ધ, હિંસા, ઈર્ષા – ઇત્યાદિ અસત્યોની સામે શાંતિ, પ્રેમ, અહિંસાના સત્યના વિજયની કવિઆસ્થા અહીં કાવ્યાત્મક પરિમાણ સાથે પ્રગટે છે. સમગ્ર સોનેટગુચ્છનું ભાષાકર્મ કવિના કવિકર્મની ઓળખ બની રહે છે. પ્રાસની સાહજિક ગૂંથણી સુન્દરમૂની કવિપ્રતિભાની ઘોતક બને છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધની દારુણ સંહારલીલાની વચ્ચે કવિને જ લાઘી શકે તેવું દર્શન આ સોનેટગુચ્છમાં ઝિલાયેલું છે. માનવજાતને પ્રેમ અને સત્યનો પરમ દુર્ગ રચવાની હિમાયત કરતા કવિની શ્રદ્ધાનો સંદેશો કાવ્યગત ખૂબીઓ સાથે આલેખાયો છે. ગુજરાતી સોનેટમાળાઓમાં સુન્દરમૂની આ રચના એક વિત્તવાન દષ્ટાંત બની છે એમ નિવિવાદપણે કહી શકાય.

r

પ્રકીર્ણ

બાલસંસ્કારપોથી : ૨૦૦૭, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા, ૧૦+૧૦૦, રૂ. ૬૦/- શ્રી સત્યનારાયણ કથા : પ્રા. રમણભાઈ એમ. ઠક્કર, ૨૦૦૬, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ., રાવપુરા, વડોદરા, પૂ. ૬+૨૪, રૂ. ૧૨/- માંડુક્યોપનિષદગૌડપાદ-કારિકાશાંકરભાષ્ય આનંદગિરિ ટીકા સાહિત : અનુ. રામકૃષ્ણ તુલજારામ વ્યાસ, ૨૦૦૭, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ., રાવપુરા, વડોદરા, પૂ. ૨૨+૩૭૭, રૂ. ૪૦૦/-

મોબાઇલનું ભૂત : હર્ષદેવ માધવ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૭૨, ક્રિ. ૩. ૪૫/-

સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યસાહિત્ય અલ્પ છે, અને સમગ્ર ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યમાં પદ્યરચનાઓનું પ્રમાણ તો અલ્પાતિઅલ્પ છે. કાવ્યની રચનામાં વિશિષ્ટ પ્રતિભાની જરૂર પડે છે તે ખરું, પરંતુ હાસ્યકાવ્યની રચના કરવા માટે આ વિશિષ્ટ પ્રતિભા ઉપરાંત હાસ્યની અસલ સૂઝ અને એ સૂઝનો વિનિયોગ કરવાની કળા પણ સર્જકમાં હોવી જોઈએ. એટલે કવિતાનું આ ક્ષેત્ર થોડું કઠિન અવશ્ય છે. અને તેથી જ હાસ્યકાવ્યોની સંખ્યા ઓછી છે, એમાંય હાસ્ય અને કવિતા – ઉભય કોટિએ પાર ઉતરે એવાં હાસ્યકાવ્યોની સંખ્યા જૂજ છે, કદાચ જૂજ જ રહેશે.

ગુજરાતી હાસ્યકાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યોના રચનારાઓમાં તદ્દન અનપેક્ષિત રીતે થયેલો એક નામનો ઉમેરો સાનંદાશ્ચર્ય જન્માવે છે. આ નામ છે – હર્ષદેવ માધવ. હર્ષદેવને હું વર્ષોથી ઓળખું છું તેમ છતાં, ધીરગંભીર પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનો આ માણસ ક્યારેક હાસ્યના યોગ પર પણ સફળ હુમલો કરશે એવી કલ્પના મને ક્યારેય આવી નહોતી. હર્ષદેવ સંસ્કૃત ભાષાના તેજસ્વી અધ્યાપક છે, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાના તેજસ્વી કવિ છે, એ જાણીતી વાત છે. સંસ્કૃત જેવી પ્રશિષ્ટ ભાષામાં એમણે તદ્દન આધુનિક પ્રતીકો અને કલ્પનોના વિનિયોગવાળાં, તદ્દન આધુનિક અભિવ્યક્તિવાળાં કાવ્યો રચ્યાં છે એ પણ સદ્દયો જાણે છે. પરંતુ હર્ષદેવ અને હાસ્યકાવ્યો ? હા, હર્ષદેવે ‘મોબાઇલનું ભૂત’ નામક કાવ્યસંગ્રહમાં અજ્ઞાવન જેટલાં હાસ્યકાવ્યો આપીને ઓછા ખેડાયેલા આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ અંકે કર્યું છે. હાસ્ય અને કવિતા – ઉભયનું સાયુજ્ય સાધવાની મથામણ અહીં દેખાય છે ને કવિની આ મથામણ મહદ્અંશે સફળ રહી છે તે હર્ષ ઉપજાવે તેવી વાત છે.

‘મોબાઇલનું ભૂત’ની રચનાઓ વિશેષે કરીને કટાક્ષરચનાઓ છે. નિર્મળતા જેમ હાસ્યની તેમ કટાક્ષની પણ કસોટી છે. હાસ્ય જેમ નિર્દેશ હોવું જોઈએ, તેમ કટાક્ષ પણ નિર્દેશ હોવો જોઈએ. વ્યક્તિગત કટાક્ષ ભાગ્યે જ નિર્દેશ હોય છે. અને તેથી જ સાહિત્યસર્જનમાં વ્યક્તિગત કટાક્ષ હાસ્યકાર માટે ત્યાજ્ય ગણાય છે. કટાક્ષ સમષ્ટિનાં વ્યવહાર-વર્તનને અનુલક્ષીને થયો હોત તો જ એ નિર્દેશ ને નિર્મળ રહી શકે. એકાદ અપવાદ બાદ કરતાં આ સંગ્રહનાં કાવ્યોનો કટાક્ષ સમષ્ટિલક્ષી છે ને તેથી નિર્મળ અને નિર્દેશ છે. કટાક્ષમાં ક્યાંક ક્યાંક, કદાચ કવિની જાણ બહાર, મુખરતા પ્રવેશી ગઈ છે, પણ સદ્ભાગ્યે આવાં સ્થાનો ઘણાં ઓછાં છે. ‘સળગતી કળીઓનું ગીત’ અને ‘ફાઇવસ્ટાર હોસ્પિટલનું ગીત’ જેવાં કાવ્યોમાં કરુણગર્ભ કટાક્ષનો સઘન અનુભવ થાય છે. કવિની આ મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે.

‘મોબાઇલનું ભૂત’માં અજ્ઞાવીસ રચનાઓ હાસ્યકટાક્ષનાં સ્વતંત્ર કાવ્યો રૂપે છે અને ત્રીસ પ્રતિકાવ્યો છે. આ સ્વતંત્ર કાવ્યો ગીતપ્રકારની રચનાઓ છે અને પ્રતિકાવ્યો સ્વાભાવિક

રીતે જ મૂળ કાવ્યોને અનુસરીને લખાયેલાં છે. સ્વતંત્ર રચનાઓનાં ‘વસન્ત : કોમ્પ્યૂટરની ભાષામાં’, ‘સાઇબર કાફેમાં પ્રેમ પાંગરે’, ‘એક એવું એ.ટી.એમ. હોય !’, ‘મોબાઇલનું ભૂત’, ‘છાપું – એક સોનોગ્રાફી ટેસ્ટનું ગીત’, ‘સેલ્ફ ફાયનાન્સ’, ‘મિસ કોલ એક મારો’, ‘મારું સીમકાર્ડ ફક્ત પ્રેમ.’, ‘ફાઇવ સ્ટાર હોસ્પિટલનું ગીત !’, ‘સી.ડી. કાંડ’ જેવાં કાવ્યોમાં હાસ્ય-કટાક્ષ માટે આધુનિક ભાષા-પરિભાષાનો થયેલો સફળ વિનિયોગ અત્યંત ધ્યાનપાત્ર છે. સ્વતંત્ર કાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યો – બંનેમાં કવિ એકસરખી સજ્જતા દાખવી શક્યા છે. પ્રતિકાવ્યની રચનામાં મૂળ કાવ્યનું ખોખું તૈયાર મળે છે એટલે પ્રતિકાવ્યની રચના સહેલી મનાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ઊલટું, મૂળ કાવ્યનું ખોખું પ્રતિકાવ્યની રચનામાં બંધનરૂપ બને છે. પ્રતિકાવ્યના રચનારાએ મૂળ ખોખું તંતોતંત જાળવવાની સાથે પોતાની પ્રતિભાના બળે એમાં પ્રાણ પૂરવાના હોય છે. વળી, પ્રતિકાવ્ય માટે પસંદ થયેલું કાવ્ય કાવ્યગુણે નિઃશંક ઊંચી કોટિનું હોવાનું. એટલે પ્રતિકાવ્યના કવિએ પોતાની રચના કાવ્યગુણે મૂળ રચનાની લગભગ ઊભી રહે એવું લક્ષ્ય રાખવું રહ્યું. આમાં જેટલી સફળતા મળે એટલું પ્રતિકાવ્ય સફળ નીવડે. આ પછી પણ પ્રતિકાવ્ય હાસ્યકટાક્ષના ગુણે પણ ઉત્તમ નીવડવું જોઈએ. ટૂંકમાં પ્રતિકાવ્યની રચના મનાય છે એવી ને એટલી સહેલી નથી. ‘મોબાઇલનું ભૂત’માં કવિ પોતાનાં પ્રતિકાવ્યો કાવ્યગુણે અને હાસ્યગુણે સંતર્પક નીવડે એવું લક્ષ્ય તાકીને ચાલ્યા છે અને એમાં તેઓ મહદ્ અંશે સફળ રહ્યા છે. સંગ્રહના એક પ્રતિકાવ્ય ‘એક આતંકત્રસ્ત માણસનું ગીત’ની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. ‘શેષ’ના કાવ્ય ‘માંદગીને’નું આ પ્રતિકાવ્ય છે. આની નોંધ લેવાનું ખાસ કારણ – આ પ્રતિકાવ્ય એક હાસ્યકાવ્યનું પ્રતિકાવ્ય છે તે છે. ‘એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’ મુજબ તો ‘કોઈ પણ પ્રતિરચના (parody) ગંભીર કાવ્યનું હાસ્યલક્ષી અનુકરણ હોય છે.’ એટલે કે પ્રતિકાવ્ય અનિવાર્યપણે હાસ્યરસનું કાવ્ય હોય અને મૂળ કાવ્ય અનિવાર્યપણે ગંભીર કાવ્ય હોય. હર્ષદેવે અહીં હાસ્યકાવ્યનું પ્રતિકાવ્ય રચી બતાવ્યું છે. જે-તે સાહિત્યસ્વરૂપમાં થયેલી રચનાઓના આધારે જે-તે સાહિત્યસ્વરૂપનાં લક્ષણો નક્કી થતાં હોય છે. પરંતુ સર્જન હંમેશાં વિવેચને રચેલા વ્યાકરણને વશ રહીને ચાલતું નથી. એટલે હવે આપણે ગુજરાતીમાં તો પ્રતિકાવ્યનું મૂળ કાવ્ય ‘અનિવાર્યપણે’ નહિ, પણ ‘સામાન્ય રીતે’ ગંભીર કાવ્ય હોય છે એમ કહેવું જોઈશે.

S

‘મોબાઇલનું ભૂત’માંથી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ. લગભગ દરેક રચનામાંથી ઉદાહરણ આપી શકાય તેમ છે. કેટલીક રચનાઓ તો ઉદાહરણ તરીકે સાદૈંત લઈ શકાય તેવી છે, પણ આપણે થોડાં ઉદાહરણોથી સંતોષ માનીશું.

કળીઓએ વાસેલી ‘વિન્ડો’ ખોલી તો મળ્યાં

સામે પતંગિયાનાં ટોળાં;

‘એનુ’માં ચાખવાનું મધનું ટીપું ને

જરા ચૂમવાનાં ફૂલોને ભોળાં !

ભમરાઓ રઘવાયા – આપ્યું ઉદારતાથી

આંબાની મંજરીએ સ્માઈલ !

[વસન્ત : કોમ્પ્યૂટરની ભાષામાં, પૃ. ૧૪]

આંખોની વેબસાઈટ ખૂલુંખૂલું થાય ત્યાં તો
એન્ટર થ્યાં સપનાં બે-ચાર
માઉસ ઉપર લાગણીઓ ટેરવાની ભાષામાં
થઈ ગઈ છે ઘોડે સવાર !
લંકાની લાડીની આંખોમાં ઘોઘાથી
નીકળી જહાજ એક નાંગરે !

[સાઈબર કાફેમાં પ્રેમ પાંગરે !, પૃ. ૧૫]

કોઈ એ.ટી.એમ. ક્યાંક તો બનાવે
ડિપોઝિટ કોરુંધાકોર દુઃખ કરીએ ને
કડકડતું સુખ બહાર આવે...!

[એક એવું એ.ટી.એમ. હોય !, પૃ. ૧૬]

તારું ટી.વી. સિરિયલની જેમ ચાહવું !
દર હપતે બદલાતી સ્ટોરિમાં કઈ રીતે
સપનાંના શહેરને વસાવવું ?

[ટી.વી. સિરિયલની જેવી ચાહતનું ગીત, પૃ. ૧૭]

ગોરીલા અંગ્રેજી, વાંદરાઓ ચોગાસન
શીખવશે મેથસ બધી માખી,
કોમ્પ્યુટર કાર્યબાને શીખવવા સોંપ્યું છે,
સ્વિમિંગમાં માછલીઓ રાખી;
મરઘાંને નીમી 'સહાયકો'માં આપણેય
'શિક્ષણ જાતીયતા'નું રાખીએ.
ટચશનિયા કાગડા છે - સ્કૂલોમાં દેડકાંનાં
નામો લાગે છે બધાં ભૂતિયાં,
ઇન્સ્પેક્ટર મોકલીને જુઓ કે નકલી છે
કેટલાં આ વનમાં ખાબોચિયાં ?

[(જંગલના) શિક્ષણમાં કાન્તિ, પૃ. ૨૪]

ભમરાની તૂટી દુકાન ને પર્તગિયાના
ઓટલાનાં પારણાંઓ તૂટ્યાં,
પોપટ કહે કે 'આ તો શમણાં ગરીબનાં - ક્યાં
તૂટવાનો પહેલો બનાવ ?'

[દબાણ હટાવ !, પૃ. ૨૮]

પેપ્સીના ઘૂંટ સાથે 'પીઝા'ને આરોગે,
'ઈંગ્લિશ'માં 'ન્યૂઝ' ફક્ત સમજે,

સેક્યુલર એવા કે આધ્યાત્મિક પૂર્તિને
અડકે જો ભૂલથીય ભડકે.

[વાયરસ ઇન્ફેક્શન જેવા માણસો, પૃ. ૩૦]

મંગલસૂત્રોય અહીં ઊતરે ને ખરીદાય
ડોક્ટર્સની નવી નવી કાર
માનવતા પ્રેમ-દયા - તોડે છે શ્વાસ
સ્થિત્ય લે છે જ્યાં કાતરની ધાર
પેકેજમાં જિંદગીની મૂડીને લૂંટે એ
લોન રૂપે આપે છે શ્વાસ.

[ફાઈવસ્ટાર હોસ્પિટલનું ગીત, પૃ. ૩૩]

પ્રતિકાવ્યના આસ્વાદમાં મૂળ કાવ્ય સામે હોય તો પ્રતિકાવ્યના કવિએ કરેલા જાદુનો વધારે ખ્યાલ આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે પ્રતિકાવ્યોના સંગ્રહમાં મૂળ કાવ્યો જોવા મળતાં નથી - (કોપીરાઈટ મેળવવાનો પ્રશ્ન પણ કદાચ નડતો હોય) આ સંગ્રહમાં પણ મૂળ કાવ્યો આપ્યાં નથી. અલબત્ત, બધે હોય છે તેમ મૂળ કવિ ને મૂળ કાવ્યનાં નામ આપ્યાં છે. અહીં મૂળ કાવ્યની પંક્તિઓ સાથે ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

મૂળ કાવ્ય : મેળો; કવિ : રમેશ પારેખ

આ મનપાંચમના મેળામાં સૌ જાત લઈને આવ્યા છે,
કોઈ આવ્યા છે સપનું લઈને, કોઈ રાત લઈને આવ્યા છે.

S

કોઈ ચશમાં જેવી આંખોથી વાંચે છે છાપાં વાચાનાં
ને કોઈ અભણ હોઠો જેવી વિસાત લઈને આવ્યા છે.

[છ અક્ષરનું નામ, પૃ. ૨૪૦]

પ્રતિકાવ્ય : મતસાતમનો મેળો

આ મતસાતમના મેળે સૌ બારાત લઈને આવ્યા છે !
કોઈ ધોળે દિવસે તારાવાળી રાત લઈને આવ્યા છે !

S

કોઈ ધોળી ટોપી ઝૂકે છે, કોઈ સાફો હાથ હલાવે છે,
કોઈ અભણ નામનાં ઘેટાંનો સંગાથ લઈને આવ્યા છે.

[મોબાઈલનું ભૂત, પૃ. ૪૦]

મૂળ કાવ્ય : મા ડાળખીજીની ગરબી; કવિ : રમેશ પારેખ

તમે ક્રિયા તે વનના છોરું રે, માતા ડાળખી જી
તમે ઊગ્યાં ન કોઈ દી ઓરું રે, માતા ડાળખી જી
મારું વાંઝિયાંહેણું ટાળો રે, માતા ડાળખી જી
મને ફાગણમાં ભડભડ બાળો રે, માતા ડાળખી જી
મને પંખીની જેટલુંક બેસણું ઘો, મા ડાળખી જી

તારું ડાળીયણું તને દેશું કે લ્યો, મા ડાળખી જી
મને લીલીચટ્ટાક એક તાળી દિયો, મા ડાળખી જી
મારી પાંસળીઓ પંપાળી દિયો, મા ડાળખી જી
મારી પીડાનું કોઈ નામ પાડો રે, માતા ડાળખી જી
મારી ખાંભીને પાંદડાં ઉગાડો રે, માતા ડાળખી જી

[છ અક્ષરનું નામ પૃ. ૧૪૨]

પ્રતિકાવ્ય : મા ચોકડીજીની ગરબી

તમે ક્રિયા તે ગામના છોરું રે, માતા ચોકડી જી
તમે ઊગ્યા ન કોઈ દી ઓરું રે, માતા ચોકડી જી
માજી, વાંઝિયાપણાને ટાળો રે, માતા ચોકડી જી
મને એકાદી ખુરશી બાળો રે, માતા ચોકડી જી
મને અધ્યક્ષ જેટલું બેસણું ઘો, મા ચોકડી જી
તને ખમ્મા ખમ્મા રે રોજ કહેશું, લ્યો. મા ચોકડી જી
મને લીલીચટ્ટાક એક ગાદી દિયો, મા ચોકડી જી
મારા 'ચમચાઓ'ની નિત ચોકી દિયો, મા ચોકડી જી
મારી 'ટોપી'નું કોઈ નામ પાડો રે, માતા ચોકડી જી
મને ગાદીના છાંયડા ઉગાડો રે, માતા ચોકડી જી

[મોબાઇલનું ભૂત, પૃ. ૪૨]

સામાન્ય રીતે મૂળ કાવ્યની પંક્તિઓ અને પ્રતિકાવ્યની પંક્તિઓ સરખી હોય છે, પરંતુ આ પ્રતિકાવ્ય મૂળ ભાવ જાળવી આગળ ચાલે છે. આનાથી કટાક્ષ વિશેષ ઘૂંટાય છે.

પ્રતિકાવ્યની રચના અઘરી છે, પરંતુ ગીતના મુકાબલે છાંદસ કાવ્યની અને ગઝલની પ્રતિરચના કરવાનું વિશેષ અઘરું છે. ગીતરચના જેટલી મોકળાશ આમાં નથી વહેતી. હર્ષદેવે છાંદસ કાવ્યની તેમજ ગઝલની પ્રતિરચનાઓ પણ આપી છે.

મૂળ કાવ્ય : તે રમ્ય રાત્રે, કવિ : સુંદરમ્

તે રમ્ય રાત્રે
ને રાત્રિથીયે રમણીય ગાત્રે
ઊભી હતી તું ઢળતી લતા સમી
ત્યાં બારસાખે રજકાય ટેકવી
ક્યાં સ્પર્શવી ?
ક્યાં ચૂમવી ? નિર્ણય ના થઈ શક્યો.

[ચૂંદેલી કવિતા : સુંદરમ્; સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પૃ. ૫૨]

પ્રતિકાવ્ય : ગરોળીને

તે રમ્ય રાત્રે
ને રાત્રિથીયે ગતિશીલ ગાત્રે

નમી હતી તું ઢળતી લતા સમી
ત્યાં બારસાખે નવ કાય ટેકવી
શૈં કાઢવી ?
ક્યાં મારવી ? નિર્ણય ના થઈ શક્યો.

[મોબાઇલનું ભૂત, પૃ. ૬૦]

મૂળ કાવ્ય : પ્રભુ ! જીવન દે; કવિ : રા. વિ. પાઠક 'શેષ'

પ્રભુ, જીવન દે, હજી જીવન દે !
વિપદો નિતનિત્ય નવીન નડે,
ડગલું ભરતાં કુહરે જ પડે,
કંઈ ગુપ્ત ભયો મહીથી જ ઊઘડે,
વનકંટકથી તન રક્ત ઝરે,
પણ તોય ન અશ્રુ કદાપિ ખરે
દગ, એ પડીને ફરીથી ઊપડે
પગ, એટલું હે પ્રભુ, જીવન દે;
પ્રભુ, જીવન દે, નવજીવન દે !

[શેષનાં કાવ્યો, પૃ. ૭]

પ્રતિકાવ્ય

પ્રભુ ! 'ખુરશી દે પ્રભુ !' ખુરશી દે
વિપદો નિતનિત્ય નવીન નડે
ચૂંટણી સમયે ચમચા ન જડે
મુજ 'ગુપ્તકર્યા' છાપેય ચડે
મમ 'કંટક' ભાષણથી કરડે...
કૂતરાય સભામાં ના ફરડે...
જ્યાં એક ટિકિટ એમ.પી.ની તું દે...
ચાલુ નહિ તો 'રિઝર્વ્ડ' તું દે...

[મોબાઇલનું ભૂત, પૃ. ૬૭]

અમૃત 'ઘાયલ'ની 'કેમ ભૂલી ગયા ? દટાયો છું'થી શરૂ થતી પ્રસિદ્ધ ગઝલની પ્રતિરચના હર્ષદેવે આપી છે.

મૂળ રચના : 'કેમ ભૂલી ગયા ?' કવિ : અમૃત 'ઘાયલ'

કેમ ભૂલી ગયા ? દટાયો છું,
આ ઈમારતનો હુંય પાયો છું.
હું હજી પૂર્ણ ક્યાં કળાયો છું ?
અડધોપડધો જ ઓળખાયો છું.
વિસ્તર્યા વિણ બધેય છાયો છું !
હું અજબ રીતથી ઘવાયો છું !

આમ તો એક બિન્દુ છું કિન્તુ,
સપ્તસિંધુથી સંકળાયો છું !
સૂર્યની જેમ સળગ્યો છું વર્ષો,
ચન્દ્રની જેમ ચોડવાયો છું !

[ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો : સં. ચિનુ મોદી, પૃ. ૬]

પ્રતિકાવ્ય :

કેમ ભૂલી ગયા ? ચૂંટાયો છું,
ના સરકારનો હું પાયો છું.
હું હજી પૂર્ણ ક્યાં કમાયો છું ?
પાટલીબદલુમાં જ ઓળખાયો છું.
વિસ્તર્યા વિજ્ઞ કેબિનેટમાં કપાયો છું,
ત્રિશૂંકની જેમ હું નમાયો છું.
આમ તો અપક્ષ લાગું છું પણ,
'ભાઈ'લોગમાં હું સંકળાયો છું.
પક્ષને હું વળગ્યો છું વર્ષોથી,
ટોપીઓ ફેરવી ક્યાં ધરાયો છું ?

[મોબાઇલનું ભૂત, પૃ. ૫૫]

હર્ષદેવે આ ક્ષેત્રે વિશેષ કામ કરવું જોઈએ અને એ રીતે અલ્પઘન હાસ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાનું યોગદાન આપવું જોઈએ એવી આશા આ સંગ્રહ અવશ્ય જગાવે છે.

r

પ્રકાશ

સમાજદર્શન : કેશવલાલ એન. પટેલ, ૨૦૦૫, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા, પૃ. ૮+૨૧૬, રૂ. ૧૦૦/-.

શ્રીકૃષ્ણ માધુર્ય : પ્રા. દિનેશ પાઠક, ૨૦૦૬, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ., રાવપુરા, વડોદરા, પૃ. ૧૦+૧૧૬, રૂ. ૬૦/-.

ક્ષણનો વૈભવ : ઉમેશ ભટ્ટ, દ્વિતી. ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે, ૧૦૧, રાજપેલેસ, ઘોડદોડ રોડ, સુરત-૧, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૨૦/-.

જીવનના અંતરંગ-૨ : મીનાક્ષી દેસાઈ, ૨૦૦૪, ગુજરાત પુ.સ.સ. મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા, પૃ. ૧૦+૧૬૬, રૂ. ૮૦/-.

બંદીશ : અભિજિત વ્યાસ, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અ'વાદ, પૃ. ૬+૨૧૪, રૂ. ૧૩૫/-.

વિશેષ

‘આગ કા દરિયા’ (કુર્સ્તુએન હૈદર)

શરીફ વીજળીવાળા

(૧૯૫૮માં પાકિસ્તાનમાં પ્રકાશિત, ગુજરાતી અનુવાદ બટુક દેસાઈ, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, દિલ્હી, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૧, રૂ. ૨૬-૫૦)

ઉત્તર પ્રદેશના અલીગઢમાં ૧૯૨૭માં જન્મેલાં કુર્સ્તુએન હૈદર ઉર્દૂ કથાસાહિત્યનું અતિશય આદરથી લેવાતું નામ છે. જે જમાનામાં ઉર્દૂ સાહિત્યમાં કવિતાનું પ્રભુત્વ હતું અને નવલકથાનો પ્રકાર હજી ગંભીર સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત નો'તો થયો એવા સમયે હૈદરે લખવાનું શરૂ કરેલું. ‘ઇમ્પ્રિન્ટ’ તથા ‘ઇલ્સ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઇન્ડિયા’ના સંપાદક મંડળમાં કામ કરનાર હૈદરનું મુખ્ય પ્રદાન વાર્તા-નવલકથા તથા અનુવાદક્ષેત્રે છે. વિપુલ માત્રામાં લખનાર આ લેખિકાએ બારેક નવલકથા, ચાર વાર્તાસંગ્રહ તથા અનેક પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના અનુવાદ આપ્યાં છે. ૧૯૬૭માં લખાયેલી એમની ‘પતઝડ કી આવાઝ’ નવલકથાને ભલે કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો હોય પણ ૧૯૫૮માં લખાયેલી ‘આગ કા દરિયા’ (દરિયા = નદી) હૈદરનું સર્વોત્તમ સર્જન ગણાય છે. ૧૯૮૮માં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મેળવનાર હૈદરને સોવિયેત લેન્ડ એવોર્ડ તથા ગાલિબ એવોર્ડ પણ મળી ચૂકેલ છે. ભારત સરકાર પદ્મશ્રી પુરસ્કારથી એમને સન્માની ચૂકી છે.

૧૯૫૮માં પ્રકાશિત ‘આગ કા દરિયા’ એક શકવર્તી કૃતિ છે. ઉર્દૂ કથાસાહિત્ય જગતને હચમચાવી દેનારી આ કૃતિ ઉર્દૂ નવલકથામાં નવો ચીલો ચાતરે છે. જે સમયગાળામાં ઉર્દૂ નવલકથા રંગદર્શિતા, ફેન્ટસી અને વાસ્તવના મેદ હેઠળ હાંફી રહી હતી એ સમયે હૈદર આ કૃતિ દ્વારા નવલકથાને એની બંધિયાર, સંકુચિત વિભાવનામાંથી મુક્ત કરે છે. એ સ્વરૂપમાં તાર્કિકતા ઉમેરી વણખેડાયેલા વૈચારિક પ્રવાહો અને કલ્પનાતત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. કોઈને કદાચ પ્રશ્ન થાય કે હૈદરે આ પ્રકારની નવલકથા શા માટે લખી ? વિભાજન પછી પાકિસ્તાન રહેવા ગયેલાં હૈદરે એક વાર ભત્રીજાનો આ પ્રશ્ન સાંભળ્યો : ‘અમ્મા, બસંત કયા હોતા હૈ ?’ આ છોકરીના પ્રશ્નમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક ઢાંસે એમને આ નવલકથા લખવા પ્રેર્યાં. દેખીતી રીતે સાવ નજીવો લાગતો આ પ્રશ્ન હૈદરની સંવેદનશીલતાને ઝંકુત કરી દે છે. વિભાજને જે સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ ઊભી કરી આપેલી તેના વિશે એમની સંવેદનશીલતા આ નવલકથારૂપે પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરી બેસે છે. પાકિસ્તાનમાં જ જન્મેલી આ ભત્રીજાને ‘વસંત’ના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ, ઉત્સવના માહોલ વિશે કંઈ ખબર નો'તી. પરિણામે હૈદર આ સાંસ્કૃતિક ગાથાને, પોતાની ચિંતનયાત્રાને છેક ઈ.સ. પૂ. ચોથી સદીથી શરૂ કરે છે. સમય અને ઇતિહાસના વિશાળ ફલકને આવરી લેતી આ કૃતિનું કથાનક સદીઓના પટમાં વિસ્તરેલું છે. બૌદ્ધધર્મ, હિંદુધર્મ, ભારતમાં ઇસ્લામનું આગમન, મુગલશાસન, અંગ્રેજોનું શાસન, ૧૮૫૭નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, બે-બે વિશ્વયુદ્ધો, વિભાજનની વિભીષિકા અને તે પછીનાં ભારત-પાકિસ્તાન... આટલા બૃહદ કાળખંડને આવરી લેતી આ કૃતિ સમયના સંપ્રત્યયને અજોડ રીતે રજૂ કરે છે. છેક ભારત-વિભાજન સુધી સહઅસ્તિત્વ

ધરાવતી બે સંસ્કૃતિનું વિશાળ દર્શન કરાવ્યા પછી કૃતિમાં પલટો આવે છે. વિભાજને અચાનક જ સદીઓથી સાંસ્કૃતિક સહઅસ્તિત્વ ધરાવતી બે કોમને એકમેકની દુશ્મન બનાવી દીધી. ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલી આ કથાના સર્જક બસ એક જ વાત કહેવા માગે છે : ‘યુદ્ધો કે આવાં વિભાજનો સંસ્કૃતિઓનો વિનાશ કરે છે. જેને આ બધા કાવાદાવા, ખટપટો સાથે કશી જ લેવાદેવા ન હોય એવા નિર્દોષ માણસને કાં મૂળિયામાંથી ઊખડી જવું પડે છે અને કાં મરવું પડે છે.’

કમલેશ્વરની ‘કિતને પાકિસ્તાન’, કુર્તુએન હેદરની ‘આગ કા દરિયા’ અને અબ્દુલ્લા હુસૈનની ‘ઉદાસ નસ્લે’ – આ ત્રણેય નવલકથાઓ ભારત-વિભાજન પૂર્વેના અને પછીના પ્રલંબ સમયપટને – અનેક પેઢીઓની વાતને આવરી લે છે. આ ત્રણેય કૃતિમાં ભારતીય ઉપખંડના વિભાજનને કારણે જે વ્યાપક સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ તેની વાત સમયના મર્યાદિત ઢાંચાને બાજુ પર મૂકીને કરવામાં આવી છે. જોકે આ ત્રણેય સર્જકોએ સમયનો પટ અને કથનરીતિ અલગ અલગ પસંદ કર્યા છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં લખાયેલી કમલેશ્વરની ‘કિતને પાકિસ્તાન’ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી થતા આવતાં અનેક પ્રકારનાં વિભાજનોની બૃહદ કથા છે. હેદર એમની શકવર્તી કૃતિ ‘આગકા દરિયા’માં ઈ.સ. પૂર્વે ૪થી સદીથી લઈને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળ સુધીની કથા આલેખે છે. ભારતીય ઇતિહાસના ચાર વિશિષ્ટ યુગની કથાને સાંકળતી આ કૃતિના અંતિમ ખંડમાં ભારત-વિભાજનની કરુણાંતિકાનું માર્મિક ચિત્રણ થયું છે. બૃહદ ફલકની આ નવલકથા અનોખી કથનરીતિથી વિભાજનને કારણે દ્વિધામાં જીવતા થયેલા ભારતીય મુસ્લિમની કરુણ કથનીનું આલેખન કરે છે. હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક એકતાનાં વિવિધ પાસાંઓ પર પ્રકાશ ફેંકતાં લેખિકાએ વિભાજનની કૃત્રિમતા અને અમાનવીયતાને આલેખ્યાં છે.

નવલકથાનું શીર્ષક લેખિકાએ જિગરમાંથી લીધું છે :

**યહ ઇશક નહીં આસાં, ઇતના તો સમજ લિજે,
એક આગ કા દરિયા હે ઔર ડૂબકે જાના હે...**

ગૌતમ નીલામ્બર, કમાલ રઝા, ચંપા, હરિશંકર, નિર્મળા, સ્નિલ એશ્વે જેવાં જિંદગીને ચાહનારાં પાત્રો દ્વારા કથાતંતુ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ પાત્રોની મદદથી લેખિકાએ વિભાજનની પીડાને ઊંડાણથી પ્રસ્તુત કરી છે. આ બધાં પાત્રો જાણે પાત્ર નહીં પણ સમયના વિવિધ ખંડોમાં પ્રગટ થતી યુગચેતના – સમયચેતનાનાં પ્રતીક બની જાય છે. સમયરૂપી આગની નદી આ બધાને ડુબાડે છે, ફરી પાછાં સજીવન કરે છે અને પોતાના ધસમસતા પ્રવાહ સાથે ઘસડી જાય છે. સદીઓ સુધી, અનેક જન્મો સુધી આ બધાં પાત્રો સમયની નદી સાથે વહેતાં રહે છે. હંફાવી દે એવા, મહાકાવ્ય જેવા બૃહદ ફલક પર નવલકથા વિસ્તરે છે. ભારતીય ઉપખંડના ઇતિહાસના ચાર વિશિષ્ટ તબક્કાઓમાં વહેતા સામૂહિક ચેતના-પ્રવાહને આ કૃતિ જીવંત કરવા માગે છે. ધ્યાનથી જોનાર નોંધી શકશે કે અહીં સદીઓના અનેક વળાંકો સિલસિલાવાર ઇતિહાસની ઉપરવટ જઈને નિરૂપાય છે. અહીં એવી ઘણી કાલ્પનિક ઘટનાઓ છે જે ભૂતકાળની મહત્ત્વની ક્ષણોને સમયના વ્યાપક દર્શન સાથે સાંકળે છે. અહીં વ્યક્તિની અને પ્રજાની સામૂહિક ઓળખનો પ્રશ્ન આલેખાયો છે. વ્યક્તિ નિમિત્તે સમગ્ર પ્રજાની અસ્મિતાની વાત થઈ છે. ‘ઉદાસ નસ્લે’માં લગભગ ત્રણ પેઢીની યાતનાની

કથા છે. ‘આગ કા દરિયા’માં પેઢી દર પેઢી સામાન્ય પ્રજાની પીડા સમયના વ્યાપક ફલક પર આલેખાઈ છે. પ્રજાને વિશ્વાસમાં લીધા વગર, પ્રજાની પરવા કર્યા વગર નેતાઓએ અતિશય મહત્ત્વના નિર્ણયો કર્યા જેનાં પરિણામો પ્રજાએ ભોગવવાં પડ્યાં. વિભાજનનો ખર્ચ ઘર-બાર-સ્વજનો ગુમાવવાં, માલમિલકત – ઢોરઢાંખર ગુમાવવાં કે પારાવાર હિંસા એટલો મર્યાદિત નો’તો. વિભાજન સાથે સદીઓના સહજીવનનો, સહિયારી સંસ્કૃતિ અને સહિયારા ઇતિહાસનો પણ અંત આવતો હતો. ‘સમય ઘણી ભયાનક વસ્તુ છે, તું કદી સમયથી ભયભીત થયો છે ખરો ?’ હરિશંકરના આવા પ્રશ્નથી ઊઘડતી અને આ ઉપખંડના ૧૦૦૦ કરતાં પણ વધુ વર્ષોના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને આવરી લેતી આ નવલકથામાં લેખિકા અનેક પ્રકારનાં વિભાજનો સામે પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. જાતિગત (gender) વિભાજન, સમયગત, ધર્મગત, કોમગત વિભાજનો... કોઈ પણ સ્થળકાળમાં સામાન્ય માણસે રાજનીતિનો ભોગ બની ઘર-બાર-વતન છોડવાં પડે છે કાં મરવું પડે છે. ઇતિહાસનું આ સત્ય અહીં શાશ્વત સત્ય બનીને પ્રગટ્યું છે. સમગ્ર કથામાં નદીનું કલ્પન સતત આવતું રહ્યું છે. જોકે પછીથી આ કલ્પન સાવ છીછરું લાગે છે. અને કથા ૨૦મી સદી સુધી પહોંચે ત્યાં એનો પ્રવાહ સાવ જ ગતિહીન લાગવા માંડે છે. આ નવલકથા સમય વિશેની છે. આગની નદીના સતત ચાલતા રહેલા લક્ષ્યહીન પ્રવાહની આ કથા છે. અહીં મુખ્ય ચાર કથાઓ (plot) છે. છેવટે આ બધી કથાઓ એક મુખ્ય કથાનકમાં ઓગળી જાય છે. વાંકીચૂંકી ગતિ કરતું કથાનક આધુનિક યુગ તરફ ગતિ કરે છે અને આપણે ઇતિહાસના એ સમયગાળામાં આવી પહોંચીએ છીએ જ્યાં ભારતીય ઉપખંડ એના કપાળે લખાયેલી પેલી દારુણ નિયતિનો સામનો કરવા સજ્જ થઈ રહ્યો હતો. નવલકથા મુખ્ય ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલી છે.

પ્રથમ ખંડ : ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી સદી

બીજો ખંડ : પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૧૬મી સદીનો પૂર્વાર્ધ

ત્રીજો ખંડ : ૧૮મી સદીનો અંત અને ૧૯મી સદી

ચોથો ખંડ : ભારત-વિભાજન પછીનો સમય.

નવલકથાનો સૌથી પ્રભાવક અંશ પ્રથમ ખંડમાં છે, જેમાં પ્રાચીનકાળનું આલેખન છે. ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી સદીનો ગૌતમ નીલામ્બર શ્રાવસ્તી ગુરુકુળનો વિદ્યાર્થી છે. ગૌતમ અને ચંપા પોતાના સંબંધોની ક્ષિતિજો ફંફોસે છે એ વાત પ્રભાવક ઢબે કહેવાઈ છે, નવલકથાનાં મોટાભાગનાં પાત્રો સમાજના ઉપલા વર્ગમાંથી આવે છે. શિક્ષિત અને બૌદ્ધિક છે આ પાત્રો. મદલાવ અને સાતત્યના પ્રતીકાત્મક સંબંધ પર ભાર મૂકતી આ નવલકથાના જુદા જુદા તબક્કે આવતાં પાત્રોનાં નામ એનાં એ જ રહ્યાં છે. પ્રથમ ખંડમાં શ્રાવસ્તી ગુરુકુળમાં ભણતો ગૌતમ નીલામ્બર બીજા ખંડમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો નોકર છે. ત્રીજા ખંડમાં તે બ્રહ્મોસમાજ દ્વારા ચલાવાતી શાળાનો શિક્ષક છે. અને ચોથા ખંડમાં તે લંડન અને ન્યૂયોર્કમાં રહેનારો બૌદ્ધિક છે. એકની એક કથા જુદા પરિવેશમાં, જુદા ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં પુનરાવર્તન પામતી રહે છે. સામૂહિક પુનરાવતારની કથાની જેમ બધાં જ પાત્રો ફરી પાછાં એના એ જ નામે કથાપ્રવાહમાં સામે મળે છે. બધાં પોતાના પૂર્વજીવન જેવી જ ભૂમિકા ભજવે છે. કથાનું આ boat માળખું સર્જકની સિદ્ધિ છે. અલગ અલગ કાળખંડમાં એનાં એ જ પાત્રોનું સામુ મળવું આ નવલકથાને એક અનોખી ભારતીય નવલકથા બનાવે છે.

સમયના વિશાળ પટને આવરી લેતી આ કૃતિનો આરંભ છેક ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી સદીથી થાય છે. બૌદ્ધ શ્રમણો ચોતરફ ધૂમી રહ્યા છે. શ્રાવસ્તી ગુરુકુળના અંતિમ વર્ષના વિદ્યાર્થી ગૌતમ નીલામ્બરની રઝળપાટ નિમિત્તે બદલાતો રાજ્યરંગ, બદલાતો સમય આલેખાયો છે. યાજ્ઞક્યની કૂટનીતિ, મગધનો અંત, ચંદ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય... પછીના તબક્કે ભૂતકાળ બની ચૂકેલી શ્રાવસ્તી નગરી છે. જ્યાં વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં, વેદોની ઋચાઓ ગુંજતી રહેતી ત્યાં ઉજ્જવ સૂમસામ આશ્રમો છે. બુદ્ધને ભગવાન બનાવી દેવાયા હતા તે સમયની આ વાત છે. એકાદ-બે ઝનૂની આક્રમકોને બાદ કરતાં મુસ્લિમ શાસકોને મૂર્તિભંજન કરવાને બદલે આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તથા તેના સાહિત્યમાં વધુ રસ પડતો હતો. એમને અહીંનાં સંગીત, હસ્તપ્રતો તથા અન્ય કળાઓમાં રસ પડે છે. ચંપાને ચાહતો ગૌતમ કલાકાર છે. પણ ચંદ્રગુપ્તે શ્રાવસ્તી પર કરેલ આક્રમણને કારણે એનું કળા અને જિંદગી વિશેનું સપનું રોળાઈ જાય છે. આ રાજકીય બળો એની વહાલી નગરીને રોળી નાખે છે ત્યારે ગૌતમ એના કલાકાર મિત્રોને પૂછે છે : ‘રાજા નંદ સાથે મારે કંઈ લેવાદેવા નથી. હું વિષ્ણુગુપ્તને ઓળખતો નથી. ચંદ્રગુપ્ત સાથે મારે કોઈ ઝઘડો નથી. આ બધા ભેળા થઈને મને પોતાની લડાઈમાં શા માટે ઘસડે છે ? (૩૭) ગૌતમનો આ પ્રશ્ન હકીકતે ‘આગ કા દરિયા’નો કેન્દ્રવર્તી પ્રશ્ન છે. આખી નવલકથામાં આપણને એક નિર્દોષ, તટસ્થ નાગરિકના કરુણ આર્કંદના પડઘા સંભળાયા કરે છે. ‘મારો શો વાંક ? મને શા માટે ઘરથી બેઘર, વતનથી બેવતન કરવામાં આવ્યો ?’ ઇતિહાસના દરેક તબક્કે સામાન્ય માણસ દ્વારા આ પ્રશ્ન પુછાતો જ રહ્યો. ૧૯૪૭માં તો કરોડો લોકોનો આ જ પ્રશ્ન હતો. આવા એકાદ પ્રશ્ન વડે પણ નવલકથાને એક તંતુએ બાંધી શકાય એ તો આ કૃતિ વાંચીએ ત્યારે જ સમજાય.

ગૌતમની નિષ્ફળતા એ જ એની નિયતિ છે. ચંપા પ્રત્યેનો એનો પહેલો પ્રેમ અપૂર્ણ રહે છે. એક રીતે જોઈએ તો અપૂર્ણતાનો આ ભાવ ગૌતમ અને ચંપાના પ્રેમની કાયમી નિયતિ છે. પછીના દરેક યુગમાં ગૌતમ અને ચંપા મળે છે ખરાં પણ એમના માટે સહજવન શક્ય નથી બન્યું. ગૌતમને એક સત્ય લાધે છે : ‘તમે જેને ચાહો છો, તેને તમારી પરવાહ નથી અને જે તમારા પર પ્રાણ પાથરે છે તેનામાં તમને રસ નથી’ (૪૨) ગૌતમ, ચંપા અને નિર્મળાના સંદર્ભે આ સાચું ઠરે છે. કલાત્મક રીતે આલેખાયેલા આ પ્રથમ ખંડમાં સરયૂ નદી પાર કરતાં ગૌતમ ડૂબી જાય છે અને નદીના ચિરપ્રવાહનો એક હિસ્સો બની જાય છે. લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પછી ફરી આ પાત્ર કમાલરૂપે પ્રગટ થાય છે. પરિણામો રહેવાસી કમાલ અહીં આવ્યા પછી સંપૂર્ણપણે ભારતીય થઈ જઈ જિંદગીના અર્થની શોધ પાછળ મંડાઈ એક મહાન અને મુક્ત સંસ્કૃતિનો હિસ્સો બની જાય છે. આરંભનાં વર્ષોમાં હિંદ એને પરાયું લાગે છે પણ વર્ષો વિતવાની સાથે હિંદ એનું વતન બની જાય છે. ભારતમાં સત્તાધીશો બદલાતા રહ્યા, પાટનગરો બદલાતાં રહ્યાં. યુદ્ધ, કત્લેઆમ અને લોહીની નદીઓ જોયા પછી કમાલનો જીવ ઊઠી જાય છે. એને સમજાય છે કે : ‘પુસ્તકો નકામાં હતાં, જ્ઞાન વ્યર્થ હતું, દર્શન નિરર્થક હતું.’ (૬૦) યુદ્ધો લડતી વખતે એને પ્રશ્ન થાય છે : ‘હું સામેવાળા માનવીને ખતમ કરું છું કારણ કે તે ચોટલી રાખે છે અથવા ગાયની પૂજા કરે છે. સામેવાળો મારા જેવો નથી, મારા ધર્મનો નથી એટલે એને ખતમ કરી દેવાનો ? ...આટલાં સુંદર બનારસનો નાશ કરી તેને ખંડેર બનાવી દેવાનું કારણ કે ત્યાંનાં મંદિરોમાં લાખો,

કરોડો મૂર્તિઓનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે ? પણ એ મૂર્તિઓએ મારું શું બગાડ્યું છે ?’ (૬૦-૬૧) એક વખતના ભવ્ય મહેલોને સૂમસામ ખંડેરોમાં પલટાયેલા જોઈ, ચક્રવર્તી રાજાઓનાં નામોનિશાન મટી ગયેલાં જોઈ કાળની આ અજબ લીલા સામે માથું ઝુકાવી, બધું છોડી કમાલ પણ ગૌતમની જેમ નીકળી પડે છે. આ એક એવો અજબ સમયગાળો હતો ત્યારે સમગ્ર દેશના માહોલમાં એક નવો જ વળાંક આવી રહ્યો હતો. સમગ્ર દેશ ભક્તિમાર્ગી સૂફીઓ તથા સંતોના માર્ગે ચાલી રહ્યો હતો. વગર તલવારે લોકો એક થઈ રહ્યા હતા. આ નિરાળી દુનિયામાં હિંદુ-મુસલમાન જેવા કોઈ ભેદ જ નો’તા. આ ખરું લોકશાહી ભારત હતું, જેના પર સાધુ-સંતો અને સૂફીઓનું શાસન હતું. સામાન્ય માણસ પોતાની તાનમાં, મોજમાં જીવે જતો હતો. એને દેશની રાજનીતિ સાથે કશી જ લેવાદેવા નો’તી. દિલ્હીના તખ્ત પર રાજા હોય કે સુલતાન... એ સામાન્ય માણસને એનાથી કોઈ ફરક પડતો નો’તો. એ ખેડૂતના બાપદાદા જેઠના ધોમધખતા તાપમાં કામ કરતા, શ્રાવણમાં ગીતો ગાતા અને દુકાળ પડતો ત્યારે ચૂપચાપ મરણને શરણ થઈ જતા. (૬૯) દરેક સમયની આ વાસ્તવિકતા છે કે જ્યાં સુધી સામાન્ય માણસને રાજનીતિમાં સંડોવવામાં નથી આવતો ત્યાં સુધી તે માત્ર અને માત્ર માણસ તરીકે જ વર્તે છે. એને ધર્મનું અફીણ પિવડાવો તો જ તે આ કે પેલી કોમનો થઈ દાનવ જેવું વર્તન કરી શકે છે.

કમાલનું વતન હિંદુસ્તાન થઈ ગયું. એની ભાષા બંગાળી થઈ ગઈ. વર્ષો પછી વળી સમયે કરવટ બદલી. દિલ્હીના તખ્ત પર વળી સત્તાપલટો થયો. કમાલને અફઘાનો અને મોગલોના ઝઘડામાં જરાય રસ નો’તો પણ ૧૫૨૫માં બાબર ઇબ્રાહિમ લોદીને હરાવીને મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરે ત્યારે આ બે સત્તાની લડાઈમાં કોઈ કારણ વગર જ કમાલે મરવું પડે છે. કમાલ તો માત્ર એટલું જ ઇચ્છતો હતો કે અહીં તેને શાંતિથી જીવવા દેવામાં આવે કારણ કે આ તેનો મુલક હતો, તેનું વહાલું વતન હતું. અહીં તેનાં સંતાનો પેદા થયાં હતાં, અહીં જ તેની પત્નીની કબર હતી, અહીં તેના ધાનથી હર્ષાભર્યા ખેતરો હતાં. તેણે બંગાળી ભાષાને પોતાના લોહીથી સીંચી હતી, તેમાં ગીત રચ્યાં હતાં, તે અહીં જ રહેશે. તેને ગદ્દાર કહેવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી....’ (૭૬) કદાચ દરેક દેશભક્ત મુસ્લિમનો આજે સદીઓ પછી પણ આ જ આર્તનાદ નથી ? લડાઈ કદી પણ બે ધર્મ વચ્ચે નથી થતી પણ એ રાજનૈતિક શક્તિ વચ્ચે થતી હોય છે એ વાત કમાલ સમજી ગયો છે. બધાએ આ વાત સમજી લેવા જેવી છે. બાબર અને લોદી બેઉ ઇસ્લામના અનુયાયી હતા. તો પણ લડ્યા જ હતાને ? હુમાયુ કે શેરખાં, એકમેકને ખતમ કરનારાઓની આ લડાઈ રાજનૈતિક હતી, ધર્મ સાથે એને કોઈ લેવાદેવા નો’તી.

કથાના ત્રીજા ખંડમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના સાથે ભરડો લેતા અંગ્રેજ શાસનની વાત છે. આ ખંડનો નાયક છે સ્લિલ હાવર્ડ એશ્વે. ‘તમસ’ના અંગ્રેજ હાકેમ રિચર્ડની જેમ સ્લિલ પણ વ્યક્તિ તરીકે અને શાસક તરીકે સાવ જુદો છે. ભારતના રાજાઓ-નવાબો જેવી વૈભવી રહેણીકરણીના અભરખા અંગ્રેજ પ્રજાને સત્તા તરફ દોરી ગયા. કંપનીની ઉઘાડી લૂંટ અને નીતિઓના કારણે લક્ષ્મીદેવી હિંદુસ્તાનથી મોં ફેરવી બેઠાં, ગૃહઉદ્યોગો ભાંગી પડ્યા અને ભૂખમરો પ્રજા માટે રોજની વાત બની ગઈ. પ્રજાને અંગ્રેજોની સરખામણીએ મોગલ શાસકો ભલા લાગતા. મુગલોએ હિંદુસ્તાનને જ પોતાનું વતન માન્યું

હતું એટલે આ દેશની દોલતને બહાર ઘસડી જવાની ચેષ્ટા એમણે કદી નો'તી કરી. આ દેશની હિંદુ પ્રજા નવાબ માટે જીવ બાળતી તો મુસ્લિમ પ્રજા એના રાજા માટે જીવ આપતી. પ્રજામાનસની આવી એકતાની નોંધ લેવાને બદલે અંગ્રેજો શું નોંધે છે ? : 'બંગાળનાં હિન્દુઓ મુસલમાન નવાબોને ઘણા કરે છે. મુસલમાન હિન્દુઓના ખૂનના તરસ્યા છે. આ દેશમાં કોઈ એકતા જ નથી. વાસ્તવમાં તેને એક દેશ કહેવો જ ન જોઈએ.' (૯૪) ગૃહઉદ્યોગો ભાંગી પડ્યા, હાથસાળ પર કામ કરનારા કારીગરોનાં આંગણાં કાપી લેવાયાં. બેકાર થયેલી પ્રજા લાચારીથી જમીન તરફ, ગામડા તરફ વળી. લેખિકા નોંધે છે : 'દુનિયાના સૌથી મોટા ઔદ્યોગિક દેશ હિંદુસ્તાનનું હવે કૃષિપ્રધાન દેશમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું.' (૯૨)

એડમિરલ વોટ્સને સિરાજુદ્દૌલાના વિરોધમાં જે કહેલું તે કરી પણ દેખાડ્યું : 'હું તમારા દેશમાં એવી આગ સળગાવીશ કે જેને ગંગાનું બધું પાણી પણ બુઝાવી નહીં શકે.' (૯૫) ને થયું પણ એવું જ. બાકી અંગ્રેજ હકૂમત પહેલાં અયોધ્યા કેવું હતું ? 'અહીં હિંદુ અને મુસલમાનના ભેદને કોઈ જાણતું નો'તું. ધાર્મિક માન્યતાને પ્રજાનો અંગત પ્રશ્ન માનવામાં આવતો હતો. મોહરમના દિવસોમાં ઝઘડા ન થતા અને મસ્જિદની સામે વાજાં વગાડવામાં ન આવતાં. હિન્દુઓ તાજિયાની માનતા રાખતા અને મુસ્લિમો દિવાળીનો તહેવાર ઊજવતા.' (૧૦૬) પણ આવા સુમેળભર્યા વાતાવરણમાં અંગ્રેજો શું નોંધે છે ? 'દેશના હિન્દુ-મુસલમાનો એકબીજાના ખૂનના તરસ્યા છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ અત્યંત જરૂરી છે કે આપણી સરકાર આ જંગલી જ્ઞાતિઓને અજ્ઞાન અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત કરવા માટે શક્ય તેટલાં વધુ બાઇબલો અને બંદૂકો મોકલે...' (૧૦૭) અને ખરેખર જ ભૂખમરાથી ત્રસ્ત પ્રજા ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળી રહી હતી.

સિલની કથા શરૂ થાય છે ત્યાં સર્જક રસપ્રદ રીતે અભિમાની રાજા સુલેમાનની બોધકથાનો ઉપયોગ કરે છે. સુલેમાન આખી દુનિયાનાં પ્રાણીઓને પોતાના મહેલમાં ભોજન માટે નિમંત્રણ આપે છે પણ આવી એક માત્ર વ્હેલ માછલી અને એકલી જ બધું ખાઈ ગઈ. એડમિરલ વોટ્સન નામની વ્હેલ સિરાજુદ્દૌલાને ગળી ગઈ એવું ઉમેરતા સર્જક પછી તરત જ આ સંકુલ ખંડ માટેનો રાજકીય સંદર્ભ જોડી આપે છે. આ ખંડમાં ફરી પાછાં જૂનાં પાત્રો દેખા દે છે. સિલ અવધની વારાંગના ચંપા પાછળ ઘેલા છે. ગૌતમ નીલામ્બર સિલને ત્યાં કામ કરે છે. અહીં તમામ ક્ષેત્રોમાં પડતી તરફની ગતિ આવેખાઈ છે. પ્રેમનાં મીઠાં વચનો આપતી, મુક્ત મિજાજ, મોજીલી, ચબરાક, હસમુખી ચંપાનાં રૂપ અને અવાજના જાદુમાં ભલભલા ખોવાઈ જાય... પણ એ જ ચંપા રસ્તા પર ભીખ માગતી દેખાય છે. હેબતાઈ જવાય એ રીતે અહીં કાળની ગતિ આવેખાઈ છે. જોકે આ ખંડમાં અતીતરાગ જરા મુખરપણે આવેખાયો છે.

અંતિમ ખંડમાં વાર્તા અતિશય ઝડપે આગળ વધે છે. હવે તમામ પાત્રોનો પુનરાવતાર થાય છે. આદર્શોના જગતમાં જીવતાં ગૌતમ, હરિશંકર, ચંપા, નિર્મલા, કમાલ - આ બધાં મિત્રો વચ્ચે નાના-મોટા સાંસ્કૃતિક અને વ્યક્તિગત ભેદ છે પણ તે છતાં એ બધાં એકમેકને દિલોજાનથી ચાહે છે. હવે આ બધાં ડાબેરી વિચારસરણી સાથે સંકળાયેલાં છે. એમની વચ્ચે બૌદ્ધિક બિરાદરી છે. બેફિકરાઈમાં યુવાની વિતાવતાં આ મિત્રોને ઈતિહાસની = કાળની થપ્પટ છૂટા પાડી દે છે. ઈતિહાસ એમને કાટમાળની જેમ આગના દરિયામાં ફેંકી દે છે.

હવે એમની પાસે એક જ વસ્તુ બચી છે અને એ છે ભૂતકાળના સુંદર દિવસો માટેનો ઝુરાપો. કૃતિનો આ સૌથી મહત્ત્વનો ખંડ છે. પણ આ ખંડ નવલકથાનો સૌથી નબળો ખંડ છે. સર્જક એમની કથાને આ જૂથની બહાર નથી લઈ જઈ શક્યા. જે વ્યાપક, બૃહદ પટને સર્જક આરંભે ઊંડાળમાં લે છે એવું પછીથી પણ થશે એવી ભાવકની અપેક્ષા અહીં ભોંટી પડી છે. આ બધાં પાત્રો કેમ્પસમાં બેઠાં બેઠાં કાન્તિની વાતો, પ્રેમ અને જિંદગી વિશેની મોટી મોટી વાતો કર્યે રાખે છે અને એમની આ વાતોમાં કૃતિનો મૂળભૂત પ્રશ્ન - કોઈ પણ કારણ વગર સામાન્ય માણસને થતી મૂળિયામાંથી ઊખડી જવાની સજા-ધાર ગુમાવતો જાય છે. ભારત-વિભાજન જેવી ટ્રેજેડીની વાત તીવ્રતા ગુમાવતી જાય છે. વળી વક્તા તો એ છે કે અંગ્રેજોનો વિરોધ કરનારા આ તમામ ડાબેરી બૌદ્ધિકો કટોકટીની ઘડીએ ઈંગ્લેન્ડ જતા રહે છે. પોતાની પાછળ પારાવાર યાતનામાં ઘેરાયેલા લોકસમૂહને છોડીને જતું આ ટોળું વિભાજનની ભૂતાવળનો સામનો નથી કરી શકતું એટલે પલાયન સાધે છે. આ પાત્રો એક અર્થમાં અબ્દુલ્લા હુસૈનની 'ઉદાસ નસ્લે'ની ત્રસ્ત પેઢીઓ છે. ઈતિહાસ હુસૈનની 'બસ્તી'ના કાયમ માટે વતનવિચ્છેદનો ભોગ બનેલા, મૂળિયાં ઊખડી ગયેલાં પાત્રો છે.

કમાલ અને ચંપા જેવા લોકોને પોતાના દેશ પર ગર્વ છે. હિંદુસ્તાન એમનું વહાલું વતન છે જ્યાં છેલ્લાં ૮૦૦થી પણ વધુ વર્ષથી એમના વડવાઓ રહેતા આવ્યા છે. તે છતાં કમાલે પરાણે પાકિસ્તાન ધકેલાવું પડે છે. ચંપા ધરાર ભારતમાં રહે છે પણ માનસિક રીતે તો તે નિર્વાસિત થઈ જ ચૂકી છે. અહીંના લોકો તો તેને પારકી જ માને છે. કાશીની ગલીઓ, ઘાટ અને શિવાલય ચંપાને એટલાં જ પોતાનાં લાગે છે જેટલાં એની દોસ્ત લીલા ભાર્ગવને. મોટા થયા પછી અચાનક જ એને ખબર પડે છે કે આ શિવાલયો પર એનો કોઈ જ અધિકાર નથી. કેમ કે એ કપાળ પર ચાંદલો નથી કરતી અને એની મા મહાદેવની આરતી ઉતારવાને બદલે નમાઝ પઢે છે. બસ, આવાં ક્ષુલ્લક અને અંગત કારણોસર એની સંસ્કૃતિ, એની વફાદારી પણ જુદી થઈ જાય છે. તિરંગાની છાયામાં એને પારકી માનવામાં આવે છે. ચંપાનો આ પ્રશ્ન લગભગ તમામ હિંદુસ્તાની મુસલમાનોનો પ્રશ્ન છે : 'મેં વસંત કોલેજમાં ત્રિરંગાની છાયા હેકળ ઊભા રહી 'જનગણમન' ગાયું છે. પણ મને હંમેશાં લાગ્યું છે કે આ ત્રિરંગાની છાયા હેકળ મને પરાયી માનવામાં આવતી. હું તો આ દેશની જ નિવાસી છું. મારા માટે હું બીજો દેશ ક્યાંથી લાવું ? મને દેશ છોડી જવાનો વિચાર કદી પણ નથી આવ્યો.' (૧૯૭) આ આખા ટોળામાં કમાલ સૌથી વધુ સંવેદનશીલ 'ભારતીય' છે. એના જેવા લોકોને કારણે જ ભાગલાની ઘટના વધુ વધુ એબ્સર્ડ લાગે છે. 'ભૂખે મરી જઈશ પણ વતન છોડવાનો વિચાર નહીં કરું' (૩૧૭) એવું કહેનારો, હિંદુસ્તાનને દિલોજાનથી ચાહનારો, વિભાજનનો વિરોધ કરનારો ઉચ્ચતમ ડિગ્રીધારી કમાલ મુસ્લિમ હોવાને કારણે નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળ રહે છે. અખંડ હિંદુસ્તાનના નારા લગાવનારો, સતત શંકાની સોયનો ભોગ બને છે. લખનૌનો આ ઈન્કલાબી કાંગ્રેસી, અખંડ ભારતની મહાનતાના સતત ગીત ગાનારો કમાલ બાપીકું મકાન નિરાશ્રિત મિલકત જાહેર થતાંની સાથે જ મા-બાપ સાથે પાકિસ્તાન જવાની ટ્રેન પકડે છે. હિંદુસ્તાનના સામંતવર્ગીય કુટુંબમાં જન્મેલા કમાલને ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળ પર ગર્વ હતો, વર્તમાન પર પશ્ચાત્તાપ અને ભવિષ્ય માટે એના

મનમાં માયા હતી. પાકિસ્તાનના કટ્ટર વિરોધી કમાલને આ દેશના બદલાયેલા સંજોગો પાકિસ્તાન પહોંચાડે છે. પણ પાકિસ્તાન ગયા પછી એ ત્યાંનો થઈ શકતો નથી, ભારતને ભૂલી શકતો નથી. એને સતત એવું લાગે છે જાણે એણે પોતાની જાતને વેચી દીધી હોય. એ ગૌતમને કહે પણ છે : ‘મેં મારી જાતને વેચી છે. કિમત સારી મળી રહી હતી. બોલીનો સમય હતો.’ (૩૬૪) આઝાદ પાકિસ્તાનમાં જનારા ભણેલા હિંદુસ્તાની મુસલમાનને મોટા હોદ્દા પર નોકરી મળી જતી હતી એ જાણીતી વાત છે. પોતાનાં તમામ આદર્શો, માન્યતાઓને છોડી દઈ, નિર્ભાન્ત થઈ પાકિસ્તાન જતો રહેલો કમાલ એક વર્ષ પછી ભારતની મુલાકાતે આવે ત્યારે એનો વિષાદ શારી નાખે એવો છે. ગઈ કાલ સુધી જે એનું વતન હતું ત્યાં હવે એ પરદેશી હતો. પાછા પાકિસ્તાન જતી વેળાએ ટ્રેનમાં છૂટ્ટા મોંએ રડી પડતો કમાલ બેઉ દેશ પ્રત્યેની વફાદારીની ક્યાંક વચ્ચે ઊભો છે. એક એનું વતન છે, બીજો એનો દેશ છે. મૂળિયાં ઊખડી ગયેલા અસંખ્ય લોકોની લાગણીનો પડઘો કમાલનાં આંસુમાં પડે છે : ‘હું જ લાશ છું અને કબર ખોદનારો પણ હું જ છું. અને રડનારો પણ હું જ છું’ (૩૭૨) એવું કહેતો કમાલ તમામ નિર્વાસિતોની નિર્ભાન્તિનો પડઘો પાડે છે. કમાલના પાત્ર દ્વારા બે દેશ વચ્ચેની વફાદારીઓ વચ્ચે સંઘર્ષનો શિકાર થતી મુસ્લિમ પેઢીની મનોવ્યથાને લેખિકાએ પ્રભાવક ઢબે અભિવ્યક્ત કરી છે.

‘યાદ કરો અબ્દુલ મન્સુર કમાલુદ્દીન હિંદુસ્તાનમાં કેવી રીતે પ્રવેશ્યો હતો અને કેવી રીતે નિર્વાસિત થયો ?’ (૩૭૬) નવલકથાનું આ વિધાન સાદુંસીધું નથી. આ વિધાનથી ‘આગ કા દરિયા’નું વિષયવસ્તુ પ્રતીકાત્મક રીતે સૂચવાય છે. એ પહેલી વાર હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે એની હાજરી આગતુક જેવી હતી. ઇતિહાસના લાંબા અંતરાલ પછી પોતાના કાબૂ બહારનાં રાજકીય પરિબળો ફરી એક વાર તેને આ દેશમાં પારકો બનાવી દે છે. આવ્યો ત્યારે એણે પોતાનું આગતુકપણું સ્વીકારેલું હતું પણ પછીની સદીઓમાં તે અહીંનો જ વતની બની ગયો હતો. આટલી સદીઓ પછી એણે પોતાના પૂર્વજોની કબરો છોડી સાવ અજાણી ભોંયમાં જવું પડ્યું. બેઉ કોમનો સાંસ્કૃતિક વારસો, રીતરિવાજો, ઉત્સવો, પુરાકથાઓ, ભાષાઓની આપ-લે, એક જ પ્રકારના ભૌગોલિક વાતાવરણમાં સદીઓ સુધી એક જ આકાશ નીચે જીવવાનો અહેસાસ સહેલાઈથી થોડો જ ભૂલી શકાય ? આ સહિયારી સંસ્કૃતિએ સંત કબીરને ઉછેર્યાં છે, આ જ સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરનાર દારાશિકોહને પોષ્યો છે. પણ અંતિમવાદી રાજકીય વિચારસરણી તથા કોમી માનસિકતાને કારણે સાથે જીવવાની, એકમેકના વારસાને વહેંચવાની ભાવના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. બ્રિટિશ શાસકોએ અમલમાં મૂકેલી ‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’ની નીતિને કારણે બેઉ કોમ એકબીજાની દુશ્મન થઈ ગઈ હતી. ચંપાના પ્રો. બેનરજી કહે છે તે સાવ સાચું છે : ‘અંગ્રેજોના આગમન પહેલાં આ દેશમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ઘર્ષણ નો’તાં થતાં. યુદ્ધ થતાં હતાં પણ એ યુદ્ધો રાજકીય હતાં. હિન્દુ રાજાઓના લશ્કરમાં મુસ્લિમ સેનાપતિ અને સિપાહી લડતા તો મુસ્લિમો તરફથી હિન્દુઓ લડતા હતા. એ રાજકીય જૂથબંધી હતી. આજે જે બની રહ્યું છે તે રાજકીય પાગલપણું છે’ (૧૯૭) પણ અંગ્રેજોની આ ચાલને કારણે બેઉ કોમ વચ્ચેની સંવાદિતા સંઘર્ષમાં પરિણમી હતી. સદીઓની સહિયારી સંસ્કૃતિને વેરવિખેર કરી દેવાની ચાલ બ્રિટિશરો કેટલી ચાલાકીથી રમ્યા એ જાણીતી ઘટના છે. દેશના કપાળો

પરાણે ઠોકી બેસાડેલા વિભાજને પછીથી આ બેઉ કોમને કાયમી લડતી કરી દીધી. અંગ્રેજોની વિદાય પછી આ બેઉ કોમને લડતી રાખવાની જવાબદારી આપણા રાજકીય નેતાઓએ લીધી. એ પણ એટલી જ જાણીતી વાત છે. શુદ્ધ અર્થમાં આ નવલકથા ઐતિહાસિક નથી. તે છતાં અહીં એક એવી સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાનું કાલ્પનિક પુનર્નિર્માણ થયું છે જેનો પાયો ઇતિહાસમાં છે.

સમયની તેજ રફતાર બતાવતા સર્જક વાતને છેક ૧૯૪૦-૪૧ સુધી લઈ આવે છે. અહીં સર્જકનો અવાજ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકાય છે. સમગ્ર દેશના બદલાતા, ધૂંધવાતા વાતાવરણ સંદર્ભે કહેવાયું છે : ‘અસંતોષ અને બેચેનીનું મૂળ કારણ આર્થિક હતું. જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચે સંઘર્ષ હતો. અંગ્રેજ સરકાર આ અસંતોષને કોમી રૂપ આપી રહી હતી, જેથી જનસાધારણનું ધ્યાન મૂળ સમસ્યા પરથી બીજી તરફ વળી જાય.’ (૧૪૭) સમયની આ તેજ રફતારમાં બદલાતો માહોલ, બદલાતી તહેઝીબનું આલેખન થયું છે. સમગ્ર દેશમાં પ્રજાકીય સ્તરે ઘણુંબધું બદલાઈ રહ્યું હતું. અંગ્રેજોએ જેમની સાથે લડીને શાસનનો દોર હાથમાં લીધો હતો એ મુસલમાન પ્રજાને કચડવામાં કંઈ બાકી નો’તું રાખ્યું. મુસ્લિમોના ઘરની ભાષાને શિક્ષણમાં ક્યાંય સ્થાન ન રહ્યું જ્યારે અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવવાને કારણે હિંદુઓ નોકરી મેળવી શક્યા. કમાલ કહે છે : ‘હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોના પગ ઊખડી જવાનું એક દુર્ભાગ્યપૂર્ણ કારણ ભાષા છે. હિંદુસ્તાનમાં આજે ઉદૂને માત્ર મુસલમાનોની ભાષા ગણવામાં આવે છે. હકીકતે ઉદૂ ભાષા હિન્દુ-મુસ્લિમ બેઉની શિષ્ટાચાર અને બોલચાલની ભાષા હતી.’ (૩૧૯) આમાં એક બીજું પરિબળ પણ બહુ મહત્વનું બન્યું. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની ‘આનંદમઠ’નો સાર એ હતો કે અમે મુસલમાનોને પૂરી રીતે નષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. મુસ્લિમ વિરુદ્ધ દ્વેષ અને ઘૃણા ફેલાવનાર ‘આનંદમઠ’નું ‘વંદેમાતરમ’ રાષ્ટ્રીયગાન તરીકે પસંદગી પામ્યું પરિણામે મુસ્લિમો રાષ્ટ્રીય એકતાથી વધુ દૂર થયા. (૧૬૮) નોકરી અને શિક્ષણમાં હિંદુઓની પાછળ રહી જનારા મુસલમાનોમાં ભય અને આશંકાની, અસલામતીની મનોવૃત્તિ પેદા થવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. સમય વર્તીને અંગ્રેજોએ આ આશંકાને ભડકાવી હતી. (વધુ રસ ધરાવનારે આ સંદર્ભે ‘હિંદનો કોમી ત્રિકોણ’ પુસ્તક જોવું.)

૩૪મા પ્રકરણમાં ખૂનની વર્ષા, લોહીનો કીચડ, લોહી વરસાવતાં વાદળાં દેખાડતા સર્જકે ૩૫મા પ્રકરણમાં કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અર્જુનનો વિષાદયોગ નિરૂપી ભારત-પાકિસ્તાનવિભાજનને વ્યંજિત કરે છે. અર્જુન કૃષ્ણને કહે છે : ‘કુદુંબ નષ્ટ થવાથી પ્રાચીન પરંપરાઓ સમાપ્ત થઈ જશે. (૨૨૧) પડોશી પડોશીને મારી રહ્યો છે. ભાઈ-ભાઈ બે પક્ષે વહેંચાઈ ગયા છે. આ વિષાદ સમગ્ર પ્રજાનો છે. હિંદુ-મુસ્લિમ સંઘર્ષને કૌરવ-પાંડવ યુદ્ધ સાથે સરખાવતાં લેખિકા સ્પષ્ટપણે કહે છે કે લડીલડીને મરનારા, અલગ થનારા બેઉનાં મૂળ અને કુળ તો એક જ છે. નષ્ટ તો છેલ્લે એક જ કુળના માણસો થવાના હતા. વેદવાનું તો પરંપરા અને સંસ્કૃતિના ભાગે જ આવવાનું હતું. ૩૬મા પ્રકરણમાં સર્જક માત્ર આટલું જ લખે છે : હિંદુસ્તાન ઈસ્વીસન ૧૯૪૭ને પછી આગળના પ્રકરણ પર જતા રહે છે. જેમ જેમ વિભાજનની શક્યતા સ્પષ્ટ થતી જાય છે તેમ તેમ રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ જાણે કે વહેંચાતી જાય છે. કેટલાક લોકો ઉઘાડે છોગ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેના ભવ્ય

ગૌરવની વાત કરવા માંડ્યા તો કેટલાક ઇસ્લામની શાનની વાતો કરવા માંડ્યા. આ બધી બબાલ વચ્ચે ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે શું એ પ્રશ્ન પુછાતો જ બંધ થઈ ગયો. ૨૦૦૦ વર્ષથી ભારતીય ભૂમિને વતન બનાવીને રહેનારા મુસ્લિમો અચાનક જ નાપાક યવન કે મ્લેચ્છ કેમના થઈ ગયા ? શું ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે એમને કશી લેવાદેવા નો'તી ? એ સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવવામાં એમનો કયો ફાળો નો'તો ? પોતાના પ્રેમને નકારી ભારતની ભૂમિ પર રહેવાનું પસંદ કરનારાં યંપા જેવા લાખો મુસ્લિમો હતા જ... પણ એમની વતનપરસ્તીને, એમના ત્યાગને ધરાવ અવગણવામાં આવ્યાં. 'આગકા દરિયા'માં ૧૯૪૭નું વિભાજન સર્જક માટે હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક સંબંધોને ફરીથી તપાસવા માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બન્યું. બેઉ કોમ વચ્ચેના સદીઓના સાંસ્કૃતિક સંબંધોના ધોવાણની પીડા આ નવલકથામાં ગૌણકથાનકરૂપે વહા કરે છે. અહીં પાયાનો પ્રશ્ન એક જ છે : 'સદીઓના ઇતિહાસે જોયેલું સાતત્ય વિભાજનના એક જ ઝાટકે તૂટી કેમ પડ્યું ? લોકોએ આ વિચ્છેદને સ્વીકારી કેમ લીધો ?' રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સામાન્ય પ્રવાહમાં અચાનક આડી આવેલી આ ભયાનક ઐતિહાસિક ઘટનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સર્જકે આ પ્રશ્નની તપાસ કરી છે.

અંતિમ પ્રકરણોમાં જમીનદારી-સામંતશાહી વ્યવસ્થાના ભાંગી પડવાને કારણે ઘર-બાર-વતનથી, મૂળિયામાંથી ઊખડી જનારાઓની વ્યથા આલેખાઈ છે. હંમેશાં જમીનદારી વિરુદ્ધ, પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ સૂત્રો પોકારનારો કમાલ લંડનથી પાછો ફરીને જુએ છે તો : આલીશાન 'ગુલફિશાં' વેરાન પડ્યું હતું. બાગનાં વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં હતાં. ચોતરફ ઝાડીઝાંખરાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. ગેરેજ અને ઘોડાર ગોદામમાં ફેરવાઈ ગયાં હતાં, કારણ પાકિસ્તાન હિજરત કરી જનારા તમામ સગાં પોતપોતાનો સામાન અહીં ખડકી ગયા હતા. કમાલ એના કટ્ટર મુસ્લિમ લીગી બાપને પૂછે છે : 'કરબલા હિજરત કરશે કે પાકિસ્તાન ?' બાપનો જવાબ સ્પષ્ટ છે : 'આપણે કંઈ ભાગેડુ છીએ ? અહીં જ રહીશું.' (૩૧૩) પણ જમીનની માલિકીના નિયમો બદલાઈ ગયા, વર્ગ સમીકરણો ઊલટસૂલટ થઈ ગયાં. જમાનાઓ સુધી જમીનદારી ભોગવનારા મુસ્લિમ હવે મજૂરી કરવા લાગ્યા હતા. હિંદુ મધ્યમવર્ગ ધીમે ધીમે માથું કાઢી રહ્યો હતો અને મુસ્લિમ વધુ ને વધુ પછાત થતા જતા હતા. આ બે વર્ગ વચ્ચેની ખાઈ વધુ ને વધુ પહોળી થવાનાં કારણ ધાર્મિક ઓછાં અને આર્થિક વધુ હતાં. (આના પુરાવા માટે 'હિંદનો કોમી ત્રિકોણ' પુસ્તક જોવું.) આ દેશમાં ગૌતમ કે હરિને નોકરી મળે છે પણ ઉચ્ચતમ ડિગ્રીધારી કમાલને નથી મળતી. તરતના આઝાદ થયેલા ભારતની આ કડવી વાસ્તવિકતા હતી. અખંડ હિંદુસ્તાન માટે જીવ આપવા તૈયાર કમાલે હારી-થાકી, લાચારીથી પાકિસ્તાન જવું પડે છે. એક વર્ષ પછી ભારત આવતા કમાલને પોતાના વતનમાં આવવા માટે વીઝાની જરૂર પડે છે. પોતાના જ ઘરમાં પાછો ફરે તો પણ સ્થાનિક પોલીસ સ્ટેશનમાં રિપોર્ટ નોંધાવવો પડે છે. બાપદાદાની હવેલી હવે શીખના કબજામાં છે. સામાનના ઢગ વચ્ચે ઊભો રહી કમાલ જરાક વાર માટે ભૂતકાળની ચમકદમક, સોનેરી દિવસોમાં ખોવાઈ જાય છે. સામાન જોઈને વિચારે છે : 'જે માલમિલકત માટે દુનિયા મરી ફીટે છે એની શી કિંમત ? બધું અહીં જ છોડીને પારકી જમીનમાં જવું પડ્યું ! પણ હવે શાને રડવું ? જ્યાં દેશ જ પારકો થઈ ગયો ! મૃગજળ નીવડ્યો ભૂતકાળ... પત્રો, ફાઈલો, ફોટાઓ, દસ્તાવેજો... કેટકેટલું સંઘરીએ છીએ આપણે ? ને પછી કાળની

એક જ થપાટે બધું જેમનું તેમ છોડીને જતા રહેવું પડે છે. આ ક્ષણભંગુરતા અહીં દઝાડી દે એ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. સમય બધું નષ્ટ કરી દે છે (૧૮૫) એવું કહેતા સર્જક અહીં કાળની એવી ગતિ નિરૂપે છે જ્યાં બાદશાહો, નવાબો, જમીનદારો, અંગ્રેજ અમલદારો... બધા રાન રાન ને પાન પાન થઈ જતા દેખાડ્યા છે. સમય નામનું તત્ત્વ જ જાણે છેલ્લું સ્મિત કરતું હોય તેવું લાગે. સંબંધની સંકુલતા, સમયનું છળ અહીં એટલું તો અદ્ભુત રીતે આલેખાયું છે કે સ્તબ્ધ થઈ જવાય. યંપા એહમદ કે કમાલ કે ગૌતમ કે કોઈ પણને પોતાનાં સમય અને સ્થળ હોય છે. પછી એનું એ જ સ્થળ તમને ઓળખવાની ના પાડે છે. ઇતિહાસ પુનરાવર્તન પામતો જ રહે છે. દરેક સમયે કંઈ પણ વાંકગુના વગર નિર્દોષ પ્રજા ભોગ બનતી જ આવી છે. જોકે સર્જક આવા સામાન્ય માણસની પીડાને કેન્દ્રમાં રાખી શક્યા હોત તો આ કૃતિ છે એનાથી પણ વધુ ઉત્કૃષ્ટ બની હોત અને તો કદાચ એના પર જમીનદારી પ્રથાનો – સામંતશાહી પ્રથાનો બચાવ કરવાનો જે આરોપ મુકાયો છે તે પણ ના મુકાયો હોત.

આ કૃતિનાં લેખિકા કુર્તુલએન હૈદર જે રીતે પાકિસ્તાન, લંડન રહ્યા પછી ૧૯૬૦માં ભારત આવીને ઠરીઠામ થયાં એ જ રીતે યંપા પણ વર્ષો સુધી યુરોપમાં રહ્યા પછી પાછી આવીને મુરાદાબાદમાં ઠરીઠામ થાય છે. માત્ર ધર્મના નામે નવા પ્રદેશમાં, અજાણ્યા લોકો વચ્ચે જઈને રહેવાને બદલે અહીં પોતાના જાતિબાંધવો સાથેની આત્મીયતા સ્વીકારીને ટોળાંના એક ભાગ તરીકે રહેવાનું તે સ્વીકારે છે. યંપા જેવી તેજતરાર, હોશિયાર યુવતી, ગલીના અભણ, પછાત, બુરખાધારી મુસ્લિમો વચ્ચે પસંદગીથી રહે છે. પોતાના હડાપણને કારણે વધુ ને વધુ દુઃખી થતી, નવા ભારતની આ કોઠાડાહી અને સમજુ યંપાને પોતાની સામેની મુશ્કેલીઓ વિશે બરાબર ખબર છે. આ દેશમાં મુસ્લિમ હોવાના કારણે અનુભવાતી પરાયાપણાની લાગણી, થકવી દે તેવી આર્થિક સમસ્યાઓ, ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે તોળાતું યુદ્ધ, ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતા તથા અસલામતી... આ બધાં પરિબળોનો સામનો કરવાનો હિંમતભર્યો નિર્ણય યંપા લઈ શકી છે. હતાશાનો માર્યો કમાલ જતો રહે છે પણ યંપા ધરાવે ટકી જાય છે. તે કમાલને કહે છે : 'આ દેશને દુઃખનો ગઢ અથવા તો આનંદનું ઘર બનાવવું મારા હાથમાં છે.' (૩૫૪) વતન એને અસ્વીકાર કરે તોયે એને વતન વહાલું છે. ભારતીય ઉપખંડના સદીઓના આલેખન દરમિયાન યંપાનું પાત્ર જુદા જુદા રંગોમાં પ્રગટ થાય છે. લખનૌ, પેરિસ, કેમ્બ્રિજ અને છેલ્લે મુરાદાબાદની યંપા... સમયના અતિશય લાંબા અંતરાલમાં પ્રગટ થતાં એનાં રૂપો – શ્રાવસ્તીની યંપા, અરણ્યોની અધિષ્ઠાત્રી દેવી યંપાવતી, કમાલ માટેની સૂફી રૂપકકથા જેવી યંપા જાન, સ્ત્રિલ એશ્વેને નચાવતી ગણિકા યંપા, પુરુષો પર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવતી, ઇતિહાસની ગલીઓમાં રખડતી, નિર્ણયો લઈ એના પર અમલ કરતી યંપા પોતાની નિયતિ પોતે નક્કી કરતી હોય એમ એશોઆરામ અને પ્રેમ બેઉને ઠોકર મારી ભારતમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. આ નવલકથાનું સૌથી જીવંત પાત્ર છે યંપા. એ પોતે જ કહે છે કે કીડીની જેમ તે એની સામેની મુશ્કેલીઓના પહાડ પર ચડી જાય છે. સ્ત્રીની બીબાંઢાળ છબિને તે તોડીફોડી નાખે છે. યંપાના પાત્રમાં સદીઓમાં બદલાતી નારીની છબિની ઝાંખી મળે છે.

'આગ કા દરિયા' ભાવનાઓ, સંવેગો તથા ખડક પર એકસાથે અથડાતા ભૂતકાળ

તથા વર્તમાનકાળને સંકુલ વમળો સાથે ધસમસતા પ્રવાહમાં આલેખે છે. રહેઠાણો બદલતો, ઘરથી બેઘર થઈ ગયેલો વિભાજન પછીનો કમાલ એનાં મૂળિયાંની શોધમાં રઝળપાટ કરતો રહે છે. એ પાકિસ્તાનમાં પોતાની નિજી ઓળખ ઊભી કરી શક્યો હોત પણ એનાથી એવું થઈ શક્યું નથી. ઢાકામાં લોકો એને ‘પાકિસ્તાનથી આવ્યા છો તમે ?’ એવું પૂછે ત્યારે આ વિભાજન કેટલું ખોટું હતું તે પુરવાર થાય. આ દેશની પ્રજા હંમેશાં ભાષા અને પ્રદેશથી ઓળખાતી, ધર્મથી નહીં. એટલે જ ૨૫ વર્ષ પછી બાંગ્લોદેશનો જન્મ થયો એ ધર્મ આધારિત પાકિસ્તાનનું નિર્માણ કેટલો ખોટો નિર્ણય હતો એ સાબિત કરી આપે છે. રાજકીય નિર્ણય જો સમાન ઇતિહાસને ભૂંસી ન શકતો હોય તો સાંસ્કૃતિક મનોવૈજ્ઞાનિક તંતુઓને કઈ રીતે તોડી શકે ? પ્રજાના હૈયાના સમાન ગીતને કઈ રીતે વિભાજિત કરી શકે ? આમ પણ આ મહાદેશની પ્રજાના ધર્મ ભલે જુદા હતા પણ એનાં તહેવારો, રીતરિવાજો, ગીત-સંગીત, ભાષા બધું સરખું જ હતું. દિવાળીના દીવા, અષ્ટમીનો જુગાર, રામલીલા, મોહરમની માનતાઓ... આ બધાંમાં વત્તાઓછા અંશે બેઉ પ્રજા સામેલ થતી હતી. આ મિશ્ર સંસ્કૃતિની વિગતો ‘આગકા દરિયા’માં ઠેર ઠેર પડી છે. સામાન્ય માણસને હંમેશાં આનંદ-ઉલ્લાસ અને શાંતિથી જીવવા સાથે નાતો હતો. એ વાત અહીં પ્રભાવક ઢબે કહેવાઈ છે. (૨૧૧-૧૨) ચંપા અને કમાલ બેઉ સ્ત્રિલ એશલેને સમજાવે છે કે તમે બહારના લોકો, પશ્ચિમવાળાઓ કદી પણ નહીં સમજી શકો કે અમારા માટે હિંદુસ્તાન એટલે – વતન એટલે શું છે ? અમે તમને કઈ રીતે સમજાવીએ કે અમારે ત્યાં સંસ્કૃતિ ધર્મથી ઉપર હતી. જ્યાં જ્ઞાનવતી યમનનો ખ્યાલ આ રીતે ગાતી : ‘આલે નબી, ઔલાદે-અલી પર વારી વારી જાઉં ! જેહરા કે ફરજન્દ હસન હુસેન !’ મુસ્લિમ લગ્નોમાં આવાં ગીત ગવાતાં હોય... ‘ઇસ બન્ને પર આયા અલી કા ! મોરા શ્યામ સુંદર બન્ના !’ પશ્ચિમનો કયો સમાજશાસ્ત્રી આ ‘શ્યામ સુંદર બન્ના’નું સૌન્દર્ય સમજી શકવાનો ? ગામની નવટંકીમાં ‘નળ-દમયંતી’, ‘ઇન્દરસભા’ વગેરે જોયેલાં એ યાદ કરતો કમાલ ગુસ્સે થઈને સ્ત્રિલને પૂછે છે : ‘તને શું ખબર પડે કે જુથિકા રોય, પંકજ મલિક કોણ છે ? પહાડી સન્યાલ, આરઝૂ લખનવી, નારાયણરાવ વ્યાસ અને કાનનદેવી વગેરેનું અમારા જીવનમાં શું સ્થાન છે ?’ હવે ચંપા પણ આવેશમાં કહી ઊઠે છે : ‘તને શું ખબર પડે કે વતન એટલે શું ? તને શી ખબર કે લખનૌ અને અલીગઢના મુશાયરા શી ચીજ છે અને જિગરસાહેબ, ફિરાકસાહેબ કે આનંદ નારાયણ મુલ્લાનું અમારા માટે, કેટલું મહત્ત્વ છે ?’ (૨૫૩) ‘તને શી રીતે સમજાય કે હાલ્દારના ‘અશોકનાં ઝુંડમાં સીતા’ની તસવીર અમને કેમ આટલી બધી સુંદર લાગે છે’ અને કાલિદાસના શબ્દો... ‘અમારી નદીઓ સરયૂ, શારદા, મંદાકિની, મધુમતી, ગોમતી... નહીં સ્ત્રિલ, તને કદી નહીં સમજાય કે અમારા માટે વતન એટલે શું છે ?’ (૨૫૪) વતન અને સંસ્કૃતિ સાથે આટલો તીવ્ર લગાવ ધરાવનારા કમાલ જેવા અનેક લોકોની દેશ છોડી જવાની પીડા સમજી શકાશે. આ એક એવી સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે જેને બહારની વ્યક્તિ કદી ન સમજી શકે. બહારના લોકોને તો દાઢી-ચોટી અને નામમાં ભેદ દેખાય છે પણ તેઓ તળમાં વહેતા આ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહને જોઈ શકતા નથી. હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક એકતાનાં વિવિધ પાસાંઓ પર પ્રકાશ ફેંકતાં લેખિકાએ વિભાજનની કૃત્રિમતા અને અસંગતતાને આલેખી છે. જો આ બેઉ પ્રજાનો સાંસ્કૃતિક વારસો એક જ હતો તો પછી રાજનૈતિક આધાર પર થયેલું વિભાજન કેટલું યોગ્ય હતું એ પ્રશ્ન આ કૃતિ

ઉકાલે છે. એક ગતિશીલ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં આંતરપ્રવાહોનું આલેખન કરી હૈદર એકતાની પ્રક્રિયા વિશે અને પછીથી સાંસ્કૃતિક સંવાદિતાના વિઘટન વિશેની આપણી સમજને સ્પષ્ટ કરવા મથામણ કરે છે.

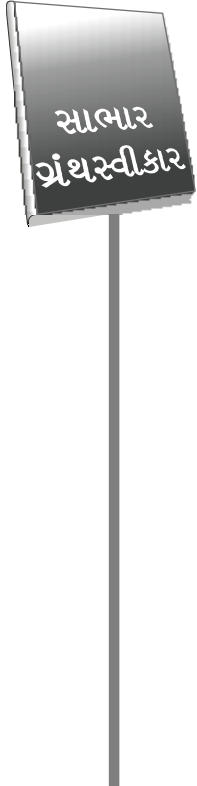
કમાલના પત્ર દ્વારા અહીં ૧૯૫૬ના પાકિસ્તાનના હાલ વર્ણવાયા છે. જેમાં પ્રગતિની સાથે પ્રશ્નો પણ પુષ્કળ છે. આ એ સમયગાળો છે જ્યારે ઇસ્લામિક અંતિમવાદી વલણ ધીરે ધીરે આકાર લઈ રહ્યું છે. કમાલ લખે છે પત્રમાં : ‘સમગ્ર દુનિયા વતી ઇસ્લામનો ઇજારો આ સમયે પાકિસ્તાનની સરકારે લઈ રાખ્યો છે... મજાની વાત એ છે કે ‘ઇસ્લામ’નાં સૂત્રો પોકારનારાઓને ધર્મદર્શન સાથે કોઈ મતલબ નથી... ઇસ્લામની માનવ-પ્રેમની મહાન પરંપરાઓનું કોઈ નામ નથી લેતું. અલી અને હુસેનના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ઇસ્લામને માત્ર આક્રમક ધર્મ અને જીવનદર્શન બતાવીને રજૂ કરાઈ રહ્યો છે.’ (૩૧૮) કમાલ દ્વારા વિભાજનની પીડાને વાચા આપતાં લેખિકા પોતાનો સ્પષ્ટ મત પણ રજૂ કરે છે. વિભાજને કુટુંબોને વહેંચી દીધાં. એક ભાઈ ભારતીય લશ્કરમાં હોય તો બીજો પાકિસ્તાન નેવીમાં... પણ તોય વાસ્તવિકતા એ જ છે કે ‘બંને દેશ ફરીથી એક થશે એમ વિચારવું મૂર્ખતા છે.’ (૩૨૧) આના પરથી સમજી શકાય કે આ બે દેશના ભેળા થવા બાબતે હૈદર મંટે જેવાં આશાવાદી નથી.

આ નવલકથામાંથી ભારતીય ઉપખંડનું રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતાઓનું ભાતીગળ ચિત્ર ઊભું થાય છે. આ કૃતિ ભાવાત્મક કે નૈતિક મૂલ્યોની સ્થાપના કરવા કરતાં પણ ઊંચે ઊઠેલી છે. વર્તમાનમાં રહેલા ભૂતકાળને કલાત્મક રીતે સજીવ કરવાની પ્રક્રિયા તેમાં ઝિલાયેલી છે. જેમ વર્તમાનનું બીજ ભૂતકાળમાં હોય છે તેમ ભૂતકાળ વર્તમાનમાં જીવતો જ હોય છે. પણ આવી સમજ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમયના સાતત્યસભર પ્રવાહ વિશેની જાગૃતિ અનિવાર્ય છે. સર્જક ચેતનાએ અહીં જે ઘટનાઓની પસંદગી કરી છે તેમાં વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ચેતનાનો પડઘો પડે છે. આ ઉપખંડના સંકુલ સાંસ્કૃતિક વસ્ત્રના તાણાવાણા આલેખતા સર્જકે તેમાં પડેલી ચિરાડોને પણ આલેખી છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં શ્રાવસ્તીની યક્ષિણીને જોતા ગૌતમ પાસે વાચક સમગ્ર ચક્રને પૂર્ણ થતું જુએ છે. ભારતની મુલાકાતે આવેલો કમાલ ગૌતમ કે હરિને મળ્યા વગર જ પાછો જતો રહે છે. જો આ બધાં સાથે રહ્યા હોત તો તેઓ બ્રહ્માંડને પડકારી શક્યા હોત પણ કમનસીબે એવું થઈ ના શક્યું. જાણે કે ગૌતમ બધા વતી જવાબ આપે છે : ‘આપણે બધાએ એકબીજાને દગો દીધો છે...’ આ વિચ્છિન્નતા છેવટે અસ્તિત્વની વિચ્છિન્નતાની વાત બની જાય છે. નવલકથા જે સવાલથી શરૂ થાય છે ત્યાં જ અંત પામે છે : હું કોણ છું ? નદી વહેતી રહે છે અને વ્યક્તિની ખોજ ચાલતી રહે છે. પોતાની ઓળખ માટેની, અસ્તિત્વના લક્ષ્ય માટેની એની ખોજ ચાલુ જ રહે છે. વિશિષ્ટ દેશકાળમાં, સ્થળાંતરોમાં, રાજકારણમાં, સંસ્કૃતિઓમાં, કેલેન્ડર-વર્ષોમાં, સમયહીન સ્થિતિમાં નવલકથા મનુષ્યઅસ્તિત્વના અર્થની ખોજ કરે છે. આ બધું ફરી પાછું સંપૂર્ણ નીરવતામાં ઓગળી જાય છે. કદાચ ફરી આવનારી વસંત માટે સજીવ થવાને...

આટલા દીર્ઘ કાળખંડને આવરી લેતી કૃતિમાં દેશ અને કાળ વિશેની બહુ ઊંડી સૂઝની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. ‘આગના દરિયા’ના ચાર ખંડોમાંથી પસાર થનાર

એક વાત નોંધશે કે આગળના ત્રણેય ખંડોની સરખામણીએ એનો ચોથો ખંડ સૌથી ઓછો પ્રભાવક બન્યો છે. આરંભમાં વિશાળ ફલક પર કામ કરતાં લેખિકા જેમ જેમ વર્તમાન તરફ ગતિ કરે છે એમ એમ એમનું ફલક નાનું થતું જાય છે. કૃતિ ભાવાત્મક સ્તરે પણ મર્યાદિત થતી જાય છે. અંતે જતા વ્યક્તિગત અને ઐતિહાસિક બેઉ સ્તરે કૃતિ મર્યાદિત બની ગઈ છે. કૃતિમાં ઉપદેશાત્મક સૂર નથી પ્રગટ્યો એ એનું વિધાયક પાસું છે. પણ ઘણી બધી જગ્યાએ સ્પષ્ટ સર્જકપ્રવેશ દેખાઈ જાય છે એ પણ નોંધવું રહ્યું. સર્જકની અનોખી નિરૂપણપદ્ધતિના કારણે વાચક ૨૫૦૦ વર્ષના સુદીર્ઘ, કલ્પનામંડિત ઇતિહાસનો સાક્ષી થાય છે. લેખિકાની વિશિષ્ટ નિરૂપણશૈલી તથા કવિતાસદૃશ ભાષા આ કૃતિના સબળ પાસાં છે. પણ મૂળ કૃતિ સાથે અનુવાદને સરખાવનારને અનુવાદની ક્યાશ ચોક્કસ જ ખૂંચશે. શીર્ષકમાં જ આગ કા દરિયા = આગની નદી થવું જોઈતું હતું. લેખિકાએ પોતે કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદનું શીર્ષક 'The River of Fire' જ છે, જ્યારે આ અનુવાદકે 'આગનો દરિયો' શીર્ષક આપેલ છે.

r

કવિતા

વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા : સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ઊર્મિલા ઠાકર, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬૨+૮૬૬, રૂ. ૬૦૦/-

ચાહના : ડૉ. દિવ્યાક્ષી ડી. શુક્લ, ૨૦૦૭, નીજુ પ્રકાશન ૯, વાટિકા બંગલોઝ, વડોદરા-૧૫, પૃ. ૧૬+૮૮, રૂ. ૫૫/-

સ્મૃત્તા : ડૉ. દિવ્યાક્ષી ડી. શુક્લ, ૨૦૦૭, નીજુ પ્રકાશન, ૯, વાટિકા બંગલોઝ, વડોદરા-૧૫, પૃ. ૧૬+૮૦, રૂ. ૫૫/-

બંધનમાં મુક્તિ : પૂજા શાહ, ૨૦૦૭, હાર્દિક શાહ, ૪૦, નૂતનનગર સોસાયટી, જનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧, પૃ. ૪૮, રૂ. ૪૦/-

અજવાળું શબ્દોનું : ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ, ૨૦૦૭, અમન પ્રકાશન, ૫૭, સોમનાથ સોસાયટી, બીલીમોરા, પૃ. ૪૪, રૂ. ૫૦/-

કુલ્લિયાતે દીપક : દીપક બારડોલીકર, ૨૦૦૭, પ્રકા. દીપક બારડોલીકર, યુ.કે., પૃ. ૩૦+૩૭૮, રૂ. ૨૦૦/-

કોઈ તારું નથી : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અ'વાદ, પૃ. ૧૪+૧૧૦, રૂ. ૭૫/-

સૂરનો સંગાથ : કનુ રાવલ 'આવેશ', અનુરાધા પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૯+૧૧૬, રૂ. ૧૦૦/-

શ્યામ મળે તો : હરીશ પંડ્યા; ૨૦૦૭, હરીશ પંડ્યા, ડી-૧, ત્રિલોચન સોસાયટી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧, પૃ. ૬૪, રૂ. ૫૦/-

હરિના હસ્તાક્ષર : લાલજી કાનપરિયા, ૨૦૦૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ઝવેરીવાડ, રીલિફરોડ, અ'વાદ-૧, પૃ. ૮૦, રૂ. ૫૦/-

શ્રદ્ધાંજલિ

કુર્નતુલએન હૈદરની વિદાય

નવનીત જાની

માત્ર ઉર્દૂ જ નહીં, ભારતીય સાહિત્યજગતમાં આદરભર્યું સ્થાન ધરાવનાર કુર્નતુલએન હૈદર હવે આપણી વચ્ચે રહ્યાં નથી. (અ.તા. ૨૧-૦૮-(૨૦૦૭). અહીં એમનાં સાહિત્યની એક ઝાંખી આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે. તેમની નવલકથા 'દિલરૂબા'નો એક અંશ અનુવાદ રૂપે આપી સર્જકને શબ્દાંજલિ આપવામાં આવી છે.

કુર્નતુલએન હૈદરનો જન્મ ૧૯૨૭ના રોજ ઉત્તરપ્રદેશના અલીગઢમાં થયો હતો. એમણે લખનઉ યુનિવર્સિટીમાંથી અંગ્રેજી વિષય સાથે અનુસ્નાતકની પદવી મેળવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં દેશ-વિભાજન વખતે તે પાકિસ્તાન ચાલ્યાં ગયાં હતાં. બાદમાં ૧૯૬૦માં ભારતમાં સ્થાયી થયાં. અંગ્રેજી સામયિક 'ઇમ્પ્રિન્ટ' અને

'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઇન્ડિયા'માં વર્ષો સુધી કાર્ય કર્યું. ઘરનું વાતાવરણ સાહિત્યરંગી હોઈ બાળપણથી જ એમનામાં શબ્દસંસ્કાર સિંચાયા હતા. એમનાં માતા-પિતા નજર હૈદર (૧૯૮૪-૧૯૬૭) અને સજ્જાદ હૈદર યલ્દમ (૧૯૮૦-૧૯૪૩) ઉર્દૂ સાહિત્યમાં સારી નામના ધરાવતાં હતાં.

ઉર્દૂ સાહિત્યમાં નવી વાર્તાનો પ્રારંભ કરનારાંઓમાં એક કુર્નતુલએન પણ ખરાં. એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'સિતારોં સે આગે' ઈ.સ. ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયો હતો. વાર્તાસંગ્રહ 'પતઝડ કી આવાજ' (૧૯૬૬) માટે એમને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર (૧૯૬૭) પ્રાપ્ત થયો હતો. 'આગ કા દરિયા' (૧૯૫૯) એમની કીર્તિદા નવલકથા છે. આમાં બ્રહ્માનિર્મિત સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનિર્મિત વિસંવાદિતાનું ચિંતન સભર આલેખન થયું છે. આ નવલકથાનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થયો છે. આ ઉપરાંત એમણે 'મેરેં ભી સનમખાનેં' (૧૯૪૯), 'સફીન-એ-ગમ-એ-દિલ' (૧૯૫૩), 'કાર-એ-જહાં-દરાજ' (૧૯૭૯), 'નિશાંત કે સહયાત્રી' (૧૯૭૯), 'આખિર-એ-શબ કે હમસફર'નું રૂપાંતર, 'ગર્દિશ-એ-રંગ-એ-ચમન' (૧૯૮૭), 'ચાંદની બેગમ' (૧૯૯૦), 'અગલે જનમ મોહે બિટિયા ન કિજો' તેમજ 'દિલરૂબા' જેવી નવલકથાઓ; 'શીશે કે ઘર' (૧૯૫૩), 'રૌશની કી રફતાર' (૧૯૮૧), 'ચહ દાગ દાગ ઉજાલા' (૧૯૯૧) જેવા વાર્તાસંગ્રહો તેમજ 'કોહે દમાવન', 'ગુલગસ્ત', 'સિતમ્બર કા ચાંદ', 'જહાન-એ-દીગર' જેવા ઈરાન, સોવિયત સંઘ, જાપાન, દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, અને અમેરિકાનો સાંસ્કૃતિક-ભૌગોલિક પરિચય આપતાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમણે અનુવાદ ક્ષેત્રે પણ ખેડાણ કર્યું છે.

કુર્નતુલએન હૈદરને પ્રાપ્ત થયેલાં પુરસ્કાર-સન્માનમાં, સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ ઉપરાંત સોવિયેત લેન્ડ નહેરુ પુરસ્કાર (૧૯૬૯), પદ્મશ્રી (૧૯૮૪), પદ્મવિભૂષણ, ગાલિબ મોદી એવોર્ડ (૧૯૮૪), ઇકબાલ સન્માન (૧૯૮૭), જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર (૧૯૯૧) વગેરે

છે. ૧૯૮૪માં સાહિત્ય અકાદમીએ તેમને 'ફેલો' તરીકે નીમ્યાં હતાં.

એમનાં સર્જનમાં ઐતિહાસિક અનુભવ અને સામાજિક ચેતનાનો વિકાસ પમાય છે. પુરુષો દ્વારા વારંવાર છળકપટનો શિકાર બનતી સ્ત્રીઓ, જમીનદારોના હાથે શોષાતો નીચલો વર્ગ, કહેવાતાં ઊંચાં ખાનદાનોનું આર્થિક જ નહીં, ભાવાત્મક ખોખલાપણું, જીવનમૂલ્યોની અર્થહીનતા, સઘળું ખોઈ બેઠાની પીડા, અતીતરાગ, બે પેઢી વચ્ચેના વૈચારિક ટકરાવનું માર્મિક આલેખન જોવા મળે છે. બદલાતા સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ખાસ બદલાયું નથી એ વાત એમણે પ્રતીકો દ્વારા કલાત્મક રીતે કરી છે. ઉર્દૂ સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ વાર ઇસ્મત યુગતાઈએ માત્ર ઘરનાં ચોકઠાંમાં ધરબાયેલી સ્ત્રીને જ નહીં, 'લિહાફ' અંદરની સ્ત્રીનેય રજૂ કરવાની હિમ્મત દાખવી હતી. એ હિમ્મત કુર્તુલએનની રચનાઓનું પ્રેરકબળ બની રહી જણાય છે. એમનાં સ્ત્રી-ચરિત્રોએ અન્ય ઉર્દૂ લેખિકાઓ હાજરા મસરુર, ખદીજા મસ્તૂર, જમીલા હાશમી, રજિયા સજજાદ ઝહીર, સાલિહા આબિદ હુસેન, જીવાનીબાનો, આમિલા અબુલ હસન વગેરે માટે એક એવી ભોંય - વાસ્તવની ભોંય તૈયાર કરી જે બદલાવ અને પ્રગતિ ઇચ્છે છે. એમનાં સ્ત્રી-ચરિત્રો વિશે અલી અહમદ ફાતમી કહે છે કે, "... અગર ઔરત કે ઇતને તહજબી ઓર સકાફતી રંગા-રંગ રૂપ ન હોતે તો શાયદ કુર્તુલએન હૈદર હિન્દુસ્તાન કી ઇસી ઔરત કો ઇતિહાસ એવં સંસ્કૃતિ કે હવાલે સે અન્તર્ણીય સ્તર પર લા ખડા કરને મેં કામયાબ ન હો પાતી. ન હી 'ચમ્પા' સે લેકર 'ચાંદની બેગમ' કે હવાલે હિન્દોસ્તાન કી સંસ્કૃતિ કો ખંગાલ પાતી. કુર્તુલએન હૈદરને અપને ચિન્તન એવં દર્શન ઔર કલમ કી તાકત સે ઔરત કે કિરદાર કો એક મયાંદા દી. ઉસે પુનર્જીવિત કિયા. જાત-પાત ઔર દેશ-હાલ કી સારી હદેં તોડ દી."

આવાં મોટાં ગજાનાં લેખિકાને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

દિલરૂબા | કુર્તુલએન હૈદર, અનુ. નવનીત જાની

ઉર્દૂના લોકપ્રિય અને ખૂબ ફેલાવો ધરાવતા ફિલ્મી સામયિક 'ફાનૂસ'ની કટાર 'સૈયાહની ડાયરી'નું એક ઉદ્ધરણ :

ફિલ્મીસ્તાનથી નીકળી યાત્રી એક કારમાં બેઠો. બહુ મોડું થઈ ગયું હતું પણ યાત્રીએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આજે દિલરૂબાનો ઇન્ટરવ્યૂ જરૂર મેળવશે. અતઃ કાર લઈ ગુલનારબાનુની આલીશાન હવેલી 'ગુલિસ્તાન' પર પહોંચ્યો. 'ગુલિસ્તાન'માં આ દિવસોમાં વસંત આવી હતી. હવેલી ગુલાબનાં ફૂલોથી છવાયેલી હતી. ક્યારીઓ વચ્ચેની કેડી પર કૂતરાં રમતાં-ભમતાં હતાં. ગરેજમાં અમ્પાલા અને માર્સિડિઝ ગાડીઓ પડી હતી. હવેલીના દરવાજેથી જ ગુરખાએ જણાવી દીધું કે મેમસાહેબ શુટિંગમાંથી હજી પાછાં નથી ફર્યા. એથી યાત્રી 'ગુલનાર સ્ટુડિયો' બાજુ ફર્યા.

'ફાનૂસ'નાં પતંગિયાં (પત્રકારો)ને સૌથી પહેલાં યાત્રીએ જ ખબર આપી હતી કે 'ગુલરુ પિક્ચર્સ'ની તાજી ફિલ્મમાં નવી (તારિકા) શોધ દિલરૂબા કામ કરી રહી છે. યાત્રી સ્ટુડિયોના દરવાજે પહોંચ્યો તો ઘણી ગરમાગરમી જોવા મળી. ફ્લોર થર્ડ પર શુટિંગ ચાલી રહ્યું હતું. યાત્રીએ પોતાનું કાર્ડ ગુલનાર મેડમને મોકલ્યું. એમણે તરત જ અંદર બોલાવ્યો.

એ પોતાની વાતાનુકૂલ ઓફિસમાં બેસી પોતાના નાના ભાઈ કથક ઉસ્તાદ મૂનુસાહેબ સાથે વાત કરી રહી હતી. લાંબા-પહોળા બિલોરી કાચવાળા મેજ પાછળ દીવાલ પર એની જન્મતનશીન માનું આદમકદનું પોર્ટ્રેટ સજાવવામાં આવ્યું હતું. ગુલનારબાનુ કંઈક બદલાયેલી દેખાઈ. છેલ્લે એને જોઈ ત્યારે એના વાળ બરફ જેવા સફેદ હતા. આજે નીલા હતા. યાત્રીની આંખોમાં આશ્ચર્ય જોઈ મેડમ હસી પડી. અને જણાવ્યું કે થોડા મહિના પહેલાં પોતે વચેટ દૌહિત્રને મળવા અમેરિકા ગઈ હતી. ત્યાં પોતાની અમેરિકન દૌહિત્ર-વધૂના આગ્રહ પર વાળ નીલા કરાવી દીધા હતા. ગુલનારબાનુએ યાત્રીને જણાવ્યું કે સાંજે 'ગોલ્ડન એજ'વાળી દાસી હમેશાં પોતાના વાળ નીલા અથવા લીલા રંગના રંગાવી લે છે અને ખૂબ 'ઇલિજેટ' દેખાય છે.

ગુલનારબાનુ સાથેની ગપશપ હમેશાં રસપ્રદ હોય છે. એ કહેવા લાગી, આ વખતે લંડનમાં માર્લિન ડેટ્રિખની નાઇટ ક્લબનો શો જોઈને મને થયું કે, ઓહ, મોટી સ્ત્રીઓ પણ આ ઉંમરમાં કેવો ઠાઠમાઠ દેખાડે છે ! જ્યારે મેં તો શાણી શિયાળની જેમ માત્ર વાળ જ નીલા કરાવ્યા !

આ સાંભળી યાત્રીએ અટહાસ્ય કર્યું. મેડમ આગળ જણાવ્યું કે, તે દર વર્ષે યુરોપ કે અમેરિકા જઈને થોડો સમય કોઈ હેલ્થ ફાર્મ પર પસાર કરે છે. એથી એનું સ્વાસ્થ્ય બીજાને ઈર્ષા ઉપજાવે તેવું છે. આ વખતે પણ ભૂખરા રંગનો અમેરિકન ટ્રાઉઝર સૂટ પહેરી હળવે હળવે અમેરિકન શૈલીમાં બોલતી ગુલનાર મેડમ એક પ્રભાવક મહિલા લાગતી હતી. યાત્રી જે હેતુસર આવ્યો હતો એ ભૂલીને એની સાથે વાતો કરવામાં તલ્લીન રહ્યો. પછી ખુદ ગુલનારબાનુએ કહ્યું કે, તમે બેબીને મળવા માગો છો ને ? આવો એના ડ્રેસિંગરૂમમાં જઈએ.

ડ્રેસિંગરૂમમાં નવી અભિનેત્રી સાથે મુલાકાત થઈ. ગુલનારબાનુએ એનો પરિચય કરાવતાં યાત્રીને જણાવ્યું કે આ ફિલ્મી નામ પણ એણે જ રાખ્યું છે. ખરેખર તો 'દિલરૂબા' નામ ગુલનાર મેડમને જ માલૂમ છે. આ જ વર્ષે જૂન મહિનામાં મેડમ અને એની દીકરી ગુલરૂબાનુ પોતાની કંપનીની એક ફિલ્મના આઉટડોર્સ માટે ગુલમર્ગ ગઈ હતી. આ છોકરી એની કોલેજના ઝૂપ સાથે ત્યાં આવી હતી. એક દિવસ શુટિંગ જોવા આવી. ગુલનાર સાથે મુલાકાત થઈ. ગુલનારે તેને ફિલ્મમાં કામ કરવાનું નિમંત્રણ આપ્યું, જે તેણે તરત જ સ્વીકારી લીધું.

'મને હજીય વિશ્વાસ નથી આવતો કે હું આટલી સરળતાથી એક મોટા બેનરની ફિલ્મમાં આવી ગઈ છું,' દિલરૂબાએ યાત્રીને કહ્યું.

ગુલનારબાનુએ કહ્યું કે, એ અરધી સદી, બલ્કે એથીય વધુ સમયથી શો બિઝનેસમાં છે. પહેલાં થિયેટર, બાદમાં મૂક બાયોસ્કોપ, પછી ટોકી અને હવે કલર સિનેમાસ્કોપ. અને છેલ્લાં પંદર વરસથી પોતે જ ફિલ્મનું નિર્માણ કરી રહી છે. પરંતુ દિલરૂબા જેવી યોગ્ય અભિનેત્રી એણે આજ સુધી જોઈ નથી.

દિલરૂબાએ શરમાઈને કહ્યું, 'મમ્મી, આ તો આપની મહેરબાની છે.'

એટલામાં ગુલરુ મેડમ પણ કમરામાં આવી પહોંચી. એના ત્રણે પુત્રોએ અમેરિકામાં તાલીમ મેળવી છે. સૌથી મોટો પુત્ર હોલિવુડમાં ફિલ્મ-દિગ્દર્શન શીખીને આવ્યો છે.

દિલ્હીના ફિલ્મનું દિગ્દર્શન એ જ કરી રહ્યો છે.

દિલ્હીના ઇન્ટરવ્યૂ દરમિયાન યાત્રીને જણાવ્યું કે એ ઉત્તર ભારતના એક સન્માનિત અને ખૂબ પરંપરાવાદી કુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અચાનક એ જાણકારી પણ આપી કે એણે કાશ્મીરથી મુંબઈ આવી ફિલ્મક્ષેત્ર પસંદ કર્યું છે. દિલ્હીના દાદાને ખૂબ આઘાત લાગ્યો અને પિતાને બે વાર હાર્ટએટેક આવી ચૂક્યા છે.

‘હું એમની ખબર કાઢવા ઘરે જવા માંગતી હતી પણ એમણે આવવાની રજા આપી નહીં. મારી સાથે બધો સંબંધ કાપી નાખ્યો છે. દાદા અને પિતાજીની બીમારીનો મને ખૂબ અફસોસ છે. પણ હું કલાની સાધના કરવા ઇચ્છું છું. અને કલા ખાતર મોટામાં મોટી કુરબાની આપવા તૈયાર છું.’

એટલામાં આસિસ્ટન્ટ ડાઈરેક્ટરે આવીને કહ્યું કે શોટ તૈયાર છે. દિલ્હી યાત્રીને ખુદાહાજિજ કહીને બહાર ચાલી ગઈ.

ગુલનારબાનુ વાતો કરવાના મૂડમાં હતી. એણે કહ્યું કે, દિલ્હી એની સાથે ‘ગુલિસ્તાન’માં જ રહે છે. હું અને ગુલરૂ એને અમારા સંતાનની જેમ રાખીએ છીએ. તમે તો જાણો છો કે મારી દીકરી ગુલરૂને ત્રણ દીકરા જ છે. મારી મા પોતાની દૌહિત્રીનો જન્મોત્સવ ધામધૂમથી મનાવવાનો અબળખો હૃદયમાં લઈને આ દુનિયા છોડી ગઈ. પણ ખુદાનો ઉપકાર કે એણે ગુલરૂને એક દીકરી અને મને દૌહિત્રીની ભેટ આપી. એ વાસ્તવિકતાના કર્તાની કુદરત પર હું કુરબાન થઈ જાઉં કે જેણે બહુ લાંબા અરસા બાદ મારા કાળજાને ઠંડક પહોંચાડી.

(‘દિલ્હી’ નવલકથામાંથી)

r

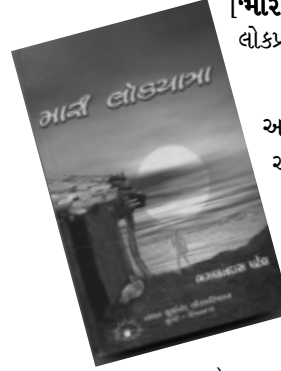
કવિતા

આકાશ ચિદાકાશ : ભૂપેન્દ્ર શાંતિલાલ વ્યાસ ‘રંજ’, ૨૦૦૬, ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ, ખ્યાતિ, ૩૧૩/એ, રાજસ્થાન સોસાયટી, બગીખાના, વડોદરા-૧, પૃ. ૬+૧૦૬, રૂ. ૮૦/- **હું માખણ તું ફૂલ :** નવનિધ શુક્લ, ૨૦૦૬, બકુલા શુક્લ, એફ/૩૦૪, શ્રીરત્ન એપાર્ટમેન્ટ આલોક બંગલા સામે, અ’વાદ, પૃ. ૧૨+૧૭૨, રૂ. ૧૦૦/- **દૂજકા ચાંદ (અનુકાવ્યો) :** ડૉ. ઇન્દુ-બાલા દીવાન, ૨૦૦૫, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા-૧, પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૮૦/- **એકવેરિયમના નગરની હવા :** રાકેશ ભાટિયા, ૨૦૦૭, એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, આણંદ, પૃ. ૮+૩૫, રૂ. ૩૦/- **સૂર્ય-ચન્દ્રની સાખે :** લાલજી કાનપરિયા, ૨૦૦૭, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન (અ’વાદ), પૃ. ૧૫૦, રૂ. ૧૦૦/- **સાંજ :** રમેશ વૈદ્ય, ૨૦૦૭, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અ’વાદ, પૃ. ૮+૭૨, રૂ. ૫૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

મૌખિક સંસ્કૃતિની અક્ષર સંસ્કૃતિને ટપાલ | કાનજી પટેલ

['મારી લોકયાત્રા': લેખક : ભગવાનદાસ પટેલ, પ્રકાશક : નયન સૂર્યાનંદ લોકપ્રતિષ્ઠાન, મુંબઈ, હિંમતનગર, પૃ. ૧૮+૧૪૨, રૂ. ૧૨૫/-]

લેખિત સાહિત્યમાં બાળપણને વિષય બનાવતી કથાઓ, આત્મકથાઓ, કાવ્યો અપાર છે. તેમાં લેખક બાળપણમાંથી સામગ્રી લઈ અને કેવી રીતે અને કેવા રૂપે રજૂ કરે એના પર એ કૃતિના આયુષ્ય અને ગુણનો આધાર છે. ભૂતકાળને એક મૂલ્ય તરીકે, પુનઃ પાછા જવાના આદર્શલોક તરીકે લેખકો રજૂ કરે છે. લોકસાહિત્ય સંશોધક ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલની ‘મારી લોકયાત્રા’ એમનાં બાળપણ અને યુવાનીનાં વર્ષોના ભાવાત્મક અને બૌદ્ધિક વ્યક્તિત્વને અત્યંત સંવેદનશીલ રીતે ઉપસાવતી એક માતબર યાત્રા-કહાણી છે.

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે આ પુસ્તકમાં ‘ચુસ્ત અને સમજપૂર્વકની હેતુનિષ્ઠાને પૂર્ણ સંયમતાટસ્થથી વળગી રહ્યા’નું નોંધ્યું છે. તેઓ કહે છે તેમ ‘મન હૃદયની માંગથી જ કર્યું છે.’

ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ કહે છે, ‘મૌખિક સંસ્કૃતિની ટપાલ અક્ષર સંસ્કૃતિને આપું છું.’ વળી તેઓ કહે છે, ‘લોકની ટપાલ ક્યારેય પૂરેપૂરી આપી શકાતી નથી.’ તેમણે ‘ગુણસમૃદ્ધિથી છલકાતા સામૂહિક હૃદયમાંથી શુભ તત્ત્વને’ નજર સમક્ષ રાખ્યું છે.

પોતાને જડેલાં, મનમાં વસેલાં મૌખિક કથા અને સંસ્કૃતિવાહક લોકવ્યક્તિત્વોને ચોકસાઈથી, ભાવપૂર્ણ રીતે આલેખ્યાં છે. પોતાનાં મન-હૃદય પર પડતી સઘળી અસરોને તપાસતાં, સામેલ થતા જતાં તેમણે બાળપણથી સાઠ વર્ષ સુધીની કથા સંયમપૂર્વક કહી છે. આત્મકથાનાં, નવલકથાનાં, સ્મરણકથાનાં તત્ત્વોને પરસ્પરમાં ભેળવ્યાં છે. ભૂત-રાગ, રોમેન્ટીકરણ અને આત્મકેન્દ્રિતા વિના માત્ર અને માત્ર લોકકેન્દ્રિતામાં વ્યક્તિ ચેતનાના નાના સરખા અંશની સંતુલિત ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના જાગ્રત અને રક્ષિત આલેખન તરીકે ‘મારી લોકયાત્રા’ એક નક્કર સાંસ્કૃતિક જીવનાનુભવનું બયાન કરે છે. એ લોક તરફ દોરી જતાં બળોનો અહીં સૂક્ષ્મ સંવેદનહિસાબ છે. એક સાક્ષી ચેતના અને જીવનલક્ષ્ય ચિત્તમાં હતાં એનાં બીજ, પ્રસ્ફુરણ, વિકસન અને ધારણ લોકતત્ત્વના સંદર્ભે થયાં એનું સહૃદયી કથન છે. લેખક કહે છે ‘લોક કશું લખતો નથી, અનુભવે છે.’ લોક વતી લહિયા બનેલા ભગવાનદાસ પટેલ કહે છે, ‘લોકના સાન્નિધ્યમાં બેસી તેની સાથે ઓતપ્રોત થતાં તેમાં થયેલાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં દર્શનની આ સહજ ગાથા છે.’

સાબરકાંઠાની આદિવાસી ભીલી મૌખિક સાહિત્યની પરંપરાનાં પાંત્રીસથીવે વધુ

સંપાદનો કરનારા આ લેખક પટેલ આદિવાસીની કલ્પકતાના મરમી છે. પોતાના ઉપક્રમના સારને 'મારી લોકયાત્રા'માં તેમણે મૂક્યો છે. લોકના ઋણને ચૂકવવાની લે' અક્ષરે અક્ષરે છે. પ્રસંગોમાંથી પ્રગટતો ભાવબોધ, આદિવાસી સાહિત્ય માટે ધબકતું હૈયું ભાવકને ભીંજવે છે.

કેટલાક પ્રસંગો, વિગતો -

- શૈશવમાં લીમડે રહેતા વાનરને ભાઈ ગણી ઘેર લઈ જવાની રઠ લાગી.
- મોટા દેડકાને નાના દેડકાએ ગળ્યાનું જોઈ પોતાના મન પર ઘેરું દુઃખ થયું.
- બાલસખીના મૃત્યુથી મન હાલી ઊઠ્યું.
- બળદ ખરીદીને ઘેર જતાં, બળદના મૂળ માલિક અને ખરીદનારના મન પર પાણીના માધ્યમે પચાતાપ.
- ખેડુની શોધ વખતે આદિવાસી કુટુંબમાં જતાં થયેલો હૃદયદ્રાવક અનુભવ.
- નદીને પાર કરતાં મોતની સન્મુખ થયા અને બચ્યા.
- પાલુ કહે છે : 'એક વેળાનું ખાઈએ નહિ તો ચાલે પણ નાચીએ-ગાઈએ નહિ તો મરી જઈએ.'
- આદિવાસી કલાકારો ભજવણીનો પુરસ્કાર નથી લેતા ને કહે છે, 'અમે ભિખારી નથી.'
- લેખકના પિતા ખેતરમાં ધાન્ય સાથે ફૂલો ઉગાડીને ટીંબે ચડી જોયા કરતા.
- 'વીરડો'ના તંત્રી હરેન્દ્ર ભટ્ટ સાથેની પ્રથમ મુલાકાત, એની અનેકવિધ અસરો ઉપરાંત અનેક સાહિત્યિક મિત્રો, લોકવિદ્યાવિદોનાં સંસ્મરણો.
- ડાકણ પ્રથા, ચરેતરું પ્રથા જોઈને આદિવાસીઓ વચ્ચે કાર્ય ઉપાડ્યું.
- છેલ્લે 'આદિવાસી અકાદમી'ની આદિવાસી જીવન અને સર્જકતા સંદર્ભે સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિઓનો આલેખ અને અંતિમ ફંકરામાં આદિવાસી જીવનનાં વિધાયક મૂલ્યોમાંથી આધુનિક જગતે શીખવાની વાતો.

તરલ હૈયું કેવી રીતે લોકતરફી ઘડાતું ગયું ને પોતાના જીવનકાર્યને ગોઠવતું ગયું એનું કથન જીવનકથા, આત્મકથા, સર્જનાત્મક કથાની પેરે અહીં થયું છે. ઋજુ-સૌમ્ય એવા ભગવાનદાસનું વ્યક્તિત્વ અહીં અનુભવાય છે. લોકની, લોકસંસ્થાની, લોકસંશોધકની કથા કહેનારો, વાંચનારો છેવટે પોતાના હૈયે મધનો સંચય કરતો જાય છે. એ સંચય દરેકનો પોતીકો હશે. હર હૈયે સ્પર્શી જતા શબ્દની લીલાની આ યાત્રા છે. મેઘાણી પછીનાં પચાસ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં થયેલા એક વિરલ આદિવાસી સાહિત્ય-સંશોધકના ભાવાત્મક અને બૌદ્ધિક વ્યક્તિત્વને જાણવાની સહૃદયી તક આ પુસ્તકમાં ભાવકને મળી છે. એ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તેમનું ઋણી છે. લેખકનો સ્નેહશ્રમ લોક માટે સાંસ્કૃતિક ઉપક્રમનાં વ્યાપ અને મહત્ત્વનો અંદાજ પ્રતિશબ્દે આપે છે. ડૉ. પટેલે સંપાદિત કરેલા આદિવાસી મૌખિક પરંપરાના સાહિત્ય સુધી વાચકને જરા પ્રેરે એવું આ લોકયાત્રાનું આંતરિક વિત્ત છે.

મૌખિક સંસ્કૃતિ અને લેખિત સંસ્કૃતિ બે વચ્ચેના પ્રગટ અને છૂપા ગજગ્રાહ અને સંવાદ હજારો વર્ષોથી જગતમાં ચાલે છે. એ ગજગ્રાહ અને સંવાદને નોખી રીતે તપાસવાનો પ્રયાસ 'મારી લોકયાત્રા'માં થયો છે. આ પુસ્તકનું આગળ પડતું તત્ત્વ છે - સ્નેહભર્યો સહૃદયી સંવાદ. આવા સંવાદ માટે લેખકને આભારભર્યા અભિનંદન.

મૂલ્યવાન સામગ્રીનું સંશોધનાત્મક સંપાદન | વિનોદ અધ્વર્યુ

['શ્રી ગોવર્ધનરામ ગદ્યસંચય' - સંશોધિત સંપાદન : ડૉ. હસિત મહેતા, પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૭, પૃ. ૨૭૫+૫૪, કિં. રૂ. ૨૨૦/-]

અતીત અને વર્તમાન વચ્ચેનો સાતત્યસંબંધ જાળવતી સંશોધનપ્રવૃત્તિ અતીતને કાલાંતરે બદલાતા જતા જીવનસંદર્ભના ઉપલક્ષ્યમાં નવા અભિગમથી ઓળખવાની તક આપે છે, તો સમયપ્રવાહમાં વિલુપ્ત અને વિસ્મૃત થતી જતી મૂલ્યવાન સામગ્રીને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ આવા જ ઉપકારક પુરુષાર્થનું પરિણામ છે, અને વિશેષ રૂપે આવકાર્ય કારણ કે આ સામગ્રી યુગપુરુષ ગોવર્ધનરામનું પ્રદાન છે.

સામાન્યતઃ આપણા ચિત્ત પરની ગોવર્ધનરામની મુદ્રા, તેમના 'લીલાવતી જીવનકલા', 'દયારામનો અક્ષરદેહ' તેમજ 'સાક્ષર જીવન' વગેરે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છતાં, પ્રધાનરૂપે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સર્જકની જ રહી છે, પરંતુ તે ઉપરાંત પણ ગોવર્ધનરામને લેખો રૂપે ઘણું બધું આપ્યા કર્યું છે. એ બધી સામગ્રી જે લેખો રૂપે 'સમાલોચક', 'વસંત' વગેરે સમકાલીન સાહિત્યિક સામયિકોમાં જ પ્રગટ થયેલી ને લગભગ એક સદીના સમયગાળામાં અપ્રાપ્ય અને અજ્ઞાત પણ બની ગયેલી તે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંગ્રહ રૂપે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે તે નોંધપાત્ર ઘટના છે, કારણ કે ગોવર્ધનરામના સુપ્રાપ્ત ગ્રંથોની ઉપલબ્ધિ પછી, તેમની સ્ક્રેપબુકોની પ્રાપ્તિ પછીની આ બીજી ઘટના છે જે ગોવર્ધનરામને વધુ વ્યાપક સ્વરૂપે ઓળખવાનો અવસર આપે છે.

આ બસોંપંચોતેર જેટલાં પૃષ્ઠોમાં, સર્જનાત્મક, વિવેચનાત્મક, ભાષાવિષયક, ચિંતનાત્મક અને સામાજિક એવા વિવિધ વિષયવિભાગોમાં વહેંચાયલા લેખોમાં ગોવર્ધનરામનું જે વિવિધક્ષેત્રીય ચિંતન પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'કારની ચિંતન-વિવેચન - (અને સર્જન પણ !) - વિશેષ સામગ્રી રૂપે તે સમર્થ મનીષીની પ્રતિભામુદ્રાને વિશેષ રૂપે પુષ્ટ કરે છે. અભ્યાસીઓ માટે તે નવેસર વિચારવાની તક બની રહે છે. 'મુંબઈ ઇલાકામાં હિન્દુ સમાજની સ્થિતિ', 'આપણા ધાર્મિક સુધારાઓ' વગેરે જેવા લેખો તેમના સમયને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનારા અભ્યાસીઓ માટે, તો 'આ કાળનાં નાટકો', 'ગુજરાતી ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિના નિયમો' વગેરે જેવા લેખો સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વના છે. સમકાલીન રાજકારણ, શિક્ષણ, સમાજસુધારો વગેરે સર્વ વિષયો પરના લેખો ગોવર્ધનરામની સમકાલીન પ્રવાહો પ્રત્યેની જાગ્રતતા અને મનનશીલતા દર્શાવે છે. તો વધુ ઊંડી નજરથી તપાસતાં તેમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની જાણે પૂરક અને સૂચક સામગ્રી સાંપડે છે ! એ જમાનાને ઓળખવા આવા લેખો વાંચવા જ પડે !

'ગોવર્ધનરામ ગદ્યસંચય' આ દષ્ટિએ આપણી સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં મહત્ત્વનું સંશોધનાત્મક સંપાદન બની રહે છે. અલબત્ત, સોએક વર્ષ પુરાણાં ને ક્યાંક ક્યાંક દટાઈને પડેલાં સામયિકોમાં વેરવિખેર એવા લેખો વીણી એકત્રિત કરવા એ કેવો સન્નિષ્ઠ અને ખંતીલો ઉદ્યમ માગી લે છે તે તો સંશોધક પ્રાસ્તાવિક રૂપે કરેલા બયાનથી કલ્પી શકાય છે. લેખો સાથે આપેલી પ્રકાશન-સમય, સામયિક વગેરેની વિગતો જોતાં આ કાર્યમાં કેટલી ચિંતા, ચીવટ અને 'માથાકૂટો'ભર્યો પુરુષાર્થ થયો હશે, ચોકસાઈ જાળવતાં કેટલી જહેમત

કરવી પડી હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે સંશોધકને 'સંશોધક' તરીકે, તો સામગ્રીને પ્રસ્તુત કરવાનું આયોજન, વિષયવિભાજન વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં સંપાદકને 'સંપાદક' તરીકે પણ અભિનંદનના અધિકારી લેખવા રહ્યા.

આવું કાર્ય માત્ર ઉદ્યમ તરીકે નહીં પણ વિવેચનાત્મક સૂઝ સાથે થાય ત્યારે તેમાંથી જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે ડૉ. મહેતાના લેખમાં જોઈ શકાય છે. તો ગ્રંથ સાથે સંકળાયેલો ડૉ. સિતાંશુ યશસ્વિન્દ્રનો માતબર અભ્યાસ-લેખ વિશેષ ઉપલબ્ધિ ગણાય.

બે મુદ્દા નોંધવાલાયક લાગે છે. ગોવર્ધનરામના લેખોના ઉલ્લેખો શોધવા-નોંધવા સુધી આ સંશોધક પહોંચે છે, અને જે લેખો પ્રાપ્ત ન જ થઈ શક્યા તેનીય યાદી આપે છે. ત્યારે અભ્યાસીઓને એની પૂર્તિ કરવાનું જાણે ઈજન આપે છે. જોકે ગોવર્ધનપ્રેમીઓ માટે તો આવું કેટલું બધું ખોવાઈ ગયું એના વસવસાનો જ વિષય બની રહે છે. અલબત્ત હજી ગત યુગનું આવું જે સાહિત્ય ક્યાંક દટાયલું હશે તે સર્વથા નષ્ટ ન થઈ જાય તે માટે વેળાસર આવા અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા પણ મળી શકે છે !

અને બીજી વાત એ કે ગોવર્ધનરામની અન્ય મુદ્રિત / અમુદ્રિત કૃતિઓ પણ આ લેખો સાથે સંગ્રહાઈ છે એને પણ ઉપલબ્ધિ લેખવી રહી !

આમ, આ સંપાદનગ્રંથ આવકાર્ય તો બની જ રહે છે તો તે સાથે, હવે આ સંગ્રાહક-સંપાદક આ 'ગદ્યસંગ્રહ'ની અર્ધાંગપૂર્તિ રૂપે 'પદ્યસંગ્રહ' પણ તૈયાર કરી રહ્યા છે તેવો સધિયારો પણ આપે છે ! - આનંદની વાત છે ! એટલે ડૉ. મહેતાને આ ગ્રંથ માટે અભિનંદન. અને બીજો ગ્રંથ સવેળા તૈયાર થાય તે માટે શુભેચ્છાઓ.

r

કવિતા

શારદા : ડૉ. રક્ષા પ્ર. દવે, ૨૦૦૭, લેખક પોતે, ૪૩૯/એ, જીવન કોટેજ, પ્રભુદાસ તળાવચોક, ભાવનગર-૧, પૃ. ૧૨+૧૪૪, રૂ. ૧૫૦/-.

સ્મૃતિ : ડૉ. દિવ્યાક્ષી ડી. શુક્લ, ૨૦૦૭, નીજુ પ્રકાશન ૯, વાટિકા બંગલોઝ, વડોદરા-૧૫, પૃ. ૧૬+૮૦, રૂ. ૫૫/-.

ચાહના : ડૉ. દિવ્યાક્ષી શુક્લ, ૨૦૦૭, નીજુ પ્રકાશન ૯, વાટિકા બંગલોઝ, વડોદરા-૧૫, પૃ. ૧૬+૮૮, રૂ. ૬૦/-.

ત્રિવેણી (ગીત-ગઝલ-ભજન) : જયેશ ઠક્કર, ડૉ. નટુ પંડ્યા, નિર્ભયરામ વૈષ્ણવ, ૨૦૦૬, જયેશ ઠક્કર, પ્લોટ નં. ૧, ૧, હરિકૃપા શ્રીનાથજીનગર-૩, ભાવનગર, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૫૦/-.

વિસંવાદી સફર : આકાશ ઠક્કર, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અ'વાદ, ૮+૧૪૬, રૂ. ૮૫/-.

આઘાપાછા ધાસ : ચિનુ મોદી, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અ'વાદ, ૮+૮૦, રૂ. ૫૦/-.

બોલો માધવી (હિન્દી ખંડકાવ્ય) : મૂ. લે. ચન્દ્રપ્રકાશ દેવલ, અનુ. જિતેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ડી/૫૫, ઈલા સોસાયટી, ઈન્ડિયા કોલોની, બાપુનગર, અમદાવાદ-૨૪, પૃ. ૧૬+૧૪૪, રૂ. ૮૦/-.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

(૧) તા. ૨૮ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૭ : 'આપણો સાહિત્યવારસો' અંતર્ગત દિવંગત ગદ્યસર્જકોની રચનાઓમાંથી પસંદ કરેલા અંશોના પઠનના કાર્યક્રમમાં શ્રી કનુભાઈ જાનીએ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના સાહિત્ય સર્જન વિશે આરંભમાં ભૂમિકા આપી. પછી 'પાટણની પ્રભુતા', 'પૃથ્વી વલ્લભ' આદિ નવલકથાઓમાંથી અંશોનું પઠન કર્યું. નાટકોમાંથી તેમણે 'તર્પણ' નાટકમાંથી અંશોનું પઠન કરી ચર્ચા પણ કરી.

(૨) તા. ૫-૯-૨૦૦૭ : રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે શ્રી શૈલેષ પારેખે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહિત રવીન્દ્રભાઈની 'ગીતાંજલિ'ના અંગ્રેજી અનુવાદની હસ્તપ્રત વિશે વાત કરી. હસ્તપ્રત અને મુદ્રિત અંગ્રેજી ગીતાંજલિના કાવ્યોના પાઠભેદ બતાવી ચર્ચા કરી. બંગાળી ગીતાંજલિની રચનાઓ પણ સાથોસાથ ક્યાંક રજૂ કરી. શ્રી નિરંજન ભગત અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે પોતાની વિગતો (હસ્તપ્રત વિશેની) અને જાણકારીથી પૂર્તિ કરી.

(૩) તા. ૨૩-૯-૨૦૦૭ ગોધરા મુકામે 'સર્જકો સાથે સંવાદ' કાર્યક્રમમાં શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ઉપસ્થિત રહ્યા. નવોદિતો અને અન્ય સર્જકોએ સહર્ષ કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો હતો - રચનાઓનું પઠન કર્યું હતું.

તા. ૨૫-૯-૨૦૦૭ કવિશ્રી ઉશનસૂ વ્યાખ્યાન માળાનું વ્યાખ્યાન શ્રી ધીરુભાઈ વન અને કવિતા' એ વિષય પર આપ્યું. કલાવાદી કાવ્યરુચિમાં પણ કેવી રીતે તા અને જીવનદર્શન વણાયેલાં હોય છે તે તેમણે દર્શાવ્યું.

લુણાવાડા (પંચમહાલ) વર્કશોપ અહેવાલ

૧૯-૮-૦૭ને રવિવારના રોજ હરિસિદ્ધમાતા, સંતરામપુરના નયનરમ્ય સ્થળે શ્રાવણા છટામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ પ્રેરિત નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ કાર્યક્રમની નિયમિત રીતે દ્વિતીય માસિક બેઠક મળી. કાર્યક્રમમાં છંદ, અછંદ, લય અને ઢાળ સંદર્ભે સહજ રીતે ઉપસ્થિત વિચાર-વિમર્શ થયો હતો. સંતરામપુરના વ્યવસ્થા કરનાર મિત્રોનો પરિષદ વતી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ જોષી અને પ્રો. વેકરિયાએ આભાર વ્યક્ત કર્યો.

નોંધ : આ સાથે વર્કશોપમાં ૧૯ મિત્રોએ પ્રતિભાવો આપ્યા હતા.

- નરેન્દ્ર જોષી

S

'પરબ' અપીલ પેટે મળેલ દાનની યાદી

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ (રૂ.)
૧.	તૃષિત પારેખ	પાટણ	૧,૫૦૦
૨.	યોગેન્દ્ર ભટ્ટ	ભાવનગર	૫૦૦
૩.	નરેન્દ્ર એચ. ગાંધી	પાટણ	૧,૭૫૦

૪. સુભાષ દવે	વડોદરા	૫૦૦
૫. લાલભાઈ એન્ડ શકુન્તલાબહેન ચે. ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૬. વીરેન્દ્ર એચ. શાહ	મુંબઈ	૫,૦૦૦
૭. ઉત્પલ ભાયાણી	મુંબઈ	૧,૦૦૦
૮. તારક પુંડરિક પંડ્યા	વડોદરા	૨,૦૦૦
૯. બુદ્ધિધન ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૫૦૧
૧૦. મોહનલાલ ડી. તન્ના	મુંબઈ	૫,૦૦૦
૧૧. નંદલાલ આર. ઠક્કર	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૧૨. રોહિણી પટેલ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૧૩. નીલાબહેન હ. શાહ	વડોદરા	૨,૦૦૦

ગોવર્ધન નવનિર્માણ માટે મળેલ દાન

૧. સાકરલાલ બાલાભાઈ પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩૭,૦૦૦
--	---------	--------

આગામી કાર્યક્રમો

(૧) તા. ૧૬-૧૦-૨૦૦૭ - શ્રી સુધાબેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન શ્રી ભરતભાઈ દવે આપશે.

(૨) તા. ૩-૧૧-૨૦૦૭ અને તા. ૪-૧૧-૨૦૦૭ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શ્રી રાજ-સોભાગ સત્સંગ મંડળ (સાયલા)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાહિત્ય-સત્રનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. સૌને આવવા માટે હાર્દિક નિમંત્રણ છે. વ્યવસ્થા માટે સંપર્ક : શ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસ, શ્રીમદ્ રાજ-સોભાગ આશ્રમ, સોભાગપરા, નેશનલ હાઇવે ૮-એ, સાયલા, જિ. સુરેન્દ્રનગર ફોન : ૦૨૭૫૫ / ૨૮૦૫૩૩, ૨૮૦૪૩૫, ૨૮૦૮૩૮ મો : ૯૮૨૫૭-૫૫૩૦૦

r

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને 'આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિ' તરફથી રૂપિયા બે લાખનું દાન મળેલ છે. રૂપિયા એક લાખની રકમના વ્યાજમાંથી પ્રતિવર્ષ એક વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવશે, જેના વિષય સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, ગાંધીવિચારને લગતા રહેશે. બાકીના રૂપિયા એક લાખની રકમમાંથી 'આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિ પુસ્તકપ્રકાશન શ્રેણી' અંતર્ગત સંસ્કૃતિ, પ્રવાસ, લલિત નિબંધ, કેળવણી, ગાંધીવિચાર, ધર્મવિચારનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન થઈ શકશે.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

સુંદરમ્ શતાબ્દીવંદના

૨૨ સપ્ટેમ્બરના રોજ સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગરના ઉપક્રમે સુંદરમ્ શતાબ્દીવંદનાનો કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો જેનું ઉદ્ઘાટન કેન્દ્રીય કાપડ મંત્રી શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલા કર્યું હતું. સુધાબહેન ઉપસ્થિત હતાં અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ મુખ્ય મહેમાનપદે હતા. સુંદરમ્ની કવિતા સંદર્ભે ભરત મહેતા, વિનોદ જોશી અને પ્રબોધ જોશીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને સુંદરમ્ના ગદ્ય વિષે રમેશ દવે, મણિલાલ હ. પટેલ અને પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આદિવાસી જ્ઞાનકોશ કાર્યશાળા

ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર વડોદરાના ઉપક્રમે ૨૫ ઓગસ્ટના રોજ આદિવાસી જ્ઞાનકોશની કાર્યશાળા યોજાઈ હતી. અને 'સંઘર્ષશતક' નીચે સો પુસ્તકોના પ્રકાશનનું આયોજન કર્યું હતું. ભગવાનદાસ પટેલ અધ્યક્ષ હતા અને ગણેશ દેવી, પ્રા. કાનજી પટેલ, વિક્રમ ચૌધરી ઇત્યાદિ સહભાગી થયા હતા.

આદિવાસી કલા પ્રવૃત્તિઓ પર પરિસંવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઉપક્રમે ૯ ઓગસ્ટે આદિવાસી સંશોધન કેન્દ્રમાં 'આદિવાસી કલા પ્રવૃત્તિઓ' વિષય પર પરિસંવાદ યોજ્યો હતો જેનું ઉદ્ઘાટન રાજપાલ શ્રી નવલકિશોર શર્માએ કર્યું હતું અને ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. વિદ્યુત જોશી, શૈલજા ધ્રુવ, ડૉ. સિદ્ધરાજ સોલંકીએ ભાગ લીધો હતો.

ગોપનાથ - તળાજામાં સાહિત્યસંગોષ્ઠિ

સાહિત્ય વર્તુળ, ગુજરાતી ભાષા ભવન - ભાવનગર યુનિવર્સિટી અને શ્રીમતી દોશી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૧ ઓગસ્ટે યોજાયેલ 'સાહિત્ય સંગોષ્ઠિ'માં ડૉ. સતીશ વ્યાસ, ડૉ. વિનોદ જોશી, વિપુલ પુરોહિત અને ડૉ. પથિક પરમારે અલગ અલગ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યા હતા.

કથાસંધિ કાર્યક્રમ

સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી અને ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના ઉપક્રમે ૧૭ ઓગસ્ટે યોજાયેલ 'કથાસંધિ' કાર્યક્રમમાં મણિલાલ હ. પટેલે પોતાની વાર્તારચના પ્રક્રિયાની વાત કરીને 'માલતીનું મન' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

મેઘાણી જન્મજયંતીનો વિશિષ્ટ ઉત્સવ

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનમાં ૨૮ ઓગસ્ટે મેઘાણી જન્મજયંતી નિમિત્તે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મેઘાણીનાં ગીતો, વાર્તા, પત્રોનું પઠન-ગાન થયું હતું.

જ્યંત મેઘાણીએ મેઘાણીના સ્મરણો વાગોળ્યા હતા. તખ્તસિંહ પરમારે આશીર્વાચન આપ્યા હતા. કાર્યક્રમનું સંચાલન વિપુલ પુરોહિતે કર્યું હતું.

આદિલ મન્સુરીને એવોર્ડ

અમેરિકન ફેડરેશન ઓફ મુસ્લિમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના ઉપક્રમે ગઝલકાર આદિલ મન્સુરીને તેમની સર્જનયાત્રાના સંદર્ભે 'લાઇફ ટાઇમ સચીવમેન્ટ એવોર્ડ ૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ અપાયો હતો.

'મારા જીવનનો વળાંક' પુસ્તકનું વિમોચન

સુરેશ દલાલ સંપાદિત 'મારા જીવનનો વળાંક' પુસ્તકનું વિમોચન ૧૧ ઓગસ્ટના રોજ ઈલા ભટ્ટે કર્યું હતું. સંચાલન અંકિત ત્રિવેદીએ કર્યું હતું.

લોસ એન્જલિસમાં 'સાહિત્ય અને માનવસંવેદના' વિશે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું પ્રવચન

અમેરિકાના એંકેડેમી ઓફ ઇન્ડિયન કલ્ચરના ઉપક્રમે અમેરિકાના લોસ એન્જલિસમાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું 'સાહિત્ય અને માનવસંવેદના' એ વિશે પ્રવચન યોજાયું હતું. પ્રારંભે ડૉ. વિક્રમ કામદારે આ પ્રદેશમાં ચાલતી ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો હતો તેમજ વક્તાનો પરિચય આપ્યો હતો. ડૉ. મણિભાઈ મહેતાએ વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત સાહિત્યકારોનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું હતું. એ પછી 'સાહિત્ય અને માનવસંવેદના' વિશે વક્તવ્ય આપતાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રત્યેક યુગના સાહિત્યમાં માનવસંવેદના કેવી રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે, એનો સંસ્કૃત સાહિત્ય, ગ્રીક સાહિત્ય તથા એન્ટન ચેખોવ, બ્રેખ્ટ, હેમિંગ્વે, જેમ્સ જોઈસ, એલેક્સ હેરેની કૃતિઓના ઉદાહરણોથી દર્શાવ્યું હતું અને ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. એંકેડેમી હોદ્દેદારો શ્રી રમેશ કોઠારી અને શ્રી અરવિંદ જોશીએ આનંદ પ્રગટ કરતાં ગુજરાતની સાહિત્યિક સંસ્થા સાથે કાયમી સેતુ કઈ રીતે રચાઈ શકે, તેની ચર્ચા-વિચારણા કરી હતી.

r

વિવેચન

મારો રસ : શબ્દ : ભગવત સુથાર, ૨૦૦૬, પ્ર. ભગવત સુથાર, એ/૧૮, એટલાન્ટા પાર્ક, કડી-૩૮૨૭૧૫, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૫૨/-.

વાર્તાપર્વ : બાબુ દાવલપુરા, ૨૦૦૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ઝવેરીવાડ, રીલિફરોડ, અ'વાદ-૧, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૪૦/-.

ઓજસ્વી નવલકથાકારની શબ્દસૃષ્ટિ : સંપા. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, ૨૦૦૭, પ્રકા. કૃષ્ણકાંત કડકિયા ટ્રસ્ટ, સરસ્વતીનગર, અ'વાદ-૧૫, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૨૦/-.

ગઝલવિમર્શ : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અ'વાદ, પૃ. ૮+૨૭૨, રૂ. ૧૭૫/-.

સંમિતિ : રવીન્દ્ર પારેખ, ૨૦૦૬, સાહિત્ય સંગમ, ગોપીપુરા, સુરત-૧, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૮૦/-.

આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ :** ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- અશોકપુરી ગોસ્વામી :** મુ.પો. આશી, તા. પેટલાદ. જિ. આણંદ-૩૮૮૧૩૦
- કાનજી પટેલ :** ૧૨, ગાયત્રી સોસાયટી, વેરીજતા, લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦
- કુમારપાળ દેસાઈ :** ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખમુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- Chandrakant Desai :** 1, Lindsey Ct. Franklin Park NJ : 008823
- નવનીત જાની :** બ્રહ્મશેરી, મુ.પો. જાળીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
- નિરંજન ભગત :** ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પ્રદીપ ખાંડવાલા :** બી/૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- પ્રફુલ્લ રાવલ :** ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભાગ્યેશ જહા :** કમિશ્નરશ્રી, મનોરંજન ને સુખસુવિધા કર, બ્લોક નં. ૬, ૧લે માળ, ડૉ. જીવરાજ મહેતા ભવન, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦
- ભાસ્કર ભટ્ટ :** ૨૦૨, ત્રિશલા એપાર્ટમેન્ટ્સ, ૭, રામકૃષ્ણનગર, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨
- ભોળાભાઈ પટેલ :** ૩૨, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા :** એ/૨૨૮, સૌરભ પાર્ક, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૬૦૦૨૩
- યોસેફ મેકવાન :** સી/૪, સનશાઇન એપાર્ટમેન્ટ, પોલિટેકનીક, અમદાવાદ-૧૫
- યોગેશ જોશી :** કે-૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપાર્ટમેન્ટ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૧૩
- રતિલાલ બોરીસાગર :** એફ/૬૭, રતિલાલ પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ સ્કૂલ રોડ, અમદાવાદ-૧૪
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' :** ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- Dr. Vasudha Inamdar :** 1000, President way, 1336, Dedham Ma ૦૨૦૨૬
- વિનોદ અધ્વર્યુ :** ૫૩, કામેશ્વર ટ્રિવન્સ, યોગાનર્સરી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- વિપુલ પુરોહિત :** વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- શરીફા વીજળીવાળા :** ગુજરાતી વિભાગ, એમ.ટી.બી આર્ટ્સ કોલેજ, ચોપાટી સામે, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૬૫૦૦૧
- હિમાંશી શેલત :** 'સાખ્ય', ૧૮, મણિભાગ, અબ્રામા, ધરમપુર રોડ, વલસાડ-૩૬૬૦૦૨
- મનહર કાપડિયા (ભાવરણ) :** ૭, દર્પણ એપાર્ટમેન્ટ, થલતેજ પંચાયત ઓફિસ સામે, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

r

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦૦૫ના અધિવેશનનું મીઠું સંભારણું

પ્રગતિ મિત્ર મંડળને ૨૦૦૫ના વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનના યજમાન બનાવાનો લઠાવો મળ્યો હતો. એ અવિસ્મરણીય અધિવેશનનો આનંદ ચિરંજીવ કરવા અને ગુજરાતી સાહિત્યની યત્કિચિત્ત સેવાનો લાભ લેવા

અમે યોજીએ છીએ

ટૂંકી વાર્તા લેખનસ્પર્ધા (ક્રમાંક ૨)

નિયમાવલિ

- આ સ્પર્ધામાં ગમે ત્યાં રહેતાં, ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો રસ ધરાવતાં કોઈ પણ ભાઈ / બહેન ભાગ લઈ શકશે.
- મૌલિક અને કોઈ પણ માધ્યમ દ્વારા અપ્રસિદ્ધ, ૪૦૦૦ શબ્દોથી ઓછી લંબાઈ ધરાવતી ગુજરાતીમાં લખેલી વાર્તા કાગળની એક બાજુએ સુવાચ્ય અક્ષરે લખાયેલી હોવી જોઈએ. સાથે એક ઝેરોક્સ નકલ તથા જુદા કાગળમાં લેખક કે લેખિકાનાં પૂરાં નામ - સરનામાં - ટેલિફોન કે મોબાઇલ નં. - ઉમર - અભ્યાસ વગેરેની વિગત મોકલવી જરૂરી છે. વાર્તામાં નામ લખવાથી સ્પર્ધામાં એ સ્વીકારાશે નહીં.
- વાર્તા મોકલવાનું સરનામું :
પ્રગતિ મિત્ર મંડળ, પ્રગતિ ચોક, રામ-લક્ષ્મણ બાગ, મથુરાદાસ રોડ, કાંદિવલી (૫), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭. ટેલિફોન નં. ૦૨૨-૨૮૦૧૭૨૧૫
- વાર્તા પહોંચાડવાની અંતિમ તારીખ ૧૦-૧૧-૨૦૦૭ છે.
- વાર્તાઓ અંગેનો અંતિમ નિર્ણય ત્રણ વિદ્વાન નિર્ણાયકો કરશે, જે સૌને બંધનકર્તા રહેશે. નિર્ણય બાબત ચર્ચા કે પત્રવ્યવહાર થઈ શકશે નહીં.
- આ સ્પર્ધામાં નીચે પ્રમાણે દસ ઇનામો આપવામાં આવશે :
(૧) પ્રથમ : રૂપિયા ૧૧,૦૦૧.૦૦
(૨) દ્વિતીય : રૂપિયા ૭,૫૦૧.૦૦
(૩) તૃતીય : રૂપિયા ૫,૦૦૧.૦૦

આશ્વાસન ઇનામ

(૧) રૂપિયા ૨,૫૦૧.૦૦ (૨) રૂપિયા ૨,૦૦૧.૦૦

પ્રોત્સાહન ઇનામ :

(૧) રૂપિયા ૧,૦૦૧.૦૦ (૪) રૂપિયા ૧,૦૦૧.૦૦
(૨) રૂપિયા ૧,૦૦૧.૦૦ (૫) રૂપિયા ૧,૦૦૧.૦૦
(૩) રૂપિયા ૧,૦૦૧.૦૦

- સ્પર્ધાનો નિર્ણય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગાંધીનગર ખાતેનાં આગામી અધિવેશનની પૂર્વસંધ્યાએ જાહેર કરવામાં આવશે.
- ઇનામી રકમ સ્પર્ધકોને પોતાને નિવાસસ્થાને એક મહિનાની અંદર બેંક ડ્રાફ્ટથી મોકલવામાં આવશે.
- નિર્ણય જાહેર થયા પછી છ મહિના લગી વાર્તાઓ છાપવાનો હક પ્રગતિ મિત્ર મંડળને રહેશે. ત્યાર બાદ સ્પર્ધકોને પોતાની વાર્તાના હક પરત કરવામાં આવશે.
- પ્રગતિ મિત્ર મંડળ જો સ્પર્ધામાં આવેલી વાર્તાઓનું પુસ્તક છાપવાનું નક્કી કરે તો તેમાં સમાવેશ કરેલી વાર્તાઓનાં લેખક / લેખિકાઓને પુસ્તકની બે નકલ મોકલવામાં આવશે તથા ઇનામી વાર્તા ઉપરાંત જે વાર્તાઓનો સમાવેશ કર્યો હશે તેનાં લેખક / લેખિકાને પુસ્તકાર રૂપે રૂ. ૫૦૧/- આપવામાં આવશે.
- આ શરતો મેં વાંચી છે. અને માન્ય કરી છે એવો સંમતિપત્ર વાર્તા સાથે મોકલવો જરૂરી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગાંધીનગર ખાતેના અધિવેશનની પૂર્વ સંધ્યાએ આ નિમિત્તે યોજાનારા સમારંભમાં આપણે સૌ સહભાગી થઈશું.

પ્રતિષ્ઠિત તથા નવોદિત બધા જ સાહિત્યકારો અમારું આ સ્નેહભર્યું આમંત્રણ સ્વીકારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

પ્રગતિ મિત્ર મંડળ વતી,

સરનામું

પ્રગતિ મિત્ર મંડળ,

પ્રગતિ ચોક, રામ-લક્ષ્મણ બાગ,
મથુરાદાસ રોડ, કાંદિવલી (૫.),
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭
ટેલિ. ૦૨૨-૨૮૦૧૭૨૧૫

શ્રી લીલાધર ટોપરાણી

પ્રમુખ

શ્રી અનંત મહેતા

માનદ મંત્રી

શ્રી પ્રતાપ વોરા

માનદ ટ્રસ્ટી

શ્રી વિનોદ વોરા

માનદ ટ્રસ્ટી